प्रवेश सं०

विषयः धर्मशास्त्रम्

क्रम सं०

नाम लिंगशब्दों की विवृत्तिः

ग्रन्थकार रघुनाथभट्टः

पत्र सं० २-७१ (२६+२७)

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४७

पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

श्लोक सं०

लिपि: दे.ना.

आधार: का.

आकार: १०.६ × ४.४.

वि० विवरणम् अपू.

आ. ८१६०

पी० एस० यू० पी०—७७ एम० सी० ई०—१९५१—५० ०००

13894

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वान्तरीयानुपपत्तेः। गर्भमाससमा रात्रीः संस्रवे गर्भस्य त्र्यहं वा तत गोतमोक्तपक्षद्वयस्य वचनांतरानुरोधात् सर्णमासम
ध्यविषयस्य व्यवस्थासंभवे व्यवस्थापेक्षा गौरवं। व्यवस्थापेक्षायामविरत्तावद्यौचित्यन्यायानुगृहीतेन समस्म
श्रा तत्वादिति न्यायेनाद्यात्तममासत्रयविषयत्वेन व्यवस्थाया पुत्रत्वाच्च। स्वपुरुषनिहितयद्गणामुत्तरार्धे व्य
भिचारजगानस्य पूर्णग्रस्तपापि पितुः स्नानिष्यस्मानार्थं व्यवस्थितेः त्रिरात्रैकरात्रस्य वेनसपिंडानां च तथ वक्ष्य
स्नानस्य च न तद्दूरणनिगमेतेषामेवाशौचाभावस्याविद्यायां तत्वान्तरमातुरुक्तत्वात् तत्रापीदमेव विशेषानुक्तेः।
गर्भमासत्रयस्य नुवादः। नदंतद्व्यवस्थायां नियत्राधृत्वा। स्नानं पिंडाः सपिंडाः पित्र्यघाः स्नानं शुद्धास्त्रकाल
वधिन्नाशौचिनः एवोक्तविषयपंचमषष्ठावर्जयित्वा। तथा च स्मरणं। सद्यःशौचं सपिंडानां गर्भस्य पतनस्तत
ति अशुचित्वाभावशौचविधानानुपपत्तेर्निःकारणाशौच्यासंभवाच्च सद्यःशौचं स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः। पत्तु
मरीचिवचनेस्वाभावमातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिंडाशौच्यवर्जनमिति तत्सपिंडानामप्यक्तं ताद्यशौचाभावानुवादकं।
स३ न तु सर्वथाशौचनिषेधकं। यद्यपि गर्भस्रावे मातुल्यारात्रयः स्त्री स्नानमात्रमेव पुरुषस्येति तत्पिमाशौचं वदि
भायकं सम्यग्वां मातुष्यपितुः स्नानमनु वदति। नान्वितरेषां स्नानं निवर्तयतीति वाक्यभेदप्रसंगात्। यद्यपि
दायकस्य पर्यालोचनयाः स्नानमाससमाशौचे यौर्पारकाविषयत्वं प्रतीयते तथापि वाक्यांतरबलाद्भिन्नविषयत्वं

क्यार गां३

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न-

ल्यमानेन दोषं न वहति। अंत्ये वयः षण्मासेभ्य ऊर्ध्वं पंचम षष्ठ सप्तमासद्वये गर्भपाते सपिंडाः त्रिदिनमात्राशौचिनः स्युः
तथा च मरीचिः। पातमातुर्यथा मासं स्रावे पंचानां दिनत्रयमिति। पातः पंचमषष्ठयोरिति वा। अतः स्यात्। अतः अंत्य
मासद्वयात् ऊर्ध्वं सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमस्य तु प्रसवनिमित्तं दशाहादि वर्णभेदेन स्यादिति वक्ष्यमाण
मेव नेरोकास्यार्थमुक्तं। अहर्भवति॥ तथा च सप्तमासाभ्यंतरे तु ऊर्ध्वं तदनंतरमत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्य
त इति स्मरणात्। अत्र तासां ग्रहणमुपलक्षणं। अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादिति वाक्यात् सप्तमप्रभृति चाविकलांगस्य जी
वतो निर्गमे दर्शनात्। तत्र च लोके प्रसवव्यवहारात् सप्तमप्रभृति गर्भनिर्गमस्य प्रसवत्वं वाच्यत्वात् प्रसवे च सव
र्णादशाहाद्याशौचस्य दशाहं त्र्याशौचमाशौचं सपिंडेषु विधीयते। जनननिष्ठं वचनवत्स्यान्नियुणां श्रुतिः क्रमिकतामित्यादि
षट्कृत्वा तु त्वातु मातृगर्भग्रहणात् प्रभृति अत्र वर्णानजन्मादिभिष्टमादिवत्। तथा च गर्भग्रहणमासादारभ्य
प्रसवपर्यंतं प्रसवमारभ्योपनयनपर्यंतं वा वस्तु। विप्रक्षत्रपुरस्कारेणायदाशौचमभिहितं वक्ष्यमाणं च तत्तुल्य
वर्णानां तुल्यं भवति नोपनतः सापि तु प्रसवादाशौचं वर्णभेदात् भिन्नमित्यर्थः। तद्विधायकं वचनं तु वर्ण
विशेषानुपादानात्। मातामहाद्याचार्याद्याशौचवत् तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रांते तत्र चेति व्याप्यपादवचनाच्च।
अत्रापि पूर्वोक्तमेव वयः यद्वा न्यायप्राप्तानुवादत्वेन वयोतिक्रांते तद्ग्रहणस्यानुपात्तवर्णविशेषसर्वाशौचोपल २
क्षणत्वादुक्ताशौचसाधारणलाभः। आचार्याद्याशौचसाधारण्यसिद्ध्यर्थं तस्या वस्य कत्वात्। मूले तु तदवधः

एवमाद्यस्य नव्याख्यानसंभवाद्विभज्य व्याख्यानमनुषंगाध्याहारापेक्षत्वादपव्याख्यानं॥ श॥ जन्म। ह्रस्वं। जन्माशौचं तत्रा
लेजनननिमित्ताशौचपरिच्छेदकाहोरात्रमध्ये नालच्छेदः ऊर्ध्वं कालेनालच्छेदानंतरं यदि जीवतद्येन्नस्य शिशोर्नशि
नमुपरमः निःशेषाणामतएव वानिःपतेदस्य घेततदा विषयद्वयपि मातुः पित्रादीनां च जनननजनितजन्मनिमित्तमा
शौचं छन्नं दशाहाद्युपरिसमाप्तिन तु वक्ष्यमाणेन स्नानमात्रेणाशौचेन निवर्त्तते इत्यर्थः। तथा च हारीतः। जातमृते मृतजाते वा
सपिंडानां दशाहमिति। जातमृते तत्रैव नालच्छेदात् ऊर्ध्वं यावन्नच्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकं। छिन्ने नाले ततः
पश्चात् सूतकं तु विधीयते इति जैमिनिवचनात्। अस्य च वचनस्य तत्प्रकरणपाठात् तत्पर्णाद्दावश्यात् ह् त्ययो
जनाशाङ्का। लेकं जावज्जुत्पन्नो नाभिच्छेदनात् नालच्छेदात् प्राक् निधनमुपगतस्तत्रापि सर्वेषां पित्रादीनां त्र्यहेण
वशुद्धिर्जननाशौचस्य स्मृतिकायामा तु स्नानं इह च अनंतरोक्तोपि विषये सकलदशाहाद्य जननाशौचपूर्वी
चय द्वयेऽपि स्पर्शयोग्यः तथा च बृहन्मनुः। जीवन्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु। सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां ले
त्रिरात्रकमिति। ततो जननानंतरमेव नालच्छेदात् ऊर्ध्वमित्यर्थः। प्रेतस्य घः प्रेतशुद्धेन तन्निमित्तमाशौचं लभ्यते। तस्य
शुद्धिर्निर्दिष्टा सद्यः स्नानमात्रेण वर्जितं विषयेऽपि स्पृर्थः। तथा च व्याघ्रः। अग्रामकरणात् सद्यः शौचमिति। सद्यः
स्त्रं च स्नानं कालावच्छिन्नत्वमव प्रवर्त्तियुक्तो विज्ञानेश्वरेण तथा व्याख्यातं च। पत्नु दशाहाभ्यंतरे बालस्य
मीतस्य बांधवैः शावाशौचं न कर्त्तव्यं स्त्यानो नोपविधीयत इति बृहन्मनुवचनं तत्पूर्णाशौचनिषेधकं प्राङ्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०टी

मकर णादिति वक्ष्यमाणाशौचकालोपलक्षणं आशौचान्ते नामकरणविधानात्। अत एव विष्णुवचनं। अनिष्ट
दशाहे तु पंचत्वं यदि गच्छति सूयत एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया। एतच्चानन्तरवक्ष्यमाणमपि जननज
नितत्वविशेषणव्यावर्त्यप्रदर्शनार्थमुक्तं॥२॥ स्नानं सद्यः श्मशानतः। परे तत्र तेसव चसवध्यते गताषि अर्वाक्सद्यः॥
नात्रि वर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया। जातदंतस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सति॥ इति मनुवचने साहचर्यात्
दकक्रियोपलक्षितस्य दाहस्यापि नामकरणात् कालविकल्पेन त्वान्नामकरणाद् ऊर्ध्वं दंतोत्पत्तेः कालः
दंतजन्मसप्तममासीयुणां नेषदर्शनात् सप्तममासलक्षणादर्वाक्पर तत्र अग्नि दग्धस्य त्र्यहः अहोरात्रं
माशौचं। अरण्ये तु नकेवलं पूर्वं किं एव विषये अत्रापि विषये सद्यः स्नानमात्रं भवति तथा च यमः। अदंत
जाते तनये शिशौ गर्भस्थ्रते तथा सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकमिति। याज्ञवल्क्योपि। आदंतजन्मनः
सद्य इति। अनयोश्च कल्पयोर्व्यवस्थापेक्षायां अदंतजाते बालेप्रेते सद्य एवनास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रि
येति विष्णुवचनेऽग्निसंस्कारनिषेधसाहचर्यात् सद्यःशौचस्यादाहविषयत्वे तु तस्य दाहविषयत्वपरिशे
षादवगम्यते तत्र भन्त्य॥ दंतजननोपरिश्रान्य त्रतः त्रिवर्षापावज्ञायततावत्पर्यंतं तृतीयवर्षसमाप्ति
यावदित्यर्थः। अभिविधौ वा आङ् तृतीयवर्षमभिव्याप्येत्यर्थः त्वालभ्य त्यपरे तदवचअदग्धर्चादिन मह रा

त्रमाशौचं तथा च विष्णुः। दंतजाते त्वकृतचूले त्वहोरात्रेण शुद्धिरिति। इदं चदंतजननोर्ध्वं दाहे त्वहोरात्रा
शौचाभिधानं मिताक्षरानुसारेण। मम तु प्रतिभाति। ऊनद्विवर्षे त्रि तगर्भे पतन स्त्रे चापि डानां त्रिरात्रमिति व
सिष्ठोक्तत्रिरात्रस्य विष्णूक्तकरात्रस्य च व्यवस्थापेक्षायां यथा कृतचूडो वा जातदंतस्तु संस्थितः। दाहयित्वा त
थापि न माशौचं त्र्यहमेव च रादित्यागिरावचनाद्दाहे त्र्यहः। अदाहे त्वहोरात्रमिति यत्तु वर्षत्रयात् ऊर्ध्वं कुलधर्मापेक्ष्या
अकृतचूडायत्वा इत्यत्र वर्तमांगिरा वचनस्य विज्ञानयोगिनोक्तं तदयुक्तं। जातदंतपदवैयर्थ्यापत्तेः। नाहि ऊर्ध्वं
त्रिवर्षायजातदंतः संभाव्यते। इत्येवाभिप्रेत्याशौचदशकादाविदमेवोक्तं॥ पर तु आन्तइ अनेशौकौस्यत
त्वा दंतचूडणहगास्यकालोपलक्षणाचात्तृतीयवर्षस्यन्चतत्कालत्वाद्दंतजननकालासप्तममासात्
र्ध्वं वर्षद्वयाभ्यंतर एकाहइति प्राच्यैरुक्तं तदयुक्तं। कालोपलक्षणत्वासंभवस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तत्स्ववेपि
यद्यपि शपिंडानां त्र्याया त्तृतीयवा चोपक्रमस्यैवावधित्वं प्राप्नोति तथापि विप्र ऊने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु
रात्रिकी त्यंगिरा वचनबलात्तदंतस्यैवावधित्वं युक्तं। यत्तु वसिष्ठवाक्य ऊनद्विवर्षग्रहणात् तस्य निरवनन पृष्ठस्य
मुख्यत्वाद् दाहाभावेन त्रिरात्राप्राप्तौ तद्द्विधिद्वारा तस्यापि पाक्षिक दाहविधिघातनार्थं। अन्यथा तन्मृतस्या
नर्थक्यात्। यदप्यूनद्विवार्षिके बालेप्रेतत्वमनुगच्छती त्यादियमवचने एकोद्दिष्टविधौ तद्ग्रहणात् तदपि तस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३ दी निखननमुख्यत्वद्योतनार्थं तदितरस्य च दाहमुख्यत्वद्योतनार्थमिति दिक्॥ स्त्रीणां। राज्ञां च चूडाकर्म द्विजातीनां संस्
वेषामेव धर्मतः प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनादिति तत्संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते द्वितीये वा
तृतीये वा कर्तव्यं स्यान्निदर्शनादित्यमनुयमवचनाभ्यां प्रथमाब्दादावेव चूडाकरणस्योक्तत्वात् तज्जननाद्
ध्वंसिज्ञोलहृतचौलपरं तद्वर्षत्रयमध्यापि त्रिरात्रं तथा च मनुः। स्त्रीणाममन्त्रतश्चूडा नाम शुद्धिनैर्हि कीर्त्यते॥
निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते इति। चूडाकरणात्तु नामकर्मदं तज्जननवत्कालोपलक्षणं तस्या नि
यतकालत्वेन कालविशेषस्योपलक्षयितुमशक्यत्वात्। नवनामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत्
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते इति मनुवचनान्नामकरणमप्यनियतकालमिति वाच्यं तस्याशौ
चान्तपरत्वात्। तथाहि। दशम्यां रात्र्यामतीतायां ब्राह्मणः द्वादश्यामतीतायां क्षत्रियो नामधेयं कुर्यात्॥
इत्यशौचोपलक्षणार्थं। श्रूयते च षोडशरात्रिकाशौचं वैश्यस्य तेन प्रकारेण स्वस्वाशौचान्ते नाम कुर्यादित्युक्तं भ
वति॥ पुण्ये इत्यादि स्वनुकल्प इति तस्यार्थः। यत्तु तिथिपरत्वेन सर्वज्ञेनास्य व्याख्यानं कृतं तत्सकलेच्छ
स्मृतिविरोधात् दशम्या व्याख्यानमेवायुक्तमिति तिथिना रात्रिविशेषणत्वात् स्त्रीलिंगात् दशमी द्वादशी शब्दा
वहोरात्रपरौ हि स्त्रीवचनबलाद् दाशौचमध्येपि जातकर्मवन्नामकर्माप्याद्यपक्षे कर्तव्यं। अध्याहारेण ४

लक्षणात्वयोः प्रमाणाभावादित्युक्तं तदप्ययुक्तं प्रमाणाभावासिद्धेः। आशौचव्यपगमे नामधेयं। आत्रेयो चैवम
तिक्रान्ते नामकर्म विधीयते। यदि विष्णुशंखादिवचनं प्रमाणाभावात्। दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम कुर्यादित्यादि
घ्रथुवत्सूतिकोत्थानानन्तरकालविधानात्। यच्चा प्रथमे वर्षे चूडाकरणस्य प्रथमवर्षादिकाल
विविनिबन्धनोऽभिवर्षमिति सुद्धिरुक्ता नैशिकी। यदि वा कृतचूडस्य तृतीयवर्षादर्वाक् मरणे त्रिरात्राशौचविधानात् तद्
वाक्यतया तृतीयवर्षमेव चूडा नैशिकी स्म तेत्यादि वचनेषु पिटयते। स्युक्तेन दन्तजनना द्विवर्षे इत्यादिव
सिष्ठादि वाक्ये तत्र च त्रिरात्रस्यापि विधानाद युक्तं। तृतीयाब्द उत्सर्गतश्चौलकालः प्रथमोऽब्दादिस्तु कु
लधर्मापेक्षया पवाद इति हारलतादि वचनं तु चूडाकर्म द्विजातीनामित्यत्र प्रथमतृतीययोस्तुल्यवन्नि
र्देशाच्चूडाकार्यं यथाकुलमित्यादिषु च कुलधर्मप्राप्तत्वेन सर्वेषां निर्देशाद्धि किंचिदेव। तस्मान्नामकर्म
दन्तजनने यथा रेवकालोपलक्षणं नतु चूडाकरणस्य। एवमुपनयनस्यापि। वचनबलात्तु त्रिवर्षादर्वाग्
कृतचूडस्यापि त्र्यह इति। यत्तु वाचस्पतिना यमवचने संवत्सरे पूर्ण इत्यत्र द्वितीयलाभात् सदानर्थक्यपरि
हारार्थं तच्च पूर्ण इत्यनुषज्यते तृतीयपदानर्थक्यपरिहारार्थं तेन व्याख्यातं ×व×तीयवर्षचरमावयवपरत्वं प्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रि·२१·

र्वस्पृत्यतदा या वयबपरत्वमितिव्याख्याक्लेशः। इतः सोका रस्मश्लेषाज्ञाननिबंधनः। त्रिदिवृतात्र। तृतीयवर्षी
दृ धर्मावृता उपनयनपर्यंतमिति तथापि कुलधर्मापेक्षया। इत तत्रो लोपेपरं तत्रिदिनं। इत तत्रो लेनुया। वदुपनय
ग्ने सर्वदा। त्रिरात्रमुक्तमेव। तथा वागिरसः। यथ पक्षे तरस्ड। वजातदं तस्तुसंस्थितः। दाहयित्वा तथाप्येनमाशौ
चं त्र्यहमाचरेदिति। इदं च वक्ष्यमाणविशेषस्य नत्रिवर्षेतु। तथुद्धिस्तु नैशिकी। नितेन वाभिहितत्वा। पूर्वत्रिवर्षाहृ
तस्य तु विषयत्वमिति मिताक्षरोक्तेरस्मिन्नर्थे भवति। द्वितीयपक्षेपीदमेव फलं। न्यतस्मिन्पक्षे तस्य वाक्य
स्य त्रिवर्षात्रिवर्षाभयविषयत्वे अत्रिवर्षव्यवस्था विषयसमर्पकत्वाद्। हायेचेति विवक्षितं त्रिवर्षतु दाहस्य
नियतत्वादविवक्षितमिति वेद। प्यस्यादिति वाच्यं। अत्रिवर्षविषयादेवास्मात् इडाप्य पन्यायेनास्याप्यर्थस्य
सिद्धेः। आचा शौचं आचतोर्देतिस्वयंविधिसमर्पकत्वेनात्रापि संबध्यते। मध्यगतत्वेन विशेषायहणादप
क्षितत्वाच्च। उपनयनारम्भ। तिपरं ब्राह्मणत्वादि जातिनिमित्तं दशाहादि अशौचं तत्सापिंडानां भवती
ति वक्ष्यमाणमेव नेराकांक्ष्यार्थमुक्तं। तथाच याज्ञवल्क्यः। त्रिरात्रमावृता दशाहश्शरात्रमतः परमिति।
दशरात्रमिति जात्याशौचोपलक्षणं। शौचमित्यत्र शौचवत्रा बहुस्यनत्रसमासः। तेनेन। भयपक्षका। ५
वृगिस्याघुक्तस्याच्चा वच्चाशौचस्यमा ओता पित्रोरपि प्रसक्ता वाह। माता त्राने। नाम्नः प्राशुक्तस्याशौचस्य ५

नापवादः। किंत्वदंतजाताद्युक्तस्येवेति प्रदर्शनार्थमदत्तानग्रहणं। ननु सदत्तान्याव स्पर्शी नामकरणा इदं था
वदुपनयनं पुत्रेअपत्येपरं तेवयोवस्था दि विशेषानाश्रयणेन मातापित्रोस्त्रिदिनमाशौचं। पुत्रग्रहणमुपल
क्षणं। बाला नामजातदंतानां त्रिरात्रेण शुद्धिः। बालिकादर्मिसंबंधादतु संख्यादयं त्र्यहमिति च सामान्येन स्मर
णात्। सति चेष्टे। संनिधिशाब्दं नात्र यत्रस्थेनाशौचकालमध्येश्नूयते सड्च्यते। नादृशं संनिधानं चेष्टम्। तथ
योक्तं जात्याशौचव्यतिरिक्तं सकलं मरणाशौचं भवति। तत्र प्रथमादेनश्रवणात्पूर्णतद्भिन्नाशौचं दिनमध्ये श्र
वणे तच्छेषः। अतिक्रांतेत्वाशौचकालेश्रवणे जात्याशौचवदन्यास्तीत्यर्थः। तथाच व्याघ्रपादः। उपनीते तु विष
मे तस्मिन्दूरे वातिकालजमिति। वक्ष्यमाणदशाहस्यारंभ तीति विशेषणेनान्वायादिमरणवदनुपनीतमरण
प्यतिक्रांताशौचनिषधसिद्धेपि वक्ष्यमाणेन द्विवर्षविषयमातापित्रसोदरदशाहपक्षेप्यनुपनीतापस्म
निमित्तत्वादति क्रांताशौचं नास्तीति प्रदर्शनार्थमिदमुक्तं। अङ्कनद्विवर्षउज्जयोः स्तकंमातुरेव हीयस्मा
विज्ञानेश्वरकृतं प्रथमव्याख्यानमभिप्रेत्याह कुन। शाक। योगीश्वरवाक्ये ऊनद्विवर्षग्रहणाद्दशाहपक्षेनद्वा
र्ग्रहणमास्मिन्पक्षे न तु परं तो द्विवर्षव्याप्त्यर्थं तत्राशौचस्य सूतरां तावत्वात्। तस्मिन्नसंतप्ततेजनिकार
स्यापि तु जनन्याः सोदराणां च दशाहमाशौचं। इतरसपिंडानां तूक्तं। इदं च पितृजनना इत्येवमेव सोदरा। –

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रि॰ ८१

णां तु नामकरणादूर्ध्वं वेदितव्यं। तथा च पैठीनसिः। गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं जातदन्तयोः मृते नाग्निसोदराणां चेति॥
जन्माशौचकालमध्ये सद्यः शौचप्रतिपादकेस्तदूर्ध्वं च त्रिरात्रादिप्रतिपादकैर्मन्वादिवाक्यैर्विरोधाच्छो क
वित्रिष्टत्वाच्चास्य पक्षस्य निबंधकारैरनादरात् नाद्विवर्षपदं व्यर्थं। पितेश्वर याज्ञवल्क्यवृत्तस्य तत्पर
त्वेन व्याख्यानस्य सुतरामयुक्तत्वाद् द्वितीयव्याख्यानमभिप्रेत्याह यक्षारामं। इह विषयेऽनाद्विवर्षमित्यपि
त्रः अस्य-रूपत्वमितरेषां स्पर्शायोग्यत्वमेव तत्सपिंडाप्यक्षायाधिके। अस्य रूपत्वस्य चावधिं वक्ष्यति अर्थानि
धनेत्यादिना। आशौचं तु कर्मानधिकाररूपं पित्रोस्त्रिरात्रं सोदराणां वितरसपिंडवदेव न तु दशाहं। एवं
च पित्रितरसपिंडानामस्त्र शब्दो परमो। अनुगमन नियमवन्नास्पृश्यता किंतु पूर्णाद्विवर्षात्परमेव
वक्ष्यमाणावधिकास्पृश्यत्वं संभवति। तथा च वक्ष्यत्यंतरङ्नाद्विवर्षे साक्षात्तु अयोरवनंतरेषामिति। इदं च क
र्मानधिकारलक्षणस्याशौचस्य निबंधुमशक्यत्वात्। इदं रूपत्वस्य च निषेधक। स्तक मातुरवहो। यव
यवव्याख्यानं धर्मिमताक्षरापर्यालोचनया विज्ञानेयोगिनापीदमेव व्याख्यानमभिप्रेतमिति लक्ष्यते। अ
वाग्नित्यादिना तस्य तत्सपिंडाशौचस्य कन्याविषयत्वात् स्मार्हास्त्रीषु। कालान्तरा नाम्न्यूरूआक्षरात्रिं
लपर्यंतं अकृतचोलासु स्त्रीषु प्रेतासु त्रिपुरुषविषयकूटस्थमारभ्य पुरुषत्रयपर्यंतसपिंडः स्नानेन

शुध्येत्। तथा चापस्तंबः अनूढायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते इति। वसिष्ठोपि अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपु
रुषा विज्ञायत इति। तृतीयवर्षपरकालग्रहणमुत्तरार्थं तृतीयवर्षादूर्ध्वं कुलधर्मवशेनाकृतचूडाया अ
पहोरात्रस्योक्तत्वात् न तु सद्यः शौचप्रतिपादकमृषिवाक्यं कालोपलक्षणप्रदर्शनपरं तस्य स्वोक्तपुत्र
रपुत्रस्याप्रथमवर्षकृतचूडाया अपि सद्यः शौचप्रसंगात्। तस्माद्यदाकदाचिदिह प्रमाणाच्चोलपर्यंतं सद्यः
शौचं तदूर्ध्वमा वाग्दानादहोरात्रं। तृतीयवर्षादूर्ध्वं त्वकृतचूडायामपि यावद्वाग्दानमेव पुंवत्स्यादहर्व
स्त्रियामेकाह इत्येतावद्विवक्षितं। अर्वाङ् नाक्रा। चोलात्तृतीयवर्षाद्वोर्ध्वं वाग्दानं यावत् स्त्रीषु प्रेतासु त्रिपुरु
षाविषये त्रिरात्रेणाशुध्येत्। तथा च याज्ञवल्क्यः। अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति। इदं वा
हृतच्चूडायां सद्यः शौचविधानात्तूर्ध्वं अविशेषेण वर्णानामपि संस्कारकर्मणः। त्रिरात्रानुभव हृदिः क
न्यास्वप्राविशीयुतः यगिरा वचनेयत्र पुंसवत्त्रिरात्रं तत्र कन्यास्वहोरात्रविधानात्तृतीयवर्षादूर्ध्वं वा कृतत
डायामपि प्रवर्तत इति निबंधृणामभिप्रायो लक्ष्यते। त्रिपि कं च वाग्दानादूर्ध्वं तु यमः। विवाहादर्वाक् स्त्री
पुत्रतासु नदीगात्रं स्वकं पित्र्यगोत्रं यस्य समपर्यंतं त्रिभिरहोभिरात्रेण शुध्येत्। तथा च मरीचिः। अवारिप्रबंग
नातु यानेव प्रतिपादिता। असंस्कृतास्तु या कन्यास्त्रिरात्रमुभयोः स्मृतामिति। विवाहादूर्ध्वं तु वक्ष्यति॥६॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰ टी॰

जन्म। पूर्वं जन्मनि पूर्णमिसन्देडपेतस्त्वोपेत उपनीतस्तन्मस्यावपिन्ड सन्नमृत सपिंडा ब्राह्मणा क्षत्रियवैश्यशू
द्रा वर्णाः क्रमेण दशद्वादशपंचदशत्रिंशदहोरात्राण्यशुचयः स्युः उचितस्न्दिहस्शुश्रूषादित्वधर्मानुष्ठा
नपरः शूद्रस्तु पक्षं पंचदशाहोरात्रमशुचिः स्यात्। तथा च पाज्ञवल्क्यः। दशाहाराघ्रमतः परं। त्रिरात्रं दशरात्रं वा मा
समासं यमिर्धर्मे तत्र स्य द्वादशाहाहानि विप्राः पंचदशैव तु। विंशाद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिन इति। उ
पनयनस्य च पूर्वविधित्वं वर्णिकपुरुषविषयत्वाच्छूद्रस्य तु विवाहस्य पूर्वविधित्वं जात्या चौ चैव यानि मित्तं
त्रौ वैवान्तरा विधित्वं शूद्रस्य। वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः इत्यस्योपनीतपुरुषाधिकारिकधर्म
पुरुष्याणां विवाहितानामधिकारप्रतिपादनार्थत्वात्। ततो द्वानाभर्तुर्विवाहि स्वजातेयु क्रमश्रौचस्यान्मृतके जा
तके तथेति ब्रह्मपुराणीयाविशेषवचनाच्चास्त्रीशूद्रयोश्च समानधर्मत्वात्। कुकालमाविवाहितस्य शूद्रस्य
बाडश्राद्धा पूर्णमासाशौच। अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाब्दात्परं सरं। मृत्युं समधिगच्छेन्मासात्तस्यापि बां
धवाः शुद्धिं समधिगच्छन्तिनात्र कार्या विचारणा इति वांविस्मरणात्। अत्र दशमास्तोत्रस्य घः शौचं तथैकादशाह
श्चतुरहस्तथा। पंचदशाद्वादशाश्चैव शौच पक्षो मासस्तथैव च। मरणांते तथा चान्य द्वापक्षास्त्वसूतके। सूपके
स्य यथार्थे तावि जो नातिवदस्त्मगः समन्वितः। सकल्यसरहस्यस्वक्रियावांश्चैन्नेसूतके। एकाहाद्ब्राह्मणः शु
ध्यचोग्निवदसमन्वितः। हीनेहीनतरश्चैव व्यहश्चतुरहस्तथेत्यादिना एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योग्निव ७

७॥

दसमन्वितः। त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैरित्यादिस्मृत्यंतरे च ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्तु दशाहेनस्व
कर्मनिरतः शुचिः। तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्। शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यतस्मृतसूतके। त्रिंश
द्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिन इत्यादिवचनैश्च क्षत्रियवैश्यशूद्राणामपि पाक्षिविशेषोपादानपुर
सरं संकुचितानेकविकल्पाः प्रतिपादिताः सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा। दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शा ८।४
तातपोक्तेर्वा। पंचदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्यः इत्यादिवचनैश्च सामान्यत एवं च बहवा वचाः प्रोक्ता
अकालाः प्रदर्शिताः तत्र व्यवस्थितानेकविकल्पप्रतिपादकानां तावदग्निवेदकार्याग्निहोत्रादिस्वाध्यायविष
यताध्यार्जनाविनाशादकुटुंबाभ्यस्तानिकादिकल्पकतदुदरणोपयोगिद्रव्यार्जनविषयता च विज्ञानेश्वरादि
भिः प्रपंचेन प्रतिपादितेव सामान्यतः प्रवृत्तानां तु मनुयाज्ञवल्क्यादिमहास्मृतिविरोधाच्छिष्टसमाचाराभावाच्च
यथापि तेरनादरणीयत्वमेवोक्तं तथापि मन्वादिषु तात्पर्यत्याल्पकालाशौचप्रतिपादकानां तावद्घस्यया वतिको
लोपनविनाशेभो वस्तस्य तद्विषयता वक्तालाशौचप्रतिपादकत्वेन परवर्तुल्यतेव। अतएव दशाहंश्चावमानौ
चं सपिंडेषु विधीयते अर्वाक्संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वेतिसामान्यप्रवृत्तमपि मनुवचनं कुल्लूकभ
ट्टस्य पिंडेषु विधीयते। अर्वाक्संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वेति सामान्यप्रवृत्तमपि मनुवचनं कुल्लूकभा
न्यकावास्या कुं धान्यकरदवा त्र्यहहिको वापि भवेदश्वस्तनिकस्य च वेति प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रायश्चित्तसूक्तं मिताक्षरायां। अधिककालाशौचप्रतिपादकानां तु जातिमात्रक्षत्रियादिविषयत्वेऽपि कल्केशाका
मित्यादिस्य च विस्तरः सोदकविषयोऽष्टा वचाशौचकल्पप्रतिपादकानामर्थे वय्यस्या। माधवस्तु दशाहसाद
शाहादिन्यूनाशौचकल्पा युगांतरविषयाः। दशम्याध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथोतिस्मृत्यंतरीत दशाह
एवविप्रस्य सपिंडमरणेऽतिति। कल्प्यांतराणि तु वीणाः कलौ भवति किल्बिषा। तद्धारीतवचनाच्छ्रुत्याद एतत्पक्षा
लनादित्यहणास्सजातीयविषयमेव। विजातीयेषु तु ब्राह्मणादर्शे यो विसिक्तः। तेषु तावदनंतरेषु दशकोऽनं
च्येहो गंतरएकरात्रं। तथा च हारीतेनोक्तं। दशाहं छड्व्यतिविप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु। षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्राव
ट्शूद्रयोनिष्विति। बौधायनेन तु स्वस्वजात्याशौचमेव तत्रापीत्युक्तं क्षत्रविट्शूद्रजातीयायास्तु विप्रस्य बांध
वोः। तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यत इति। अनयोश्च पक्षयोर्जातिमात्रे त्वधर्मपरविषयत्वेनापदनापा
बपत्वेन वा व्यवस्था। स्मृतिविसिष्टोदर्शलक्षणा। हीषु तु जातस्य तज्जात्याशौचं द्रष्टव्यं। तथा च विष्णुः। ब्राह्मणस्य
क्षत्रियविट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः। क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां। वैश्यस्य शूद्रेषु सपिंडेष
डात्रेणाशुद्धिः। हीनवर्णानां तूत्कृष्टेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदशौचव्यपगमे शुद्धिरिति। स च विस्तिनाका।
हीनानां सजातीयसपिंडेषु तु क्षत्रियादिजात्याशौचं। ब्राह्मणात्क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय एव न क्षत्रियाद्वैश्य
यामुत्पन्नो वैश्यः। तथा सकालपिंड च अनौरसेषु वनादिस्वजनेषु मृ. तेषु च बाजिद्धित्रिरात्रा। प्रतिलोमभे ८

एवं वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नः शूद्र एवेत्युस्यमर्थविस्तिक्का। दीनां क्षत्रियादिधर्मलाभप्रतिपादनार्थत्वात् सूतादि
प्रतिलोमजानां प्रतिलोमाधर्महीना इति स्मरणादाशौचं नास्त्येव केवलं जननमरणं तु मूत्रपुरीषोत्सर्गवन्मलं।
पकर्षणार्थं शौचमात्रमिति विज्ञानेश्वरः। माधवादयस्तु यस्मिन्निमित्ते अस्य यदाशौचं तस्मिन्निमित्ते प्रतिलो
मानां तद्वर्णाशौचं वाशौचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्दासिकराः इति ब्रह्मपुराणवचनादित्याहुः। इति दिङ्मात्रं। तथा सत्यपि सपिंड
त्वे अनौरसपुत्रक्षेत्रजादिषु तेषूत्पन्नेषु मृतेषु च बाजिनस्त्रिरात्राः प्रतिलोमभिन्नान्याश्रितासु पत्नीषु प्रसूतासु मृ
तासु च एवं परपूर्वास्वपि दिनमात्राशौचं तु दशाहादि। तथा च त्रिरात्रेणाशुध्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः। अनौरस
पुत्रेषु जातेषु मृतेषु च परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति। अनौरसपदं च चात्रौरसाधर्मपत्नी
ज प्रतिपरिभाषितौरसभिन्नाग्रपर्यंते तेन बीजिनोऽपि क्षेत्रजादौ त्रिरात्राशुद्धिः। अत एव बृहस्पतिना अन्याश्रि
तेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च एवकं। यस्त्वौरस एव दानेन क्रयेण वान्यस्य पुत्रो हृतस्तत्र नष्टे पितुर्नो त्रिरात्रं प
वसंबंधाभावात्। नैव किंचन दशाहादीति प्रतिभाति। परस्य परिग्रहणात् अपघापद्धितीयपस्यैव त्रिरात्रमिति श्रुतायनत
थापि विवाहस्य सन्याश्रितग्रहणाच्च वैस्यापि। पितृपतिसपिंडाजातेषु एकरात्रं। तथा च मरीचिः। सूतके मृतके च
वत्रिरात्रं परस्य वेयाः। एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति। पितृग्रहणोपलक्षणं। हारीतोऽपि।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१

परस्त्वासुभार्यासु पुत्रेषु मृतकेषु च। भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिंडनः इति याज्ञवल्क्येन तु पित्रोः पक्षिण्ये
काहश्च क्रमेण अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु चेति तस्य चासंनिहितविषयत्वं निर्गुणविषयत्वं वा त्रिरात्रे कुरा
त्रयोः सर्वत्रासवर्णाविषयत्वं न्यवस्थाप्यपि कश्चिदेकाहपक्षे च सपिंडानां स्नानमात्रं एवं च अन्याश्रित
पुत्रदारेषु परपत्नीसुतेषु च गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेण वतास्पितेति प्रजापतिवचनसमभिव्या
हारात्पितृत्वासपिंडत्रिरात्रस्नानयोरत्यंतसमानविषयत्वं यद्यपि प्रतीयते तथापि त्रिरात्रविषयसपिंडाना
मशिहारात्तद्वचनाभ्यासैकाहविधानासामान्यतः समानविषयत्वागीकारणेकत्र वांतरविषयविभा
गः कल्पनीयः एवं च सघःशौचानुवृत्तौ अन्यपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु चेति स्वलिखितवचनमपि
भार्यापुत्रयोः संबंधित्वादुपस्थितयोः पतिपित्रोः सपिंडानामित्यध्याहारेणासपिंडविषयमेवाख्ये
यं अस्यैव मजातीयभार्याशौचोपपुत्रविषयमित्यपि कश्चिन्नाभिन्नपितृकसोदरत्वजातरेकाहः मृतेष्य
हः तथा च मरीचिः मातैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रिणौ एकाहं सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतकं तयोरिति
वा न स्यात् कुलजे सगोत्रसपिंडे वा न प्रस्तुते यतो सन्निपिंडकत्वं तीयस्यतो पक्षो परमतिमतं आद्यवस्ना
नमात्रमेवस्यौर्द्ध्वदेहतः स्यात् सर्वेषां तथा च परमात्मसदेशांतरमृतश्चेत्रावाकु बवरवानसंयतो तेस्नानेनन्तु

८

भ्रातिगर्भस्याप्येवं गोत्रिणामपि इदं च स्नानमौर्द्ध्वदेहिककर्मभिन्नविषयं संनिहितसापिंड्यत्वाघ्नापाद्यनिमित्त
काशौचमात्रापवादत्वेनौर्द्ध्वदेहिकानुष्ठाननिमित्ततदपवादाभावात् एवमग्रेऽपि यत्रस्वौर्द्ध्वदेहिकमेवना
काशौचमात्रापवादत्वेनौर्द्ध्वदेहिकानुष्ठाननिमित्ततदपवादाभावात् बौधि दिन यावित गवां विप्राणां गुरु रक्ष
स्त्री कुलजयहणामाशौचप्रयोजकानापाद्यसंबंधमात्रोपलक्षणं बौधि दिनं याबितागवां विप्राणां गुरु रक्ष
णार्थं तत्र वर्तितत्संबंधिनां दिनमहोरात्रमाशौचं तथा च स्मृतिः आत्मनार्थे विपन्नानां यो पिता गोग्रहेऽपि
वा आहवे पिहतानां च एकरात्रमशौचकमिति आहवहतविशेषमाह युद्धः सद्यः क्षत्राद्दाम्नः तल्लक्षणार्थं
युद्धधर्मिम्नतेसद्यः स्नानमात्रेण शुद्धिः एकयागानाद्दिष्टत्वात् एवेत्रोपलक्षितयुद्धहतविशेषाघातनायेक
प्राद्यार्थविशादः तथा च मनुः उद्यतेराहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति हि
तिरिति अत्राद्यतैरित्यादिविशेषण बलात् युद्धमृद्धिस्तत्प्रतीतिः तथा च स्मृवेदा कांयुद्धहतेन कालांतर
मृतविषयं अत्र तु और्द्ध्वदेहिककर्तृपर्युदासो नास्ति सद्यः संतिष्ठते यज्ञ इत्युक्तत्वात् यज्ञो यत्कर्मापा
वोमात्रं विषय गवेष्यमालक्षणदेशांतरनिर्णयस्मिन्नाशौच भागिनः संति तस्मिन्नेव देशे उद्य
न्तेदृशाहस्मृतिदृशाहादिके ब्राह्मणत्वादिजातिप्रयुक्ते वाशौचं मृतनिमित्ताशौचं इनीते ज्ञातसति दृशा
हादिकालेपरिच्छेद्याशौचनिमित्तं मृतमरणे दृशाहाद्युत्तरं ज्ञातसतीति यावत् त्रिमासान्तरे हतो यमास

८

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰टी॰ समाधे:प्राप्नास्त्वयमप्युत्त्रिरात्रं।तहृर्ध्वषष्ठमासमभिव्याप्यतत्समाप्तिपर्यंतंपाक्षिणी।आगामिवृत्तिमानाहृद्वियमुक्ता
मध्युगतारात्रि:।तहृर्ध्वनमवमासमभिव्याप्यतत्समाप्तिपर्यंतमेहविषयेदिनमहोरात्रं।ततोनंतरमुदकदान
सहितंस्नानमात्रकालनिरपेक्षंशुद्धेहेतु:स्यात्सपिंडानां।नपुनर्ज्ञातिस्यमरणादशौचनिमित्तवात्तत्रआर
भ्यपूर्णदशाहादिनवतीत्यर्थ:।तथाचवृद्धवसिष्ठ:।मासत्रयेत्रिरात्रंस्यात्षण्मासेपाक्षिणी।तथा।अहस्तुनव
मादर्वाग्र्ध्वंस्नानेनशुध्यतीति।स्नानेनोदकदानमप्युपलक्ष्यतेसर्वेषांवत्सरेपूर्णेप्रेतेदत्वोदकंशुचिरि
तियाज्ञवल्क्यवचनात्।परन्तुमानवत्सरेपूर्णेयतीतंतुल्यरूपंवापाविशुध्यतीत्येवकारकरणंतत्कालानि
वृत्त्यर्थं।अत्रचवाक्यद्वयेसंवत्सरग्रहणंतहृर्ध्वमपिस्नानमात्रंनतुवर्षमित्यनवमाहृर्ध्वमप्यधिकाशौचं हा
भिप्रायेणउदाहृतवासिष्ठवचनात्।ग्रावग्रहणेनदशाहाद्याशौचनिमित्तभूतस्यजननस्यदशाहानंतर
श्रवणेपित्र्यतिरिक्तानामाशौचंनास्तीतिदर्शयति।तथाचदेवलः।नाशुद्धि:प्रसवाशौचेव्यतीतेषुदिनेष्वपि ना
ति।पितुस्तुस्नानमात्रमस्त्येव।निर्दशंज्ञातिमरणंश्रुत्वापुत्रस्यजन्मच।सवासाजलमाप्लुत्यशुद्धोभवतिमा
नवइतिमनुवचनात्।एतच्चपुत्रग्रहणंजन्मन्यतिक्रांताशौचाभावस्यज्ञापकं।अन्यथाकृत्वाजन्मचेनिर्द
शमित्युत्पत्तिवाक्यस्यहद्दशाहात्प्रागेतत्येनेनत्रिराचाद्याशौचनिमित्तभूतानुपनीतादिप्रमाणप्रसूतिक्रांता॥२॥

॥१०॥

अन्य?

शौचंनास्तीतिदर्शयति।तथाचव्याघ्रपादः।उपनीतेतुविषमंतस्मिन्नेवातिकालजमिति।अत्रयद्यप्युपनीतग्रहणादनुपनीतपर्युद
सेप्याचार्यस्तोदकादिप्रायपातिक्रांताशौचंप्रसज्यतएवतथापित्रिरात्राहोरात्राद्याशौचनिमित्तमरणेत्रिरात्राद्यनंतरज्ञा
तेउपकर्षस्याप्यत्रिरात्राद्याशौचविधानस्यायुक्तत्वादतिक्रांतेदशाहेत्वितिमनुवचनस्पष्टमेवदशाहग्रहण
दशाहादिजात्याशौचविषयत्वमेवातिक्रांताशौचविधिर्युक्तमित्यभिप्रायदशाहात्प्रभृतीत्युक्तं।एकेऽयरणातुभावित
कालशेष:स्यात्पूर्णेदत्वोदकंशुचिरितियाज्ञवल्क्यवचनपाठानुसारेणमानवनिर्दशग्रहणस्यनि:क्रांताशौचवि
षयत्वमंगीकृत्यत्रिराचाद्याशौचातिक्रमपिस्नानोदकदानमात्रमुक्तं।देशांतरविशेषस्यवक्ष्यमाणत्वाद्विषयग्रहणमुक्तं
अंतरालववक्ष्यति।देवलेनचान्यथोक्तं।आत्रिपक्षात्त्रिरात्रंस्यात्षण्मासात्पक्षिणी।ततःपरमेकाहमावर्षाद्रूर्ध्वंस्नातोवि
शुध्यतीति।स्नानविषयप्रदर्शकमिदं।संवत्सरात्पंचअर्वाक्संवत्सरादित्युक्तेरभिप्रायंनविघ्नश्च।अतएवात्रनवमाहृर्ध्वं
मविशेषणस्नानमुक्तं।स्नानंस्वेतुदेशांतरस्थेतुजात्याशौचनिमित्तज्ञातिमरणेदशाहादित्रिरात्रंज्ञातेअविशे
षणास्नानोदकदानमात्रंनतुत्रिरात्रादि।तथाचस्मरणं।देशांतरमृतंश्रुत्वेत्यादि।पूर्णेदत्वोदकंशुचिरितिवादेशां
तरलक्षणंचबृहस्पतिनोक्तं।महानद्यंतरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः।वाचोयत्रविभिद्यंतेतद्देशांतरमुच्यते।देशांत
रंवदंत्येकेषष्टियोजनमायतं।चत्वारिंशद्वदंत्यन्येत्रिंशदन्येतथैवचेति।एतेषांचपक्षाणांदेशपरिग्रहेणव्यवस्था
शुद्धिविवेकेतुषाष्टियोजनांतरत्वंतदभ्यंतरेपिभाषाभेदगिरिमहानदीव्यवधानान्निवृत्तिलक्षणद्वयमेवनिष्कर्षेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰टी

मातापितृमरणोपवादमाह। अथस्वस्वं मातापिता चपितरौ तद्विषयेतुमरणे दशाहाद्यूर्ध्वं यदा कदाचिद्यस्मिन्
कस्मिन्नपि देशे ज्ञाते दशाकालविशेषादेशविदेशरूपाच्चविशेषत्रिमासषण्मासादिरूपाच्च कालविशेषकस्मा
कस्मिन्नपि देशे ज्ञाते दशाकालविशेषाद्देशविदेशरूपाद्विशेषात्पुत्रेः कर्तव्यं। तथा च पठीनसिः। पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति। अपिशब्दात्कालांतरेपि। अथवा दांतरमादमातुः। दिनं देशकाला
न्तरेऽपि मातुः सपत्न्यामरणे आशौचकालोत्तरं यदा कदाचिद्यस्मिन्कस्मिन्नपि देशे ज्ञाते दिन
विशेषादित्यनुवर्तते। मातुः सपत्न्यामपि तायां मातृवर्जितु ज्ञातुमः संवत्सरव्यतीतेपि त्रिरात्रमशुचि
मातृशौचं पुत्रैः कार्यं। तथा च स्मृतं तरं पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः संवत्सरे व्यतीतेपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्
भवेदिति। इदं मातामहस्याशौचकालातिक्रांतापदेशाच्चमुक्तं तत्सर्ववर्णानां समानं नलवणभेदादिन्नं। तथा
भवेदिति। इदं मातामहस्याशौचकालातिक्रांतेपि ववति॥६॥ पित्रोः। कानां। मातापितृगृहस्थायाः परिणी
तायाः दुहितुः प्रसवे मरणे च यथाक्रमं पित्रोरेकरात्रं त्रिरात्रं स्यातां प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रं भजं आदिवद्या
घातेस्वभ्रातृणां मातापितृगृहवासस्तितत्र हुत भावस्वगृहे भगिन्याः प्रसवे मरणे च पूर्ववदेवैकरात्रत्रि
रात्रं तथा च विष्णुः। संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं च
ति। पितृपक्षस्येति शेषः। तदुपक्रमोत्तर पक्षादेन भ्रातर एव वा कं ग्रहं ते वा कांतरेण भगिनीमरणे त्रिरात्रं अवि
धानात्। पतिगृहेतुसमस्तप्रसवमरणयोः प्रसवेतावस्त्वर्वेषां पितादीनामाशौचाभावः। ज्ञापकाभावात्। मरणे तु ११

११

५

पित्रोस्त्रिरात्रं भवत्येवबैजिकादिसंबंधादनुरूध्या दर्घ्यहं। प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु वा। मातापित्रोस्त्रि
रात्रं स्यादितरेषां यथाविधीत्यादिसामान्येन स्मरणात्। अशौचं वक्ष्यमाणपक्षिणी। त्रिरात्रं स्यादेहमरणेप्यस्थापितत्वात्। इदं वचन
पहणस्य च प्रसव पक्षविषयत्वेन सार्थक्यात्। अन्यत्रं तुवक्ष्यमाणपक्षिणी। त्रिरात्रं स्यादेहे प्यस्थापितत्वात्। इदं च वचन
डः कथं वचन तस्याघशौचं विदितयेत्रिरात्रं नात्र संशयः इत्यंगिरो वचनेन स्वगृहमरणेप्यवस्थापितत्वात्। इदं च वचन
मुक्तं वक्ष्यमाणविषयविषयस्मा यंतरात्कं पक्षिण्यादिकल्पांतरविकल्पितत्रिरात्रव्यवस्थापकमेवलाघवान्न तु
स्वगृहे पत्किंचिदस्यापि मरणे अरूर्वीत्रिराचाशौचविधायकं गौरवात्। वाक्यांतरविहिते करात्रत्रिरात्राद्युअस
पिंडपदेन च जात्याशौचानर्हेऽन्यत्र एवं च सति पत्रत्रिरात्राघवनियमनो क्तंतत्र स्वगृहेन्यगृहे वा मरणे तद्वत्पत्र
तु त्रिरात्रं पक्षिण्याएकरात्रेण वा विकल्पितमुक्तं तथांगिरो वचनात्त्रिरात्रं स्यात्स्वगृहेस्मृतविषयत्वं इतस्यतादितरत्र
षपत्वं एकाह्नविकल्पितायां पक्षिण्यामप्यवमेवव्यवस्था। यत्र तु त्रितयं विकल्पितमुक्तं पथा मातुलादौ तत्र त्रिरा
स्वपरत्वौ कविषयत्वमेव पक्षिण्यास्तु मेत्यतिश्रायुषोगिविषयत्वं न्यायवर्तिविषयत्वं वा एकरात्रस्य तु मातुलादि
त्रविषयत्वमित्युत्सर्गेणव्यवस्थाप्रकारः प्रसंगादेव वा क्तः। क्वचिदन्यदपि व्यवस्थापकं वक्ष्यामः। षडशीत्यां तु अ
गिरा वचनस्यापि विधित्वमभ्युपगम्य सर्वत्रोक्त वक्ष्यमाणविषय आशौच भागिगृहे मरणे त्रिरात्रमुक्तं तत्र किं यथावि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं०टी संधाद्युपेक्ष्यं तत्रैव दुहितुः समूढायाः पितृगृहे दन्यत्र मृतौ पित्रोः पक्षिणी एतच्च तदपि स्थलाभावादयुक्तं। अथ राज्ञं।
पित्रोर्मरणेऽनूढपुत्र्याः॰ परिणीतदुहितुस्त्रिरात्रमाशौचं। तथा च वृद्धमनुः पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत्
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यम इति। अनूढानां तु पुत्रादिवदेवाशौचं। अन्येन राज्ञं। आचार्ये उपनीय वेदाध्या
पक्कमातामहदुहितृसुते श्रोत्रिये अस्खलितेकशाखाध्यायिनि ऋत्विजि सपाद्यस्तुस्वाध्याययजमाने भागिनेये चैते त्रि
ष्यदौहित्रादयस्त्रिरात्रमशुचयः स्युः। तथा च बृहस्पतिः। त्र्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेदिति। श्रोत्रिय
वसमानग्रामीणमेवैतत् अपत्यादिनास्वाध्यायेनवोपसंपन्ने त्रिरात्रं दृष्टव्यं श्रोत्रियेत्वपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेदि
तिस्मरणात्। अनुपसंपन्ने तु समानग्रामीणमात्रे एकाहः सब्रह्मचारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिय इति वचनाद्वक्ष्य
माणएकाहः। असमानग्रामीणे त्वाशौचाभाव एव। दौहित्रभागिनेययोश्चोपनीतयोस्त्रिरात्रं। अनुपनीतयोस्तु व
क्ष्यमाणा पक्षिणी। संस्कृते पक्षिणी रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते। संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति वृद्धम
नुवचनात्। श्वश्रूश्वशुरयोरपि। मृते स्वाचार्यजायायामप्येवं त्रिरात्रेण विशुध्यतीति। एतच्चाचार्यमातामहदौस्त्रिरात्रं ध्यान्यास्मिन्संत्रा
स्पृष्टकर्त्तारि पातुसंनिहिताधिकार्यंतराभावात्स्वयमेव तेषाम्। और्ध्वदैहिकं कुर्याच्चेत्तदा संपूर्णमेवाशौचं। गुरोः
प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्। प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यतीति मनुवचनात्। त्रि। दि। य। त्र। यद्यपि १२

१२

सापिंडता तु पुरुषसप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने इति मनुना सप्तमपुरुषादूर्ध्वं या क
न्मनामज्ञानं सोदकत्वमुक्तं तथाप्ययं गोत्रजेषु कराचस्यापि वक्ष्यमाणत्वादत्र सप्तमपुरुषादूर्ध्वं चतुर्दशपुरुष
पर्यंताश्च सोदकपदेन गृह्यंते सोदक उभयत्र सोदकांतरस्य सवडपनीत सोदकांतरमरणे त्रिदिवसमशु
द्धिः स्यात्। तथा च मनुः जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते। शावस्य च [illegible] शुध्यंति त्र्यहादुदक
दायिन इति। इदं च त्रिरात्रं दशरात्रं वा त्रिरात्रमाशौचमिष्यते इत्यादिवाक्येषु दशरात्रतुल्यकक्ष्यत्वेनामुख्य
तत्त्वाभिन्नविषयमाविप्रयांप्रसवडपनीतमरणे च वेदितव्यं। अर्वाक्तु स्नानमात्रं कल्प्यं। ७ पक्षिणीत्याह दो
हित्रभागिनेयावनुपनीतौ। एकस्मात्पुरादेकुकालं सस्वेदमधीयानः सहाध्यायी। आत्मनः पितृष्वसुर्मातृष्वसु
र्मातुलस्य च पुत्रा आत्मबांधवाः। पितुः पितृष्वसुर्मातृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्राः पितृबांधवाः। मातुः पितृष्वसुर्मा
तृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्रा मातृबांधवा इति बंधुत्रयं। अंतेवासी सहाध्यायी पैवरवः पक्षात्रिल्पादिशाखा॰ नोबाः
इः स्वविगादानं ग्रहणेमरणमातामह्यादौ चविरंतर्भ। विरूपादिनिरूपकस्य बंधिनो याऽपाद। ना पक्षिण्याशौचं।
विरतं पक्ष्यालिंगविपरिणामेन मातामह्यादावनुषंगः। तथा च यमः श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले पि
त्रोः स्वसरि तद्वत्पक्षिणीं क्षपयेन्निशामिति। तथा मातुलेऽभ्युदयेऽमित्रे गुरौ गुर्विणानासु च। आचार्यं पक्षिणीं रात्रिम्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिं० ८। रोधादुपेक्ष्यं तत्रैव दुहितुः समूढायाः पितृगृहादन्यत्र मृतौ पित्रोः पक्षिणी। उक्तं तदपि मूलाभावादयुक्तं। अथ रात्रं।
पित्रोर्मरणे व्यूढपुत्र्याः ४ परिणीतदुहितुस्त्रिरात्रमाशौचं। तथा च वृद्धमनुः। पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत्
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यम इति। अनूढानां तु पुत्रादिवदेवाशौचं। अत्रेन। रात्रं। आचार्य उपनीय वेदाध्या
पकं मातामहदुहितृसुतं श्रोत्रिये अस्खलितैकशाखाध्यायिनि ऋत्विजि सपाउपस्वस्त्रीये यजमाने भागिनेये च प्रेते त्रि
ष्वदौहित्राद्यास्त्रिरात्रमशुचयः स्युः। तथा च बृहस्पतिः। त्र्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेदिति। श्रोत्रिय
श्च समानग्रामी तस्मिन्नागते वेदपठनादिना स्वाध्यायेन वा दसंयुक्ते त्रिरात्रं द्रष्टव्यं। श्रोत्रियेतूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेदि
ति स्मरणात्। अनुपसंपन्ने तु समानग्रामीणमात्रे एकाहः सब्रह्मचारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिय इति वचनाद्दृश्य
माण एकाहः। असमानग्रामीणे त्वाशौचाभावः। दौहित्रभागिनेययोरुपनीतयोस्त्रिरात्रं। अनुपनीतयोस्तु व
क्ष्यमाणा पक्षिणी। संस्कृते पक्षिणी रात्रिं दौहित्रे भागिनीसुते। संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मप्रदीपाश्रितमतिक्रम
नुक्तवचनात्। प्रवेता अपि। मृतेष्वाचार्यपत्न्याः पुत्रे च त्रिरात्रेणैव शुध्यतीति। एतत्र आचार्यमातामहादौ त्रिरात्रं यन्मन्त्रा
प्रेष्टिकर्तरि पदानुसंनिहिताधिकार्यन्तराभावात्स्वयमेव तेषां सौर्ध्वदैहिकं करोति तदा संपूर्णमेवाशौचं। गुरुः
प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्। प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यतीति मनुवचनात्। त्रिदि। पत्र। यद्यपि १२

१२

सापिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने इति मनुना सप्तमपुरुषादूर्ध्वं याव
ज्जन्मनामस्मृतेर्न सोदकत्वमुक्तं तथाप्ययं गोत्रजेषु करात्रस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् सप्तमपुरुषादूर्ध्वं चतुर्दशपुरुष
पर्यन्ताः सोदकपदेन गृह्यन्ते। सोदकोभयत्र सोदकान्तरस्य सवडपनीतसोदकान्तरमरणे त्रिदिवसमभि
न्विः स्यात्। तथा च मनुः। जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते। [illegible] शुध्यन्ति त्र्यहादुदक
दायिन इति। इदं च त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा त्राधमानीचामिष्यते इत्यादिवाक्येषु दशरात्रतुल्यकक्षत्वेन नास्तु वा
ततोभिन्नविषयमपि पूर्वाससवडपनीतमरणे च वेदितव्यं। अर्वाक्तु स्नानमात्रं कल्प्यं ॥७॥ पक्षिण्याश्चादौ
हित्रभागिनेयौ त्वनुपनीतौ। एकस्माद्गुरोर्नैकुकालं सस्वेदमधीयानः सहाध्यायी। आत्मनः पितृष्वसुः पुत्रा मातृष्वसु
र्मातुलस्य च पुत्रा आत्मबान्धवाः। पितुः पितृष्वसुर्मातृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्राः पितृबान्धवाः। मातुः पितृष्वसु
र्मातृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्रा मातृबान्धवा इति बन्धुत्रयं। अन्तेवासी सहाध्यायी। एवं च पक्षत्रिरल्पारिशिष्टौ। त्रीबा आ
द्यः मातृव्रिगादीनां श्वशुरमरणे मातामह्यादौ च विरतेऽत्र विक्रादिनिरूपकस्य बन्धिनो याऽपादानां पक्षिण्यशौचं॥
त्रिरतप पक्ष्यलिंगविपरिणामेन मातामह्यादावनुक्ताः। तथा च यमः। श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले पि
त्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशामिति। तथा मातुलश्वशुरमित्रगुरोर्गुर्वङ्गनासु च। आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं.२१. ताभ्यामाम्नायदीति। अत्र गुरुः केवलाध्यापकः। मनुरपि। मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बांधवेषु चेति। गौतमोपि। पक्षि
णीमसपिंडे योनिसंबंधे सहाध्यायिनि चेति। योनिसंबंधा मातुलमातृष्वस्त्रीयपितृष्वस्त्रीयादयः। अथो। नष्टस्य देशा
धिपतौ ग्रामाधिपतौ चेति स्वज्योतिराशौचं स्मृतिकालीन नक्षत्रेन सह रूपाणां ज्योतिषां सह वर्त्तते स ज्योतिः।
दिनमस्तौ दिनं रात्रिमस्ते रात्रिरित्यर्थः। तथा च मनुः। प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः इति। कर्द्दमनुरपि।
ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि। शिष्ये पंचत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनादिति। ८। शिष्यो। राज्ञा। शिष्य
ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि। शिष्ये पंचत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनादिति। ८। शिष्यो। राच। शिष्य
एकदेशमध्यापितः। वेदविद्याधिमात्रं वा। उपाध्यायएकदेशाध्यापकः। गुरोराचार्यस्य तनयः। सगोत्रश्च तु देश
पुरुषाद्दूर्ध्वं यावज्जन्मनाम्नां नं अनूचानोंगाध्यापकः। श्रोत्रियः समानग्रामीणः। शिष्यादिषु मातुलांतेषु न
ष्वेषु स्वगृहे परस्य। सपिंडस्येतदिन्नस्य मृतौ च निरूपक संबंधिनामेकरात्रमाशौचं। तथा चाह हरिः। तथानुवृत्तौ
याज्ञवल्क्यः। गुर्वंतेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु चेति। अत्र गुरुरुपाध्यायः। मुख्यगुरोः पितुः सपिंडत्वेन दशा
हत्वात्। असपिंडाचार्ये त्रिरात्रत्वात्। मातुलग्रहणं बांधवानामुपलक्षणमिति विज्ञानेश्वरः। मनुरपि
त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति। तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिरिति। विष्णुरपि। असपिंडे स्वे
निमृते एकरात्रमिति। जाबालिरपि। एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतं। मातृबंधो गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ २३

तथेति रात्रिं रिणि। एकाचार्यपत्नी तु सब्रह्मचारी। तस्मिन्नष्टे रात्रिमहोरात्रमाशौचमितरः सब्रह्मचारी कुर्यात्। तथा
वाश्वलायनः। एकाहं सब्रह्मचारिणीति। अथास्यार्थः। कथमपि केन चित्कारणेन स्वल्पेनैकाहाद्याशौचप्रयोजकत्व
नानुक्रमेन संबंधे न जामातृशालकादीन् प्रवासी पुत्रः सवस्त्रं स्नानं स्यात्प्रतियोगिनां। तथा च वृद्धमनुः। भगिन्यां संस्कृ
तायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते। मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते। शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यतीति। अ
त्र भगिनीदौहित्रभागिनेयेषु सद्यः शुध्यन्निधानं देशांतरविषयं। अन्यथैतस्मिन्नपि त्र्यहस्मृतिषु चपत्रे कस्मिन्न
वविषयेनानाविधत्राशौचकालप्रतिपादनमस्ति तत्राशौचभागितदन्यगत्स्मरणरूपेण पूर्वोक्तप्रकारेणाशौचेषु
पकारातिशयतद्भावाभ्यां वा संगतो व्यवस्था द्रष्टव्या। आचार्योपाध्यायपाशिष्यसहाध्यायिषु विद्याध्ययनत्वो
निवृत्ताध्ययनत्वाभ्यां सकलैकदेशाध्ययनेन त्रमतिपात्ययोर्वैकल्पकालत्वेन श्रौतस्मार्त्तभेदेन चेति दिक्। १८
तुल्यं। १ देष्टाकत्रयोक्तमसपिंडाशौचं वक्ष्यमाणं च सकलमपि संनिपाताशौचादिकं सर्ववर्णेषु तुल्यं भवति। उपनीता
शौचं च दर्शविशेषापादानेन विहितत्वात्। १९। एवं प्रवृत्ताशौचं वृद्धितो यदि दिनेषु अन्याशौचांतरनिमित्तसंनिपाते
तिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायेन पृथग्दशाहादिकं प्राप्तं तत्र पृथक्प्रवृत्ताशौचावशिष्टदिनानामुभयसाधारण्यापत्तौ
रमाशौचांतरस्यैकाहादिष्वनुवृत्तिप्राप्तावपवादमाह वृद्धशुचिः। वृद्धस्य पूर्वप्रवृत्तस्याशौचस्य तत्परिच्छेदकस्य पू
द्वि:१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रि०टी०

शाहादिरूपस्य कालस्य मध्ये द्वितीयादिदिनेषु समं पूर्वेण वृत्ताशौचसमकालव्यापकं स्वल्पकं तत्स्पर्धनकालव्यापकं वा
सजातिजन्मनिमित्तं जन्मनिमित्तं मृतिनिमित्तं मृतिनिमित्तं त्वपरमप्याशौचं निमित्तभूतजननमरणोपनिपाते न
पश्चिमवति प्रेतमृतिनिमित्ताशौचमध्ये जात्यंतरे तत्र विजातीयं तादृशाम बहुजननाशौचं वा यदि भवति तदा तस्या
शौचांतरस्य पूर्वाशौचकालशेषेणैव दिनादिरूपेणैव शुद्धिर्निर्विघ्नेर्भवति न तु तन्निमित्तादारभ्य पूर्णदिशाहा
दिभवतीत्यर्थः एवं च सजातीयस्वल्पसमान्यतराशौचद्वनिमित्तद्वयमध्ये कस्मिन्न वदिनयदि भवति तदा विशेषण
हणात्साधारणकालपरिच्छेदपूर्णमिवाशौचद्वयं भवति तथाल्पकालव्यापकाशौचमध्ये सजातीयमपि अधि
ककालव्यापकाशौचनिमित्तं यदि भवति तदा तदुत्तरं पूर्णमिव तन्निमित्तमाशौचं भवति तथा जननाशौचमध्ये
तदपेक्षया स्वल्पकालाशौचनिमित्तं समकालाशौचनिमित्तं वा मरणादि जायते तदा तन्निमित्तमाशौचं नत्राव
मध्यपतितत्वेन तत्र धर्मप्रयोजकं किं तु स्वस्पृश्यत्वादिस्वधर्मप्रयोजकं निमित्तानंतरं पूर्णमेव भवति तथा निर
त्वादिनाशौचमध्ये दशाहादिव्यापकं जन्माशौचं यदि भवति तदा स्वकालं यावत्स्पृश्यत्वादिस्वधर्मप्रयोजक
त्वास्वबलेनापि आशौचाशौचेन न निवर्त्तते किंतु पूर्णमिव भवतीति व्यतिरेकोपि द्रष्टव्यो भवति तथा वाशौचानां स्व
ल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवति यदि न पूर्वेणाविच्छिन्नस्याः स्वकालेनैव शुध्यतीति इदं च वक्ष्यमाणं पूर्वप्र २८

२८

वृत्तमरणाशौचमात्रेणातदंतःपतितयोर्जननमरणाशौचमात्रयोः पूर्वप्रवृत्तजननाशौचमात्रेणाच तदंतःपतित
जन्माशौचमात्रस्य निवृत्तौ प्रसक्तायां लघुनाधिकस्य तत्प्रतिषेधकं ऽभयत्र तत्प्रसक्त्यविशेषात् तथा च त्रिरात्रादिशा
वांतःपातिनो दशाहादिजननाशौचस्य न पूर्वेण निवृत्तिः किंतु स्वकालं यावदनुवर्तमानस्यैव तस्यास्पृश्यत्वादि
स्वधर्मप्रयोजकत्वमात्रेणागरीयस्त्वाशौचाशौचेन स्वधर्मप्रयोजकत्वनिवृत्तिमात्रं सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ
सूतकं तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकमित्यंगिरोवचनात् अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीय
सा मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेदिति कूर्मपुराणवचने पूर्वार्द्धपि वा दत्वमुत्तरार्धस्य योगात् लघुनापि मर
णाशौचेन दीर्घस्यापि जननाशौचस्य स्वरूपनिवृत्तिरूपमपि बाध्यत्वमुक्तं ऽधरेण तस्यापपवादत्वे तस्यापि नो
वाक्याविरोधाय स्वधर्मप्रयोजकत्वमात्ररूपेण गरीयस्त्वप्रतिपादकत्वाद्युक्तं वस्तुतस्तु सर्वत्र कारणगरीयस्त्वप्रतिपा
दकत्वे पितस्य न पूर्वापवादत्वं किंतु तदविरोधेन समाधिककालशावाशौचगरीयस्त्वप्रतिपादकत्वमेव भवति पाड्डुंशा
न्मतापि शावाशौचं समुत्पन्नं सूतकं तु यदा भवेत् शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनीति एवं च अंतरा जन्म
मरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीत्यादि सामान्यवचनमपि पूर्वोक्तविशेषविषयमेव भवति अंतरापतिताशौचकाला
धिककालव्यापिना लघुनापि पूर्वप्रवृत्ताशौचेन दीर्घस्यापि आशौचांतरस्य निवृत्तिरिति शुद्धावाक्यार्थापवादाद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

संपूर्णत्वे तत्रैव विधीयते स्योच्चेत्स्वंवतमा दशाहः पूर्ववतो वा त्रिरात्रमिष्यत इति। अस्यार्थः। न्यूनकाला
नि॰टी॰ कूलेन दर्शितः परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते स्योच्चेत्स्वंवतमा दशाहः पूर्ववतो वा त्रिरात्रमिष्यत इति। जातं निमित्तमा
शौचवृत्तेः परतोऽघवृद्धौ इमति दीर्घकालव्यापिन्ययपतितम् अशुद्धिस्तद् दीर्घकालमघं परतः परं पश्चाज्जातं निमित्तमा
रभ्य पूर्णं विधीयते न तु पूर्वेणानिवृत्तिः तत्र वृद्धौ वतं लघ्वाशौचं यदि पंचतमादशांतरापतितं त्रिरात्रं चकाधिक्ये तोयमनु
वर्तते तदा पूर्ववृत्तेन तदपेक्षया बलिलघुनापि षडहादि पूर्ववृत्ताशौचकालेनैव साऽशुद्धिः शिष्यते निवर्त्यत इति इदम
त्रोदाहरणं चतुरहोऽतर्विदेशस्थमरणे तत्र षाण्मासिकवृद्धे यमाणाः स्वदिनाधिकमाशौचं तन्मध्ये दशाहाशौच
पाते पूर्वेणाशुद्धिः अपरं वा षष्ठमासगर्भपाते निमित्तषडहाशौचमध्ये त्रिरात्रे दशाहाशौचमध्ये पूर्वेणानिवृत्तिरिति
अत्राशुद्धिविवेकः आघं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके द्वितीये पतितत्वा यास्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते अतऊर्ध्वं द्विती
यानुसूतकांताच्छुद्धिः स्मृता एवमवाच्चिया पयस्यान्सूतकेसूतकांतरे इति ब्रह्मपुराणवाक्यानुसारेण देवलवचनेपू
र्वेणाप्यनुशिष्यत इति पाठं कल्पयित्वा पंचतमादशः चतुर्भिर्विभक्त पूर्वस्य तत्राशौचभागद्वयात्परतः अघवृद्धौ स
जातीयसंपूर्णाशौचांतरापनिपाते परतः परेणाशौचेनातीतेनाशुद्धिर्न तु पूर्वेणेति पादत्रयं व्याख्याय पंचतमादशः
१५ पूर्वेणाघभागद्वयमध्ये ताघत्राशौचांतरापनिपाते पूर्वेणैवाशौचेनातीतेनाशुद्धिरिति चतुर्थपादं व्याख्याय परा
त्रिरात्रषडहादिकमिश्राशौचविषयं हि द्वितीयसजा
तीयसंपूर्णाशौचमाघभागद्वयमध्ये पतितं तदा पूर्वाशौचापगमे नाशुद्धिः यदि तु परिपूर्णं यदि न पर्यंततदाद्वि १५

तीयापगमेन। अंत्यदिनेतदनंतरदिनद्वयेन। तद्दिनरात्र्यंत्ययामेतदनंतरत्रिरात्रेणेति व्यवस्था प्रदर्शिता। तत्र देवलवचनस्य
तदर्थत्वे न व्याख्यानं तावदद्वयं द्विपदोनां जस्यास्सेवेया यस्याद्व्यापत्तेश्चायुक्तं। अथ विप्रयुक्तं। षष्ठसप्तमाष्टमनमव
दिनेष्वाशौचांतरापनिपाते दशमादिनात्परं पंचषट्सप्ताष्टदिनेषु तदनुवृत्तिः दशमदिने तद्वा अंत्ययामे यामपातस्तु तदुपानेया
तद्द्वित्रिदिनेष्वेव तदनुवृत्तिरित्यस्यानुचितत्वात्। आनवमाद्दिवसादिति बौधायनवचनविरोधाच्च। कस्तर्हि ब्रह्मपुराणवा
क्यस्यार्थः तत्र केचित्तावद्रात्रिशेषऽस्त्ये तत्समानार्थत्वेन दध्यांचक्रिरे। तथाहि सूतकसंबंधित्वरमाहोरात्रस्य दिवसरूपमाघ
भागद्वयं यावद् द्वितीयस्सूतके पतिते आद्यादेव सूतकाच्छुद्धिः अतः आघभागद्वयादूर्ध्वं रात्रौ सूतकांतरापाते द्वितीयात्सूर्वा
ह्वभिन्नात्सूतकांताच्छुद्धिः सक्सूतकांतो रात्रिशेषइत्यादिनाऽऽख्याता तत्पादिभेदद्विति इति। तदयुक्तं। अथ यदि दशरात्राः
संनिपातेषु राघं दशरात्रमशौचमानवमादिवसात्पुनः पाते दशाहाशौचपूर्वेणास्यगच्छति। दशमेह्नि पतेदन्यस्याह
द्वयात्स विशुध्यति। प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिरिति बौधायनदेवलवचनाभ्यां नवमदशमरात्र्योरूपां त्याय
दिनापलक्षणत्वेनोपांत्यदिनपर्यंतमपरवर्तीव चतुर्थयामपर्यंतं वांतिमाहोरात्रद्विराद्याधिकेनतेन शुद्धिः प्रतिपादितत्वाद
रात्रिशेष इत्यादिकं तु तदविरोधेनैवानुपदं व्याख्यास्यामः। वरमाहोरात्रविषयत्वं वास्य न वाक्यास्य करणाल्लभ्यते।
तस्मात् ब्रह्मपुराणमितिह वालिमिवतमिदमिश्यास्तापक्षरादावदशाहान्निर्मलिमवायद्यापरतः परतद्द्रत्यादिवाक्य
स्यानार्थत्वेन दध्याख्ययां अंतरापतितस्सूतकस्य चतुर्धाविभक्तस्याघभागद्वयमाईपावत्पर्यंततदधिककालव्यापि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰ ८ निलघुनिपूर्वप्रवृत्तस्तकेतदधिकेद्वितीयपतिते आद्यास्सूतकस्यनुसूतकश्यत्र प्रथमनिर्दिष्टादंतःपातिसूतकादेवशुद्धि
र्नतु पूर्वस्य अतः अह्नाहृद्धिर्दिवकालव्यापिनिलघुन्यपिसूतकेतदधिकेद्वितीयपतिते द्वितीयात्तेनैवपश्चमनिर्दिष्टात्सू
तकादेवशुद्धिः एवं आशौचपाति पूर्वोक्तो विशेषणविशिष्टपूर्वप्रवृत्ताशौचांतिमाहरात्रे पूर्वोक्तविशेषणवि
शिष्टाशौचांतरनिमित्तोपनिपाते पूर्वशेषमात्रेण शुद्धिर्माबाह द्वाभ्यां शेषे रात्रिशब्देनाहोरात्रपरश्च रात्रिरूपस्त्वेवारात्रि
शेषः तथा च तस्य पूर्वप्रवृत्तपूर्वोक्ताशौचस्य रात्रिशेषे अंतिमाहोरात्रे अंतिमाष्टमयामस्यैव पूर्वोक्तद्वितीयाशौचोपनि
पाते तद्दिनादपराभ्यां द्वाभ्यां दिनाभ्यां शुद्धिः अंतिमाहोरात्रयामित्युः यामरूपशेषे अंतिमप्रहरे तस्मिन्निमित्ताद्दिनापरदि
नेः शुद्धिर्नतु पूर्वशेषमात्रेणेत्यर्थः तथा च पुनः प्रातः स्यादिकपूर्वोक्तैव तदेवलक्षणंतत्र स्वपक्षपिसूर्यदियोगात्र
प्राप्नोति प्रकाशकालः प्रभातशब्देनाप्यतत्तथाप्यंत्ययामपरएवासौ रात्रिशेषे अह्नां शुद्धिर्यामिशेषे शुचिस्त्र्यहाद्दितिशा
तातपीयस्याप्यहणात् अत्रापि रात्रिशब्दो होरात्रपरः रात्रिमात्रावशिष्टे स्यादिमिताक्षरादिग्रंथपि तथा एवं बौधायनस्व
नाविरोधेन रात्रिशेषपदस्यव्याख्यानसंभवयद्यप्युस्यत्तरस्तनाकरत्वाभिधानंतदशक्तिनिबंधनं केचित्तु दत्तबौ
धायनवचनानाम्लोचनेन वस्माहोरात्रसंबंधिस्यात्मयोत्तरं त्रिषुयामेषु आशौचांतरोपनिपाते द्वाभ्यां तदुत्तरस्या
मस्य यदिपर्यंतं त्रिभिरिति पूर्वोक्तमेवस्वेद्याद्यक्षता इयं च व्यवस्थाहोरात्राशौचकालस्य सजातीयांतःपातिनि सजा १६
तीयाशौचांतःपातिनि विजातीयस्वसंपूर्णाशौचस्यैव भवति ननु संपूर्णांतःपातिनि असंपूर्णांतःपातिनि वा सं

१६

तर्हि तत्केवलयोरवहारूपस्योः शौधसत्वसंभवेन पूर्वाशौचशेषसापेक्षतशौचकत्वप्रतिपादनायोगात् पूर्वोक्तातु यद
र्तितत्के वलयोरवहारूपयोः शोधकत्वसंभवे न पूर्वशौचशेषसापेक्षत शौचकत्वप्रतिपादनायोगात् पूर्वोक्तातु यव
स्वातत्रापि भवतिनस्यास्तदविषयत्वेबौधायनवाक्ययतुरङ्घरणपूर्वोक्तदत्तबौधायनवचनबलाद्दियसंबंधिपस्य
वस्वासंपूर्णाशौचविषयेवस्मकालेव्यापकासंपूर्णाशौचसंनिपातेतु उत्तरेणैव शुद्धिरित्युक्तं तदयुक्तं अन्नादौ
वनन्यपरं अनंतस्यात्र पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिर्मरणाशौचमध्यमरणे एवं अंतराजन्ममरणे तच्छेषाहे
भिर्विशुध्यतीत्यादिविषयमात्रवल्क्यादिवाक्यपुष्टिकेषानुपादानात् बौधायनादिवाक्ये पिक्षत्रियादिसंप
णाशौचस्य ग्रहार्थं दशरात्रादिशब्दानामुपलक्षणत्वस्यावश्यकत्वे लाघवादाशौचमात्रोपलक्षणत्वस्यैव
युक्तत्वात् तत्रवाक्यांतरबलात् लघुं अंतःपातिदीर्घस्त्वंतःपातिशावसाचमेवपरिहियतां नत्वसंपूर्णाशौचमपिप्रमा
णाभावात् अत्र वर्द्धितघ्नस्त्र्यहाशौचेतदधिकाशौचांतरोपनिपाते तस्य लघुत्वाद्धिकाशौचापगमेनैव शुद्धिरिति
प्रतिभाति पूर्वप्रवृत्ताशौचांतःपातिनस्तत्समकालस्यापि कस्यचिच्छावस्य नपूर्वेणनिवृत्तिरित्याह नवा पित्र्यं मा
तावपि ताश्च पितरो तत्संबंध्याशौचमंतरापतितं पूर्वप्रवृत्तेन तत्सपिंडमरणाशौचेन न गच्छतिकिंतुनिमित्तादारभ्य पूर्ण
भवतीत्यर्थः एवं वस्तिपितृमरणनिमित्ताशौचस्यैतत्सपिंडाशौचेन वमाचाशौचेनापि यथानिवृत्तिर्नास्ति तथा मातृ
शौचस्यापीतत्सपिंडाशौचेन वपित्राशौचेनापिनिवृत्तिर्नास्तीति भावविशेषमाह पितुर्मरस्ये पितुरपत्रमनंतर
वृजात्तन्निमित्तायाम शुद्धौ सत्यांपश्चान्मातृमरणे न पित्राशौचशेषमात्रेण शुद्धिः किंतु पक्षिणी अधिकाभवति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तत्र दशाहमदिनपर्यंतं दशाहमरात्रिपर्यंतं वा तेन मात्राशौचोपनिपाते पक्षिणीमात्रं॥ तत्र तु ध्रुवस्य प्रहस्मृत्युक्तिः तासां तथा च शंखः॥
मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता। पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति॥ अस्यार्थः मातर्यग्रे प्रमीता
यां तन्निमित्तायामशुद्धौ सत्यां यदि पिता म्रियते तदा पितुर्मरणनिमित्ताशौचस्य शेषेण मात्राशौचपरिच्छेदकादिनो
त्तरमपक्षितादिनेऽसत्त्वे तेन शुद्धिर्न तु मात्राशौचशेषेण पित्राशौचमध्ये मातुर्मरणे पितुः शेषेण शुद्धिः स्या
देव पक्षिणीं वधिकां कुर्यादिति एवं च मात्राशौचेनापि पित्राशौचस्य न निवृत्तिः किमुतान्येन तथा पित्राशौचेनापि
केवलेन मात्राशौचस्य न निवृत्तिः किमुतान्येन केवलेनान्यसहितेन वेति कैमुतिकन्यायेनास्मादेव वचनात्स्याप्य
र्थस्य सिद्धिर्मभिन्नस्य नवाशौचनपित्र्यमिस्फकं इदं च संनिपाते पूर्वपाशुध्यभिधानं स्मृतिकान्निदं तत्सपिंडानां
तयोस्तु निमित्तादारभ्य मरणमिवानधिकारलक्षणमस्य रूप लक्षणं वाशौचमिति षडशीत्यां विशेषः॥
पूर्वाशौचेन यास्थु शुद्धिः सूतके मृतके च सा। सूतिका मग्निदं हिचाप्रेतस्य च सुता नपीति। तथाशौचसंनि
पातेपि पूर्वनिमित्तकमुत्तरेण उत्तरनिमित्तकं वा पूर्वेण जातकर्मपिंडदानादिकं न प्रति बध्यते। यथाह प्रजापतिः
आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति। आशौचस्मृति
निमित्तेन तन्निमित्ते वा। शातातपोपि। अंतर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि। प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिंड
दानं स्वबंधुभिः। प्रारब्धे प्रेतपिंडे तु मध्ये चेज्जननं भवेत्। तथैवाशौचपिंडास्तु शेषान्दद्याद्यथाविधीति॥ २७

जननग्रहणं मरणस्याप्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात्॥ ७॥ सर्वशुद्धिः॥ तद्देशस्थेन देशांतरस्थेन वा सर्वं दुष्टं संपूर्णमिसं
पूर्णं वाशौचं तन्निमित्तमितिया वत्। यदि अंतःप्रवृत्ते दिनातिरिक्तदिनेषु विदितं ज्ञानं तदास्य आशौचस्य तत्पारि
च्छेदकत्वयोग्यस्य निमित्तान्तरदशाहादिदिनसंख्या तस्य पुः शेषस्तन्मात्रेणाशुद्धिर्न तु ज्ञानादारभ्य दशरात्रत्रिरात्रा
दिनेत्यर्थः तथा च याज्ञवल्क्यः। प्रोषितकालशेषः स्यादिति। विदितग्रहणान्न ज्ञातयोर्जननमरणयोराशौचं निमि
त्तं न तु ज्ञानमात्रमिति दर्शयति। तच्च तदारंभसामर्थ्यादवसीयते। अन्यथा आशौचं दिनगणनायाः उत्पत्तिप्रभृ
तिकत्वात्तदंतर्निमित्तज्ञाते शेषदिनान्याशौचमध्ये विभवतीति तदनारंभणीयं स्यात्। आशौचवशत्त्रिदिनमाहदाह
शौचं आहिताग्नेश्चानाहिताग्निमतिनष्टे दाहाहाहदिवसमारभ्य दशाहाशौचं तन्निमित्तं च संध्यावंदनलोपादि कुर्यात् क्रं२
अन्यत्र तद्दिनेऽस्मात्ताग्निमतित्यक्ताग्न्यादेश्च विनष्टे मरणदिवसतत्प्रभृत्येवाशौचं कुर्यात्। तथा च अनग्निमत
क्रांतराशौचादिद्विजातिषु। दाहादग्निमतां विद्यादिदं शास्त्रमतं सतामिति पठीनसिस्मरणं। अत्राग्निमतरस्तियधविसामा
न्यनोक्तं तथापि दाहादकु कर्तव्यं यस्य वैतानिकविधिरिति वाक्यांतरा [illegible] आहिताग्नेर्वताग्नि
मित्तकं संध्यावंदनत्यागादि गृह्यते। सपिंडकपर्यंतं प्रेतकार्यं विवादे पूर्णे इत्काः [illegible] वक्ष्यते च त
सर्वं ब्राह्मणादयस्तस्मिन्काले प्रतिक्षितिस्वस्वसंस्थावाविदितस्य देशपि व्यस्या दृष्टार्थस्यापि हि तस्य च दृष्टार्थस्यनेतादृ
नुष्ठाने इत्काः योग्या भवंति न तु कालमात्रातिक्रमेण। एवं च कालसूनाय नोघातिशयविशेषत्वमाशौचलक्षणमुक्तं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भवति। जलस्पर्शनादिकं तु वर्णविशेषविषयत्वान्नोक्तं तदपि द्रष्टव्यं। तथा च मनुः। विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायु
धं। वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः इति। कृतक्रियः कृतसचेलस्नानादिक्रियः। सूतिकास्पर्शे तु पुत्रस्यापवा
दस्य वक्ष्यमाणत्वात् कन्याप्रसूसूतिकादन्यारात्रादिनाऽऽशौचस्य स्पर्शप्रतिबंधकत्वशंकोनष्टायामपि कर्मा
धिकारप्रतिबंधकत्वशंकाविद्यमानत्वात् त्रिंशद्रात्रं पितुः सूतकार्यनियोग्यता पुत्रस्य तु विंशतिरात्रं नयोग्यता तदुत्तर
स्नात्वा योग्या। तथा च पैठीनसिः। सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीमिति। आशौ
चे नष्टे नान्नैमित्तिककर्मानधिकारासंभवादस्याशौचमवता वस्पर्यतमिति बहवः। केचिदाशौचे गतेऽपि वचनात्सूतितादि
त्वकर्मानधिकारमात्रमित्यपि वदंति। स्मान्हि. विकः। अन्यसवर्णमसपिंडं प्रेतं स्नेहादिनान्निर्हृत्यो द्विदिवसमाशौ
चमश्नुवि भवेत्। एतच्च स्वतपुत्रादिस्वामिकान्नाभाजिनस्तद्गृहवासिनस्तद्ग्रामवासिनश्च द्रष्टव्यं। यस्तु निर्हर
णं कृत्वा तत्स्वामिकान्नं समसिद्धं वान्नमश्नाति तद्गृहे वसति तेन वा तस्य निर्हरणं यज्ञाति पुत्रं कं दशाहाद्याशौचं यस्तु
निर्हृत्य तद्गृह एव वासमवकल्पति तस्य त्रिरात्रं। तथा च मनुः। असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्। विशुध्यति त्रिरात्रेण
मातुराप्तांश्च बांधवान्। यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति। अनदन्नन्नमह्नैव नचेत्तस्मिन्गृहे वसेदिति। बंधुवदि
ति स्नेहादित्यर्थः। यच्चाप्या मातरवासी तस्य सज्योतिः प्रेतस्पर्शे ग्रामे न विशेत्पुरा नक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ वेदादित्यस्य
निर्हरतस्मरणात्। भवतिग्रहणान्न सवर्णशवनिर्हरणे तु तदन्नभोजनाद्यभावेऽपि तद्ग्रामाशौचं भवति। यदि निर्हरति २८

२८।

प्रेतं प्रलोभात्क्रांतमानसः। दशाहेन द्विजः शुध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः। अर्द्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यतीति कूर्मपुराणा
त्। अथाशौचः। अथ अस्व वर्णब्राह्मणादिः क्षत्रियादिशवं निर्हृत्य तदुक्तं निर्हरणं यज्ञातिसंयुक्तमाशौचं वयस्य ताद्दृशा
मेव दविशेषेण। ब्राह्मणः शूद्रं निर्हरति विंशादिनानि शूद्रो ब्राह्मणं निर्हरदशादिनानीत्येवमित्यर्थः। तथा च गौत
मः। अवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वो वावरं तत्र शवोक्तमाशौचमिति। उपस्पृशन्निर्हरत्। अत्र सवर्णनिर्ह
रे तु रतो द्विगुणं। अवरश्चेद्वरं वर्णावरो वाप्यवरं यदि। वहेच्छवं तदाशौचं दृष्टार्थं द्विगुणं भवेदिति याज्ञपाद वचना
त्। यदा संस्कारणमपि करोति तदा तु पूर्वदासपिंडस्य प्रेतालंकरणोक्तं। अज्ञानादुपवासः स्याद्ज्ञानात्स्नानमिष्यतइति
गौतमोक्तं प्रायश्चित्तं च कुर्यात्। अथ च्चेन्न अथ अनाथस्नेहाद्यभाजनं सवर्णमसवर्णं वा द्विजं प्रेतं द्विजो धर्मेण निर्हृत्या
घकृत्स्नानमग्निष्टोमानां शतस्य अपरिमितानां तेषां फलं भजति। तादृशः स्नानाद्धवनेनैव शुध्येत्। तथा च पराशरः। अ
नाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्विजातयः। पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभंतिते। न तेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मणां। ज
लावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयतइति। यज्ञश्चात्र प्राथम्यादग्निष्टोम एवेत्यभिप्रेत्याचकल्पितुक्तं। अयं चार्थवाद
आज्ञयग्रहणाद्गणनाया मात्रिस्य त्वथ परिपलक्षणं। तथा च पराशरः। असगोत्रमबंधुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमं। वहित्वा
च दहित्वा च प्राणायामेन शुध्यतीति। इद वक्ष्यंदक्षः। अंगिरा अपि। यः कश्चिन्निर्हरेत्प्रेतमसपिंडः कथंचन। स्ना
त्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं तस्मिन्नेव दिवसे शुचिरिति। अत्र ब्राह्मणद्विजोत्तमपदं गाम्युपलक्षणं। म तं द्विजं न शूद्र एवा
रपन्नशूद्रं द्विजेनेति विश्लुस्मृतौ शूद्रमात्रस्य कर्त्तृत्वेन कर्मत्वे न चानिषेधात्। नविप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण वाहयेदिति मानवेऽपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰टी॰

विप्रग्रहणमुपलक्षणं शूद्रसंस्पर्शे हि वितत्तिसामान्येन दोषश्रवणात् नीवारादोषाः परमगुरुराचार्यः एता
न्नीत्वा निर्हत्य ब्रह्मचारी दोषा व्रतलोपनिबंधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायरूपदोषवान्न भवति तेन लुप्तव्रत
संधानार्थं पुनरुपनयनं प्रत्यवायपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं च न कुर्यात् आशौचं तु निर्हरणनिमित्तं पूर्वोक्त
व्यवस्थया कुर्यादित्यर्थः तथा च मनुर्देवलो आचार्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुं निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रते
न वियुज्यते इति तेभ्यो मातृपित्रुपाध्यायाचार्येभ्यो न्यान् निर्हृत्य निर्हरतो ब्रह्मचारिणो वितत्तं व्रतमवश्यमेव भज्यते तेन
पुनराधानवद्व्रतबंधनं वयसि धानार्थं पुनरुपनयनं कुर्यात् अपि च दशाहप्रायश्चित्तमाशौचं च तथा च देवलः ब्रह्मचा
री न कुर्वीत शवदाहादिकाः क्रियाः यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव चेति अत्रादिशब्देनालंकरणादिक
मवकरं घृतं च तद्दाहादि तत्र गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥२२॥ तुल्यो भवेत् तुल्यस्य स्ववर्णस्योत्कृष्टवर्णस्य
वा असपिंडस्यानुयाने स्नानं सचैलं स्पृष्टोग्निं घृतं प्राश्य शुध्यति अपि च नरस्य नियतं भुक्त्वा तथा च याज्ञव
ल्क्यः ब्राह्मणेनानुगंतव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक्शुचिरिति अत्र
च ब्राह्मणशूद्रद्विजग्रहणमुपलक्षणं सर्वत्राशौचस्य ज्ञात्यादिहितो सापिंड्यस्य त्यादिवर्णेनाप्यसापिंड्यस्य
सपिंडानुगमनमात्रनिषेधता सर्वागमात्र अत्र यद्यपि निषेधस्य सामान्यविषयत्वात्तदनंतराक्रोत्स्नानादि
विधेरपि तादृक्षपत्वमेवाङ्गत्वेन प्रतीयते तथापि हीनवर्णानुगमने स्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनाभितरनिरप

१८

क्षत्वाधिकत्वे वाक्यांतरोक्तेकरात्रादिविरोधापत्तेः सापेक्षत्वाधिकत्वे हीनवर्णानुगमननिमित्तैकरात्रायंते स्नानस्य
प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् समोत्तमवर्णानुगमनत्वप्राप्तत्वेन तस्य विधेयत्वाद्धिन्यनुवादवैरूप्यापत्तेरनुवादप्रयोजनाभा
वात् स्यार्थिकत्वागौकारणे तस्य नियमविधिवैकथ्यादिपरिहारोपि हीनतादितरवर्णानुगमनयोरेकरात्रादिसापेक्षत्व
क्षमाविधाभ्यासापत्तेः पूर्वस्य तु रूपाविषयत्वे वा सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वकृतविधिवैषम्यस्यापरिहार्यत्वाद्धिषय
एव विकल्पासंभवात् त्यानिषेधविषये कदाचन समोत्तमानुगमनविषयत्वमेव तस्य स्वरसभंगो नापि कल्प्या अनुग
म्य च पाशुतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति मनुवचनमपि तद्विषयमेव अ
ज्ञातिर्मातृसपिंडः स्वसपिंडानुगमने विहितं हि सपिंडस्य प्रेतनिर्हरणादिकं दोषः स्यात् असपिंडस्य तत्रानार्थिकि
यां विनिहारीत्वा वाक्याद्दोषाभावात् अत एव तत्र तत्तुल्याज्ञातिकादिरूपेणाह तं स्मृत्वा स्नात्यनुगमने निस्पृशे निष
तथा ज्ञानमात्रमाधिकं विधीयते आशौचं तु यथाक्रममेवेति रुद्रधरोक्तेः स्वयमुक्तेर्वा स्वज्ञात्यनुगमनस्यातिशयविशे
षाभ्यां शुद्धिजनकत्वप्रमाणाभावेन तदर्पणाय कविधानस्यायुक्तत्वात् क्षामवत्यादिकनैमित्तिकमात्रविधाने
तु विशुध्यतीत्यस्यानन्वयात् एकवाक्यत्वे निस्पर्शघृतप्राशनावपि तुल्योत्कृष्टानुगमने एव एकवाक्यता निर्देशात् क
चित्तु याज्ञवल्क्यवचनस्य स्वारस्येन सर्वविषयत्वात् सर्वत्रानुगमनाशौचेनाविशेषेति तत् पूर्वोक्तविधिवैषम्यापत्तेर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं·शी·

युक्तो भाष्यानुसारकल्पकत्ववचनेन तु भ्रातुः कुर्यादेवेति पाठान्तरेणापठित्वा अनुगम्येच्छयादेरपि भ्रात्रानुगमनविषयत्व
मेवाभ्युपगम्यते कालांतराविरोधाय बुद्धिपूर्वप्रासंगिकतद्विषयत्वेन व्यवस्थापयति। मम तु पूर्वोक्तपाठानुसारेणापि
लक्षणत्वाभ्युपगमकारणाभावान्निषेधस्य सर्वविषयत्वात्सत्यपि तद्विधेरपि सर्वविषयत्वेन सर्वासपिंडानुगमने स्नाना
दित्रयं कालानिरपेक्षं शोधकं भवत्येव। तत्र कालघटाशौचविधायकवाक्याविरोधाय च विषयभेदः कल्प्यते। हीनानु
गमने प्रासंगिके समीतमानुगमने तु बुद्धिपूर्व इति। अत एवमनुनैतच्च युक्तमिति प्रतिभाति। इदं च घटशौचं नैव भोज
ननिवर्तकं। क्षुधापीडितस्य भावेन भोजनकार्यविधानप्रमाणाभावात्। अथ यानं। स्नानांतरं हीनवर्णास
पिंडानुगमने दिनमेकं रात्रमथवा स्यात्। तथा च वसिष्ठः। त्र्यहानुगमने ... मिति। अहोरात्रमत्र प्रशस्तं।
पक्षिणी स्नानं स्यादपक्षे कांतरस्य हीनासपिंडस्यानुव्रजने ब्राह्मणक्षत्रियया वैश्य शूद्रानुगमने तु पावकः प
क्षिण्या शौचं अत्र यद्यपि वचनं नास्ति तथापि कांतरस्य यान्तरापेक्षया उत्कृष्टत्वात्तदनुगमनाशौचकालस्य
स्नानांतरापेक्षया चापकृष्टत्वात्तदनुगमनाशौचकालाधिकस्यकालस्य तदनुगमनाशौचपरिच्छेदकस्याप्यभावे
क्षिराचादरात्राशौचकालत्वेन दर्शितात्पक्षिण्यवतदशौचपरिच्छेदिका युक्तेत्यनेनाभिप्रायेण विज्ञानेश्वरादिकल्पने
व कल्प्यमिताक्षरादाहृतम्भेदविषयप्रतीतमित्यादिवाक्यप्रोक्तं तल्लग्ना माधवव्याख्याता तं च वचनं प्रथमज्ञानाद्
लक्षणायानुगच्छति स्नात्वा शौचं द्विरात्रं सप्राणायामाः षडाचरेदिति पराशरः। एवं च नाशैकांतरानुगमने द्विरात्रं प्रती २०

२०

यते। आशौचं यद्यपि कृत्स्नं तथैवाकं। अत्र तत्वं न विघ्नः। घंटां कुर्युः अनुगम्येच्छयांतरत्वे सपिंडे हतः अनुगमने स्पृष्टे ब्राह्मणाः
भ्रात्रानुगमने इतिया वर्णस्त्रिरात्रमाशौचं स्नात्वा सुनद्यां गंगादिकायां स्नात्वा अस्पृष्टमनानां आर्याणां मानांशतं स
पिंडानां शतप्राणायामं च कुर्युः। तथापरार्कः। घंटां तं तु यः भ्रातृं ब्राह्मणं ज्ञानदुर्बलः। अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रि
रात्रेण शुध्यति। त्रिरात्रे तु ततस्तीर्थे नदीं गत्वा समुद्रगां। प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति। अत्र ज्ञान
दौर्बल्यं शास्त्रार्थज्ञानराहित्यं। अज्ञानादित्यत्रापि तथा। अत एव माधवेनमोरव... त्यर्थं व्याख्यातं। २। तानीय
तु आचार्योपाध्यायग्रहणेनोपाध्यायो मातामहश्च लक्ष्यते। अन्त्यादिग्रहणेन वसन्तमार्धदैहिकमुपलक्ष्यते। तथा च
अन्यार्थिकार्यजावपित्रादिनामैर्दैहिककर्मविस्तारं वारीतदायानां सपिंडानां माशौचं विभिवत्सावमस्ये तापइत्रोभ
वति दशाहादिजातस्याशौचभाक् नवती यर्थः। तदन्यभ्यस्ततरः अन्निर्पिंडादिदाता ब्रह्मचारीनिषिद्धानुष्ठानेनिमि
त्तवक्ष्यमाणं पुनः यान्मक्रियायां चिताद्वित्रपुत्र ब्रह्मचर्यसैथानार्थलि नाथिकं स्वस्य पुनरुपनयनं गुरुणा। का
रयेत् कारास्वर्थाद्विमाशौचं पातथा वृद्दोषः स्यात्स्वसपिंडस्यत्वानाथक्रियाविनानक दाचिद्रता त्रायस्वा इंका
र्यमगोत्रजैरित्यादिवचनैः सर्वथासपिंडानामनाथ्यातिरिक्तासपिंडो दैहिकानुष्ठाने नाबहुगुरोः प्रतस्य
शिष्यः कुर्यात् मयं समाचरन्। प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति यादि वचनैर्निरन्वये सपिंडे गुरुः तस्मिन्दया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नि॰टी॰

न्वितः तद्दशौचं पुरान्वीत्वा कुर्यात् पित्र्यं वा क्रियामित्यादिवचनैश्च कथं वित्तदनुष्ठाने संपूर्णाशौचविधानाद्यापसौर्ध्व
देहिकं करोति सतज्जातिप्रयुक्तं संपूर्णाशौचं कुर्यादित्युत्सर्गतो वसीयते। तत्र ब्रह्मचारिणः सपिंडस्योदकदाहि
त्र भागिनेयस्याद्यनापाद्यनिमित्तकाशौचं निषेधयति निर्हरणोर्ध्वदैहिकक्रियाद्यापाद्यनिमित्तकत्वान्निषेधाभावाद्वि
त्रादस्नादितरस्य च सपिंडस्याप्यौर्ध्वदैहिकं तेनानुष्ठितं तर्ह्याशौचं न सत्य इव ब्रह्मचारिणः शावकर्मणो व्रतान्नि
वर्त्तेरित्यादिवचनं ज्ञापितं दिनादि आधिकाया ब्रह्मचर्यनिवर्तने स्वयं पूर्वं दासीन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वेत्यादिभिः
क्रियतेपि त्रादिवत् तुच्छयौर्ध्वदैहिकानुष्ठाने अनेनैवाभिप्रायेणाचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रत्यात्र
निर्हरणग्रहणात्स्योदकपिंडदानादि पुत्रस्य सम्भिमतं विज्ञानेश्वरादीनां तथा च व्रतस्थोपि पित्रा पुत्रः पितुः
कुर्यात् क्रियां त्यक्त्वा मातामहस्यापि तोहिनः कर्तुमर्हति भविष्यपुराणे क्रियायां ग्रहणं कृतं तेन पित्रादेरन्य
स्य करणे तदन्नभोजनाद्यभावे विप्रब्रह्मचारिणोऽन्निमित्तं तस्य कृणोति शौचं भवत्येवा पुनरुपनयनं प्रायश्चि
त्तं चनातिशयस्तु ज्ञानात् तदितरस्य तु सपिंडस्यासपिंडस्य वा यत्पितृकरणं चित तयमपीतिसिद्धं। पित्रादे
श्च करणे तु सदन्नभोजनाद्यभावे करोत्वेवं तत्सज्ञा वपूर्ववद्वा तथा पाराशरव्याख्याभिः द्वैतविवेकादिषु ब्रह्म
पुराणवचनं। आचार्यवाप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनं। कृत्वा पत २१

२१

तितो तस्मात्सेतान्नं तत्र भक्ष्यं एद् अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न चैतैः सह संवसेत्। एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीये हनि शु
ध्यतीति। तु शौचं देनवेतरा शौचविविलक्षणं घातकेन सह कटान्नं च नाश्नीयात् न चैतैः सह संवसेदित्युक्तं तदन्नाद्या
शनाद्यभावे ज्ञेयमिति। तथा च पित्रादेरप्यौर्ध्वदैहिकदाहमात्रेण निर्हरणादौ वा तत्करणे पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तं च
भवति। तथा च पूर्व वाक्यपि पतनीयुक्तं। अत्र चाशौचं कर्मलोपो न भवति। न यज्ञेरूत केकर्म ब्रह्मचारी स्वयं कु
र्यादिति छंदोगपरिशिष्टकात्यायनवचनात्। अत्र सूतकशब्देनाशौचमुच्यते ब्रह्मचारिणामुख्यसूतकाभावात्
प्रनुसूच्यति वंदिकायां स्ववचनं वचनं पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यस्तुतः सर्व्रतस्थोपि कुर्वीत अग्निपिंडो
दकक्रियां तेनाशौचं न कर्त्तव्यं संध्यास्त्वेव न लुप्यते अग्निकार्यं च कर्त्तव्यं यत्रानिश्चयस्तत्रात्र इति तदाशौचं न
कर्त्तव्यं आशौचनिमित्तः कर्मानधिकारो नास्तीत्यर्थः तदेव विवृणोति संध्यास्त्वेति शेषं व्याख्येयं आशौच
स्यौर्ध्वदैहिकानुष्ठानपक्षे लग्नस्य निषेधः समत्राकृत्वा संध्याविज्ञा घनप्रतिषेधानर्थक्यप्रसंगात्। यदपि
देवदासप्रकाशे प्रजापतिवचनं ब्रह्मचारी यदा कुर्यात् पिंडनिर्वपणं पितुः तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्ना
त्वा विशुध्यतीति तदपि तावत्कालं दशादिना दिरूपापिंडदानकालपर्यंतमशौचं स्यात् कर्मणि कर्मणि पुनः स्ना
त्वा विशुध्यति तत्तत्कर्माधिकारी भवत्यग्निहोत्रहोमादावि वा हिनानि इति व्याख्येयं देवदासादयस्तु एक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शौ० ती०

राज्ञात्रौ चविधायकब्राह्मवाक्यदर्शनस्य सकलौर्ध्वदेहिकोपलक्षणत्वासित्र्यादौर्ध्वदेहिक कर्तुर्ब्रह्मचारिणः प्रथम
दिने अशौचमस्त्येव तन्निमित्तसंध्यादिलोपश्च। द्वितीयादिदिनेषु तु यस्मिन्काले पिंडदानादि करोति तस्मि
न्काल एवाशौचं न तु तस्य पूर्वोत्तरभागयोरिति यथाक्रमं सवृत्तप्रजापतिवचनानुसारेण वदंति। तृतीयादिदिन
नानाशौचकल्पनागौरवादुपेक्ष्यं तस्मादस्य स्वपत्न्येतरकर्मानधिकारसंपादकमाशौचमनुवर्तमानमेव व
चनाद्ध्यावदनाद्यधिकारइतराशौचवस्स्यात्वेतावदयुक्तमित्येतत्सर्वमभिप्रेत्य तदीयाशौचदृष्टयुक्तममि
ष्यपक्षेप्यथा सकलवाक्यसंगतिस्तथा प्रदर्शितमेवमेवत्यादि अन्यत्र विस्तरः। अन्ये पुनः ब्रह्मचारिणान्ये
सपिंडाज्ञातिकृत्या सपिंडस्येः स्नेहाद्युक्तवर्णेभ्यः स्नेहादिनायघनलाभादीन्ददाति तदा तज्ज्ञातिप्रयुक्ताशौ
चभाजः स्युस्त दत्तवकृच्छ्रं णाप्राजापत्यादीनां स्नेहलोभाद्यनुसारेण गुरुलघुभूतानां चयं तथा स्वप्रदोपाद्युप
हननं वा कर्यात्सगोत्रो वा सगोत्रो वा यो ग्निं दद्यात्स्वतरः सोपि कुर्याक्नवश्राद्धं शुध्येत्तु दशमे हनीति। कृच्छ्रं चैप
मुक्तं मनुना। प्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामंत्यकर्म च। अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यतीति। अत्र
चयद्यप्यभिचरन्नपीत्यापि शब्दाद्धीनयाजका यष्टियाजकयोः संग्रहोपि दृष्टुः। अमितताक्षरायामेतद्वा
क्योपन्यासे याजनाध्यापनाद्येकमादाने वतदन्वयादेत्यकर्मणोपि याज्यपितुरवै दशपायश्चित्तमिति प्रतीयते न २२
× कुर्युः ननुत्रिः प्राजापत्यं संख्यायाः पृथक्कृतिनिर्देशात्र् ५

२२

ध्यापिजहानत्वविहितत्वेन तत्कर्तुः प्रायश्चित्तासंभवात्तत्र याजनान्वयेपि न कदाचिदगोत्रायेत्यादि वाक्ये नपूरं
त्यकर्मणो निषिद्धत्वात् तत्कर्तुर् वप्रायश्चित्तसंभवात्स्वरसाभंगेन वमेधातिथिव्याख्यामनुसृत्येदमुक्तं ॥ धर्मार्थसं
कलौर्ध्वदेहिककरणेपि पिंडदानाद्यनंतरस्नानमात्राच्छुद्धिः स्नेहादिसंबंधेन तु सवर्णानां दाहमात्रत्रिरात्रं असं
बंधिद्विजातिं च वहित्वा दहित्वा च सद्यः शौचं संबंधे त्रिरात्रमिति पठंति। असंस्पर्श डाह्मवर्णदाहमात्रेप्यवर
श्चादित्यादिगौतमोक्तं तच्च सशौचं यद्यपि तत्र पश्यन्नेनिर्हरणमिताक्षरायां व्याख्यातं तथापि प्रेतमुतिकन्या
येन दाहयितास्तेध्यंति। न त्य दाहमात्र करणोपि सवर्णादिनिर्हरतीत्यादि कूर्मपुराणोक्तं तदेव हीनवर्णोत्तमवर्णे तु
अवरश्चेद्वरमित्यादि व्याघ्रोक्तं द्विगुणं तज्जात्याशौचं। यत्तु यासवर्णं तु भूत्वेननेवाश्चैव दहन्नरः। आशौचं तु भवेत्त
स्य प्रेत ज्ञाति समं ध्रुवमिति ब्रा... तदापादि दृष्टव्यं केचित्तु दाहमात्रेपि [illegible] तु
...जात्याशौचं भवत्येव पठंति त्रिरात्रं तु तदत्र भवेनुक्त सदृशं तदाता। अत्र च विजातीयदाहादौ प्रायश्चित्त
२ तरपनिर्हरणो विशेषः आशौचं तु न दृदवा प्रायश्चित्तस्य चाशौचानुसारेण न्यूनाधिकभावः कल्पनीयः
अथ वंति स्वापक्षया अधमवर्णस्यासपिंडस्य दहनादिकरणे यस्य दाहादि कुर्वीत तत्तं वर्णमाप्नुवन्ति तन्मूल
त्या भवंतीत्यपवादः तेन दोषाधिक्यात्स्नेहेनतावद्दाहः सर्वस्मिन्नौर्ध्वदेहिके तत्तत्तज्ज्ञातिप्रयुक्तमाशौचं प्राय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(२३)

श्चिंवानंतरो द्विगुणाएकांतरे त्रिगुणाद्व्यंतरे चतुर्गुणं। स्यात्तु आशौचं प्रायश्चित्तं च तत्तदुक्तापेक्षया द्विगुणं भवती
त्यर्थः। तथा च ब्रह्मपुराणे। ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन। कामान्मोहाद्भयाल्लोभात्कृत्वा तज्जातितां
व्रजेदिति। ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणं अधमजातिप्रेतस्य वोढव्यत्वस्य पन्यवर्णानामिति सामान्यग्रहणाद्
द्विजेति। ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणं। अधमजातिप्रेतस्य दाहादो दोषाभावो गम्यते। शूद्रस्य
न चापि परमेव वद। अत्र च कामादिहेतूपादानाद्धर्मार्थी द्विजो नाद्विजप्रेतदाहादो दोषाभावो गम्यते। शूद्रस्य
नुधर्मेणापि द्विजैर्दाहादिन कार्यमेभिरुद्दिष्टं च तेषामिति निर्हरणाशौचं तुल्यं प्रायं। अत्र च निर्हरणाशौचमिति
हरणादिव्रतं संबंधिनां भार्यापुत्रादीनां द्रव्याणां चनाशौचं किंतु तस्यैव। तस्यापि नित्यकर्मलोपो नास्ति। आ
शौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः। क्रिया तस्य न लुप्यंते गृह्याणां च न तद्भवेदिति गिरः स्मरणात्। १४। पालाशः
स्कः। आहिताग्नेः श्रौताग्निमतः प्रेतस्य काष्ठवद्दाहादिना नष्ट शरीरस्यास्थ्नां लाभे पंचगव्यप्रक्षालनादिपूर्वं तानि
दग्ध्वा तेषामप्यलाभे पालाशैः पलाशवृंतनिर्मितां कुशमयीं वा प्रतिकृतिं च शास्त्रोक्तविधया कृत्वा तयैव दग्ध्वा य
दाकदाचिद्दाहः पितद्दिनप्रभृत्येव ज्ञातयः सर्वे सापिंडा दशाहाद्विसंपूर्णाशौचिनः स्युः। इदं चोपलक्षणं
दुहित्रदौहित्रादयोपि दाहदिनप्रभृत्येव स्वस्वाशौचभागिनः स्युः। तथा च वसिष्ठः। आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्
त्रियेत पुनःसंस्कारं कृत्वा शववदाशौचमिति। अत्र च पूर्वं कृतौर्ध्वदैहिकस्याप्रतिपत्तौ लौकिकत्वात्संस्का २३

२३

रलाभावेपि संस्कारसामान्यकार्यत्वात्संस्कारत्वं विवक्षित्वा तदपेक्षया ग्रहणमिति दाहस्य पुनःसंस्कारत्वोक्तिः। यदा
तु आहिताग्नेस्तस्याप्याहिताग्नेः शरीरं लभ्यते तदा तदेव दग्धव्यं। तथा च ब्रह्मपुराणे। आहिताग्निर्विदेशस्थो मृत
स्सति कलेवरं। निर्मथनाग्निभिर्यो वा तदा यैरपि दह्यते। तावत्कालं दक्षिणाग्रैः कुशैरास्तीर्य वेदिकां। अथामुष्मी च
समिधं धारयित्वा पिधानवत्। परकीयेन वस्त्रेण दुग्धा तां गां च तद्गृहे। गोक्षीरेणाप्लुतेन वज्रं कृत्वा दग्निहोत्रकं।
पश्चाद्दग्ना स्ममारोप्य यज्ञभांडानि तान्यपि। उपपन्ने तु विप्राय तत्तोयं च दमे वाहि। मथित्वाग्निं प्रणयनं कृत्वा तत्कु
णपं दहेदिति। ततः कुर्युः आहिताग्नौ नरस्तस्मादग्निमदादीनां रणात तत्प्रतिकृतिदाहानंतरं त्रीण्येवाहान्याशौचं
कुर्युर्न तु दशाहादि। तथा च ब्रह्मपुराणे। अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः। तदलाभे पलाशानां वृंतैः
कार्यः पुमानपि। शतैस्त्रिभिः षष्ट्यधिकैः शरवृंतैर्विधानतः। वेष्टितव्यस्तथा यत्ना हृष्णास्रस्य चर्मणा। ऊर्णा
सूत्रेण बध्वा तु प्रलेपस्यो यवैस्तथा। सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना। अशौचं स्वर्गपालकायस्वाहसु
स्त्रास बांधवैः। एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति। पर्णशरपर्णः पलाशस्तस्य शरः पर्णत्रयवृंतं तन्निर्मितं प्रेत
रूपकमित्यर्थः। इदं चास्थ्नामप्युपलक्षणं। विदेशमरणोस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा। दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्र न्यासा
दिपूर्ववत्। अस्थ्नामलाभे पार्णी निशाकला न्युक्तया वृता। दाहयेद्॥ सः। षष्टिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकमि
ति। दोगपरित्रिंशत्स्थ्नामपि देहालाभे दाहविधानात्। इदं च त्रिरात्रं निश्चितमरण सवस्य प्रतिकृतिदाहे सं
स्य

नि॰ रा॰ पूर्णाशौचकालात्पूर्वं क्रियमाणोपि पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोर्भवति अगृहीताशौचयोस्तु संपूर्णमेव। अगृहीत
शौचं च यत्र द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरकालं मरणावधारणेन दाहादिकं क्रियते तत्र तत्पूर्वं मरणसंदेहादेव। अ
न्यत्रापि मरणज्ञानेन संभवति। पत्नीपुत्रातिरिक्तानां तु द्वादशवर्षादिप्रतीक्षानन्तरं दाहे त्रिरात्रं तत्र मरणकालवि
शेषानवधारणेन कालविशेषव्यवस्थितत्रिरात्राद्यतिक्रान्ताशौचपक्षासंभवात्प्रथमिकत्रिरात्रपक्षस्यैवावितत्वा
दः। अन्यत्र तु त्रिरात्राद्यतिक्रान्ताशौचपक्षाए व्यवस्थिया भवति। दशाहाद्यं। ततः प्रतिकृतिदाहे तु सर्वेषां कालशेष
एन तु त्रिरात्रं। अत्र च सर्वत्र त्रिरात्रवचनस्याकांक्षितविधिलाभः। तथाहि स्वर्गकार्ये त्रिरात्रविषये दाहयानुष्यात्रौ
वपरिच्छेदककालविशेषापेक्षायां त्रिरात्ररूपनाडिघातस्य वचनस्याकांक्षितविधित्वं भवति। अन्यत्र तु कारील
बादनिर्णीतत्वेनापेक्षाभावादनाकांक्षितविधानस्यान्ते। तथाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टमपि। अथातो तत्संस्कारः
सर्वदं तद्दशाहस्यान्ते चैवतत्सर्वस्मापयपूर्वमाहिताग्नेर्दाहादिभ्यः सर्वमाशौचं कुर्यात्कर्म च यथाकालमन्येषु प
त्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोः कर्मणि त्रिरात्रमिति। एतद्दलादेव दग्धतिका
प्रत्युपादाहकस्मात्रविषयत्वेन प्रतीयमानस्यापि त्रिरात्रस्य समानकर्तृकत्वाविवक्षया पत्नीपुत्रविषयत्व
मुक्तं। विश्वादर्शे तु प्रतिकृतिदहने त्वग्निदस्य त्रिरात्रमित्यभिधानाद्दाहकर्तुरेव त्रिरात्रमितरेषां तु अनुमितमर
८ तरायेति प्रतीयते। केचित्तु सपिंडानामपि त्रिरात्रमुक्तं। ममत्विदं प्रतिभाति यद्गृह्यपरिशिष्टवचनेनाभ्या २४

सस्तदा त्रिरात्रस्य गृहीताशौचपत्नीपुत्रविषयत्वं पूर्वोक्तं युक्तमेव। यद्यनाभ्यासस्तदा द्वादशवर्षादिप्रतीक्षो
त्तरदाहे सर्वेषां पुत्रादीनां त्रिरात्राशौचप्रतिपादककल्पतरुदेवदासप्रकाशादिग्रंथदर्शनान्मिताक्षरादिस्वा
रस्याच्च समानकर्तृकत्वाविवक्षया गृहीताशौचानामगृहीताशौचानां वा सर्वेषां पुत्रादीनां सपिंडानां सर्वे
त्र प्रतिकृतिदाहे स्वाशौचकालात्पूर्वं क्रियमाणे त्रिरात्रमिति युक्तमिति। देशान्तरगतस्य जीववार्तानाकर्णने
विज्ञाबाध्यकारिकायां। दूरदेशान्तरगते जीववार्तां पुनः पुनः। इच्छन्नत्समान्विच्छेत्सपिण्डो व्याततान्ततः। त
स्यामश्रूयमाणायां वयःकालविशेषतः। तस्य पूर्ववयस्कस्याविश्वासदग्धः ततः क्रिया। ऊर्ध्वं पंचदशाब्दात्तु
मध्यमे वयसि स्मृता। द्वादशाब्दात्परा ऊर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता। चांद्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा सुतः॥
कुर्यात्प्रतिकृतिं तस्य दग्ध्वाशौचादिकाः क्रिया इति। कार्या इति शेषः। अन्या तथा अन्यासां तु विशादीना
मप्यबुद्धिपूर्वं सकृदपि अनापदि तत्स्वामिकमदनं सिद्धान्नमदन्नं यस्मिन्दिने भुक्तं तदारभ्य प
यत्तेषामाशौचं चाशिष्टं तावदाशौचकारी स्यात्। तथा च विष्णुः। ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्न
मश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामिति। एवं च प्रथमदिने तदन्नभोजनमात्रेपि यावद्दशरात्रादि तदानीं
हि यत्तदन्नभोजनमात्रे त्रिरात्रं यद्दृष्टरेणोक्तं तद्घालिंचिदेव। अबुद्धिपूर्वं भोजने अंतर्दशाहे तु स्का

रामः

सूतके मृतके पि वा। अस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं ब्रजत्यथ इत्यांगिरसं द्रष्टव्यं। आपदि तु कामतोऽकामतो वा
तदन्नभोजने यावत्तदन्नमश्नाति तु विष्ठोपहतान्नरः। तावत्यहान्यशौची स्यात्प्रायश्चित्तं ततश्चरेदिति कूर्म
पुराणोक्तं। अनुज्ञातव्यतिरिक्तासिद्धतदायादेनापप्रतिग्रहे तु नाशौचं किंतु वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमेवार्ध
कृच्छ्रपाद्यं तदा चरेत्। तदंते आशौचांते व्रतं प्रायश्चित्तमपि विविधं यथा वस्त्वया चरेत्। तथा च विष्णुः। आ
शौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति। तत्र कामतः सकृद्भोजने भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सांतपनं द्विजः
भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तथा कृच्छ्रं विधीयते। वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासांतपनं चरेत्। शूद्रस्य च तथा भु
क्त्वा तु द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति मार्कंडेयोक्तं द्रष्टव्यं। तत्रैवाभ्यासे शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान्व्रतमाच
रेत्। वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्व्रतमाचरेत्। क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत्। ब्राह्मणस्य
तथा भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेदिति शंखोक्तं। अकामतः सकृद्भोजने अज्ञानाद्भुंजते विप्राः सूतके मृतके तथा।
प्राणायामशतं कृत्वा शुध्यंते शूद्रसूतके। वैश्ये षड्भिर्विशुद्धाः त्रिविंशतिर्ब्राह्मणो दद्यादेकाहं च त्र्यहं पंचसप्त
रात्रमभोजनं। ततः शुद्धिर्भवेद्विप्रः पंचगव्यं पिबन्नरः प्रतिलोमगलेयोक्तं। ब्राह्मणादिक्रमेणोकारा दशायाप्यं। २५
अकामतोऽभ्यासे त्वेतदेव द्विगुणं। आपद्यज्ञानतः सकृद्भोजने अज्ञानाद्भुंजते विप्राः सूतके मृतके पि

वा प्रायश्चित्तं कथं तत्र चातुर्वर्ण्ये विधीयते। गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्याच्छूद्रसूतके। विशः पंचशतेनैव क्षत्रि
यस्य शतेन च। ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा प्राणायामेन शुध्यति। अथवा वामदेव्येन साम्नैकेन विशुध्यतीति पराश
रोक्तं। तत्रैव कामतः सर्ववर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवंतीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वा गायत्र्य
ष्टसहस्रं जपेत्। क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्य तद्वांबतः कृच्छ्राप्युध्यति। वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषित
श्च ब्राह्मणाशौचे राजन्यः। क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवंतीमासाद्य गायत्र्याः शतपंचकं जपेत्। वैश्यश्च ब्राह्म
णाशौचे वानरप्रसृष्टत्रातं जपेत्। शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत्। शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाच
रेत्। शूद्राशौचे शूद्रः स्नात्वा पंचगव्यं पिबेदिति विष्णूक्तं। आपद्यभ्यासे त्वेतस्यैवावृत्तिः। वैश्यव्यतिरिक्ते
च सर्वत्र तज्ज्ञातं ब्राह्मणस्यैव भोक्तुः क्षत्रियादेस्तु पादपादन्यूनं कल्प्यं। एतत्प्रायश्चित्तमाशौचिविसृष्टत
स्वामिकसिद्धान्नभोक्तुराशौचिविसृष्टभोजननिमित्तप्रायश्चित्तं न समुच्चीयते निमित्ताविनाभावात्
आशौचिस्पृष्टं तदीयकुलस्थं केवलं असिद्धान्नभोक्तुस्तूक्तं। सोदकानां असपिंडानां सपिंडमरणनिमित्तरोदने
कृपातेषु तेन निमित्तमेकरात्रमाशौचं कुर्यात्। तथा च पारस्करः। मृतस्य बांधवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेव
नं। वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म वेति। अत्र च परोदननिमित्तैकरात्रमाशौचं च प्रतिपादकमिदमेकम
वचनं मिताक्षरायां लिखितमिति तन्मूलकारेण तावदेवोक्तं। गौतमीये मिताक्षरापाराशरव्याख्याशौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रं.दी.
स्ति २

चदशाचादिदाक्षिणात्यनिबंधेषु हारलताशुद्धिविवेकादिप्राच्यनिबंधेषु च वचनान्तरदर्शनपूर्वकं वर्णकालभेद-
व्यवस्थितानानाविधा आशौचकल्पाः प्रदर्शिताः। तद्यथा ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणविषये दशाहे अस्थिसंचयनात्
पूर्वं स्नानं तु नरमाचमनं। क्षत्रियादीनां क्षत्रियविषये वैश्यविषये शूद्रयोश्च वैश्यविषये शूद्रस्य च शूद्रविषये
रोदने अस्थिसंचयनात्पूर्वं सचेलस्नानं तदूर्ध्वं स्नानमात्रं। तथा च ब्रह्मपुराणे। मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परि-
देवनं। वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादि कर्म च। इति। तथा च अस्थिसंचयनात्प्राक् सचेलस्नानं ततः अ-
तास्थ्याहतानि तु। तावद्वांधवस्तत्रोतिन क्षांथवेः सह। तस्य स्नानादवरुद्धस्ततस्त्वाचमनं स्मृतं। ततः अ-
स्थिसंचयनानन्तरं सचेलस्नानमन्येषामकृते च अस्थिसंचये। कृते तु केवलस्नानं स च विट्शूद्रजन्मनामि-
ति। अन्येषां क्षत्रविट्शूद्रजन्मनामित्यन्वयः। अत्र चाशौचभागिसमर्पकमबांधवपदे समहीनवर्णपरं।
नतु ब्राह्मणमात्रपरं प्रमाणाभावात्। ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यविषये पितृव्येव। अस्थिसंचयने विप्ररोति
वेदत्रवैश्ययोः। तदा स्नातः सचेलः स्यात् द्वितीयेऽहनि शुध्यति। कृते तु संचये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेदिति।
स्य क्षत्रियवैश्यविषये एतद्वतुल्यत्वात्। शूद्रविषये तु अस्थिसंचयनाद्ब्राह्मणस्य त्रिरात्रं क्षत्रि-
यवैश्ययोर्द्विरात्रं तदूर्ध्वं तु सर्वेषां द्विजातीनामेकरात्रं। यथाह पारस्करः। अस्थिसंचयनादर्वाग्यदि विप्रो
शुपातयेत्। मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति। अस्थिसंचयनादूर्ध्वं मासं यावद्द्विजातयः। अहोरा-
त्रेण शुध्यन्ति वाससः क्षालनेन च। सजातीदिवसेनैव घृतः क्षत्रियवैश्ययोरिति। सजातेरित्यर्थः। अस्थिसं- २८

२८

चयनआद्यकालविषयत्वेन तत्स्नेहलवांगो विद्विशुध्यता येतदनंतरमर्थादृष्टव्यं सजातेः शूद्रस्याहोरात्रमभिधानं च त-
दहवासाधनुबंधवताद्रष्टव्यं। असर्वेर्षां तु एवं किं सचेलस्नानमेवेति। असपिंडस्य च कान्याज्ञातिकपदोपादानेन
सपिंडानां निर्हरणादौ दोषाभावो दर्शितः। तथाच हारीतः। विहितं हि सापिंड्यस्य प्रेतनिर्हरणादिकं। दोषः स्याद्ध स-
पिंडस्य तत्रानाथक्रियां विना ते॥ १५॥ सर्वत्राशौचे अशुचित्वादवसर्वेषामस्पृश्यत्वेऽपि केषांचिद्केषांचिदपवा-
दमाह। जन्मवर्जं जन्मनि तन्निमित्ताशौचमात्रवर्जं स्मृतिकाव्यतिरिक्ता नाकुलभुवामाशौचभागिनामस्पृ-
श्यता नो भवति। सूतिका पात्रु याव दृश्या हाधस्पृश्यतेव। उत्तरकालं तु मासादिपर्यंतं पक्षद्वयमुक्तं। तथा चांगि-
राः। सूतकस्मृतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते इति। पितुश्चेलात्। वस्त्रस्य जनकस्य तु सचेलस्नानादूर्ध्वं तत्रा-
स्पृश्यता नो भवति। नस्पृश्यतु तस्या पस्पृश्यतेव। अन्येषां तु सचेलस्नानाभावाच्चिमित्तादारभ्यैवास्पृश्यत्वं न
भवति। एवमस्पृश्यपि तु जन्माशौचस्नानममपि विहितं भवति। तथा च संवर्तः। जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधी-
यते। माताशुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति। अत्र वपुत्रग्रहणमविवक्षितं निमित्तविशेषणत्वात्स्मृति-
मात्रविषयेण माता शुध्येद्दशाहेनेत्येतेन समभिव्याहाराच्च। अतिप्रसंगस्य च विधेयविशेषणेन पितुरित्यनेन
वपरिहारात्। तथा च सामान्येनैव ब्रह्मपुराणवचनं। सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः। कृत्वा सचेलं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यात्। श्रुद्धाभवतितस्मात् ऋतिनितिवेशात्मस्तु तक्षमातुल्यादस्य दर्शनात् धर्मितियोगात्स्वरव चनेवानाशो
वंस्तुतकुपुंसः सेत्समेवं सज्ञानि। तस्य प्रसुना देवैवतस्य पुंसिनाविघनस्त्रसिशयवचनंतु सिधुनाभावाधकुलंस्वा
भावस्त्रानातरमध्यच्चपतानास्तिपितुः संस्कातुतद्वतदनार्थस्य प्रपतिस्तनदर्थप्रतिपादवं। एतेवाधप्रावस्थतिना
सेवर्तते वनमुवधहणो वि वहितं मित्वापवस्तुतकेसंस्कारस्य चपनाजार्थानमनात्ता आगिरातस्वजन्मकस्या
सत्वकृपारतं छ्वावकस्यासृतकेस्वानान्हवेधापापितुर्नास्तिरवपत्वामित्युक्तं तदुर्थ। अथ परित्सत्याजितिधनह
नारावेधुस्यानातावायोदिमरणानोभिनेविराचाधानोवाभिमाणभानिफिनौ स्वाधपर्वस्वर्ययनानामवातात
यावदवस्तः स्वोकोचयवानादित्वेधस्य प्राजेतु विभागतः पर दिविरस्वाविभ्रागांथथा शास्त्रधवादिवार्मितः।
यावदवस्तः स्वोकोचयवाताद्दित्वधस्य यांनंतुविभागनानेरद्विष्टस्वो वेधभागोथया शास्त्रप्रवादतमितः।
स्यात्रो वस्थात्रि[illegible]रा। आदि दुपतत्यादिक्तुदनंकालस्याव पवकृतानस्य नाथभागकृत्वात्व। स्मादेतरस्वधोजेत
तथामित्युधेतनेवसरणाशोक्ते विभागामित्रानांर दमरणाशौचतिधयेत यन्तस्वल्पवर्णाभावाश्यथापुत्रादि
नास्थाशावकालादित्यस्थासर्वानावितिवानानं धनानिरात्रविभागामात्रो वलेभदप्रयतात्वमस्य दद्यादवाहःश्वयव
वत्तवतेदयपारित्यादिवचनेरसवत्त्वानी शोवस्थानिमित्तमन्याभावत्वात्मद्दायरतो विभागावनमुज्जानमातेत
तस्यादृष्टास्याह्नात्मात्तिनव द्वानादिरपलपत्वाजियनद्वानाशोचे मृथ्वेतनायु भागा दत्रेमस्य यपानाजोभवति २७
यादिमथानेतत्वायोतनस्य वायनमानिते वेधनवनमाम्नातृतभयोतञ्चोचधारितसमभादिद्यनपुरुवधनोवेन

नतदानस्यानवधनस्यावास्यकालेऽस्य वधनानाभवतात्। आशौचवृधनस्य वकानेवस्थाले तथास्यदवलः दत्तानादि
विभागनष्टतलयनेक्रमात्। आगत्यदेविनिमित्तंतिवर्णानां तदार्थिना विवतेः पंचदशाविश्वधावर्णानां श्लोणा।
जीव्यानोदशोभयविधःशावात् दानेनद्वन्दशेति। ब्राह्मणादीनांवर्णानां क्रमात् शाहादिकालस्वनाथ शानगते
ततस्यस्वधनं स्वंतस्थानस्य नैनिमित्तंति। तदवानिय शानेजिन्नुरित्यादि। केचिदो वेकाश्च गौरारामइव्वा। आशौच
कालमादमाश्वादस्यादिषु स्वरदेवानिज्वारध वधः स्थात्सर्व द्यादप्रतिनिर्धि याः। शितुणानाः प्रदृश्यादत्वान्तदुनरद्यु
दशाभिन्ने द्वानिविपदात्रस्थावास्य यो धर्मज्ञः पंचदशाभितितिमिनादस्यामात्यानेतुदशानिरित्यादि दशाहदुर्
वधां तथानाशौचकालाद्भूसंस्तायभागाप्य गमुलेवधनामनुष्याजवानिजिमानारा बपनस्य तेषु वापमाथकर्म
नत्वेतकस्थाकृतयुनि। एवं वधवसुपरिजित। वैश्वः पत्नाशोभागलपास्यथायेनादवामस्यशुद्धिर्दनिमध्यायनानिकयानि
नमदोत्तमेवं धर्मज्ञोकिर्योनिशयसरं धर्मेवान्नेनिवेधस्यायवितेसत्ननिवाने गानिपरम्याणसशुद्धिःस्याद् द्यादशा
दवानिलवनारुभोभानसवैषायमधदो दद्यादेवानुनः दत्तानांजिल्दृ दुर्वश्यामुसिद्धसात्विषये मानवैवतुरु
द्विश्याहृतवत्यार्थकायरहोमावेगयापुनरहितो दृश्यते नंवनरवलानागोतवध इनाभाव
नेनाजधर्माणामावात्मजिधनवलानेन वानश्वणातभयो वापनो। आनवाहिरोचपमानेनरहिताजितिपातिम पापी
देवकृयतिर्जो चरित्स्वस्यचानाचानमतिजिनेरेनोद्वयेकलिसुगाजपिहृत माधवायादोषानतजाक्षितं नयना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऊ०२१ स्यानंतुमृद्धोभवतितत्स्नानादिति।पित्रोस्तुसूतकंमातुस्तदस्पृश्यत्वाद्दर्शनाद्भवतीतियोगीश्वरवचनेवनाशौ
चंसूतकेपुंसःसंसर्गंचेन्नागच्छति।रजस्वलाच्छुचिस्तेयंतत्त्वपुंसिनविद्यतइत्यंगिरोवचनंतुमिथुनाभावात्मकसंसर्गा
भावेस्नानोत्तरमस्पृश्यतानास्तिपितुःसंसर्गेतुतदुत्तरमप्यस्पृश्यतेत्येतदर्थप्रतिपादकं।एवंचयद्वाचस्पतिना
संवर्तवचनेपुत्रग्रहणाद्विवक्षितंमत्वापुत्रसूतकेसंसर्गेऽप्यस्पृश्यतानापत्तिमनालोच्यांगिरोवचनस्यकन्या
सूतकपरत्वमुक्तंवाकन्यासूतकेस्नानात्पूर्वमपिपितुर्नास्पृश्यत्वमित्युक्तंतद्धेयं।अथपरि।अल्पेनिधनहे
ताशौचेअनुत्पन्नतावा।यदिमरणनिमित्तेचिराबाधाशौचेत्रिभागोस्तितत्पूर्वत्रिभागोपर्यस्पृश्यतानोभवतित
थाचदेवलः।स्वाशौचकालाद्विज्ञेयंस्पर्शनंतुत्रिभागतः।शूद्रविट्क्षत्रविप्राणांयथाशास्त्रप्रचोदितमिति।।
स्याशौचस्यात्रि[redacted]रात्रादिरूपतत्परिच्छेदककालस्यावयवभूतोयस्तृतीयभागस्तस्मात्कालादनंतरंस्पर्शनंवि
धेयमित्यर्थः।तेनैवसंपूर्णाशौचेविशेषाभिधानादिदमपूर्णाशौचविषयं।नचतस्यसर्ववर्णसाधारण्याच्छूद्रादी
नामाशौचकालादित्यस्यासंगतिरितिवाच्यं।यत्त्रिरात्रंविप्राणामाशौचंवसंभवत्युत।तत्रशूद्रेद्वादशाहःषण
वक्षत्रवैश्ययोरित्यादिवचनैरसंपूर्णाशौचस्यापिविषमस्योक्तत्वात्।महत्यतिविरोधादननुष्ठानमात्रंचेतु
तस्याद्दृष्टंरिष्टात्।महतिचदशाहादिरूपसंपूर्णनिधनकृताशौचेप्रथमतृतीयभागएवमस्पृश्यतानोभवति
यादिप्रथमतृतीयभागस्यापनमस्थिसंचयनंतत्मासीकृतंभवति।आचेयदिसप्तमादिदिनेषुसंचयनंक्रिय २७

२७

नेतदातस्यसंचयनस्योपरिष्टात्कालेऽस्पृश्यतानोभवति।अस्थिसंचयनस्यचकालंवक्ष्यतितथाचदेवलः।दशाहादि
विभागेनकृतेसंचयनेक्रमात्।अंगस्पर्शनमिच्छंतिवर्णानांतत्त्वदर्शिनः।चतुःपंचदशाभिःस्पृश्यावर्णाःक्रमेणानु
भोज्यान्नोदशभिर्विप्रःशेषास्त्रिषडुत्तरैरिति।ब्राह्मणादीनांवर्णानांक्रमाद्दशाहादिकालस्यतृतीयभागेगते
नतत्संचयनेकृतेस्पर्शनमिच्छंति।तदेवविवृणोति।चतुरित्यादि।किंचिदधिकोस्थिभिरितिद्रष्टव्यं।आशौच
कालमात्रभोज्यान्नस्यादि।चतुर्ष्वहस्सुदशभिःक्षत्रियःपंचसुद्वादशभिर्वैश्यः।त्रिगुणिताःषडष्टादशातउत्तरेऽहि
दशाभिःशूद्रइतित्रिपदार्थत्याख्येयं।षडुत्तरैःपंचदशभिरितिमिताक्षराव्याख्यानंतुदशभिरित्यादिविरोधादुपे
क्ष्यं।तथाचाशौचकालाद्यतृतीयभागापगमसंचयनानुष्ठानयोर्मिलितयोरेवस्पर्शप्रतिबंधकत्वकल्पनाचकसं
नत्वकेवलस्योक्तंभवति।एवंचचतुर्थेऽहनिकर्तव्यःसंस्पर्शोब्राह्मणस्य।एकादशेनुनरशुद्धिर्दिनमध्ययनक्रियाः।पं
चमेऽहनिकर्तव्यःस्पर्शःक्षत्रियस्यतु।षष्ठेवाहनिवैश्यस्यविज्ञेयंस्पर्शनंबुधैः।क्षत्रियस्यान्नशुद्धिःस्याद्द्वादशा
हन्नित्यशः।अर्धमासेनवैश्यस्यद्वादशाहेनवापुनः।दशमेऽहनिशूद्रस्यकार्यंसंस्पर्शनंबुधैः।मासेनैवतुशु
द्धिःस्यात्सूतकेमृतकेतथेत्यंगिरोवचनेसंचयोपलक्षितोद्रष्टव्यः।तेनसंचयस्योपलक्षणमितिपक्षेदत्तातावु
क्तंतत्प्रमाणाभावान्नियतकालोपलक्षणासंभवाच्चायुक्तं।अतएवास्थिसंचयनानंतरंदिनानित्रीणिचाविभज्येत्यस्य
दिकस्यविज्ञानेश्वरीयस्यव्याख्यानमपिनिर्मूलं।इदंचकलियुगनिषिद्धमुमाधवीयादौपठितं।अस्थिसंचयना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं. ८१. दृष्टुमंगसंस्पर्शनं तथेति। अत्रया स्त्रिसंचयनं तत्तायुभागस्या एवपलक्षणं निषेधस्य प्राप्तिस्तापेक्षत्वेन यथाशास्त्रि
दासयोः गर्भदास्या गर्भदासस्य वृत्तस्वसपिंडादिमरणनिमित्तमा
वर्णनात्। अथ स्यात्। गृहस्वदास्यां जातयोः दासयोः॥ अन्येनोपात्तयोरन्नदासयोर्भक्तदास्याभक्तदा
शौचे आप्लुवो धृसचेलस्नानानंतरं अनन्यसाध्ये कार्ये अस्पृश्यतानो भवति। तथा च मिताक्षरोदाहृतस्मृत्यंतरं सद्यःस्य
सत्यवयिरजनिवेरणादशो रात्रं पापगमा दृष्टं तत्रैव कार्ये अस्पृश्यतानो भवति तथा च मिताक्षरोदाहृतस्मृत्यंतरं
स्याग्नेर्दासो भक्तदासस्य हाष्ठुचिरिति। दासादि शब्देन तत्कुमैविशेषोपस्थापनादासुपाधिकशाबाशौचं वक्तव्यं
दस्यादासोभयत्कर्मकुर्वंत्योपिवला पश्यलया। तदन्यानभमः कर्तुतस्मात्तेभुवयः सदेशादिवचनाच्चानन्य
साध्यावश्यकतत्कार्यविषयमेवदंभुधमिधानं। एवंसत्यादिष्वपि द्रष्टव्यं। दत्ताद्यर्थं। दत्तदासादिकानां
स्वामिनो आलणादपास्वाशौचपरिच्छेदकाहस्संख्या। तत्समानांतसंरिमितानादिनानां गमनादतिक्रमणाद्
धंसत्यपिपावत्मासाघाशौचस्वस्वकार्ये अस्पृश्यतानो भवति। आदिपदेन गृहजातस्तथा क्रीतोलब्धोद
पाद्युपागतः। अनाकालभृत्तस्तदृधाहितः स्वामिनाच यः। मोक्षितामहतश्चर्णाधन्यप्रामःपणाजितः तथा
हमिसुखातः प्रव्रज्यावसितः कृतः। भक्तदासश्चविज्ञेयस्तथैव वड़वाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासा
:पंचदश स्मृता इति नारदोक्तपंचदशदासेषु भक्तदासेतरिक्तानां दासानां उत्तमस्वामिपृथिव्या
चमध्यमस्य इयोवलः। अधमोभारवाहा स्यादिसेवंत्रिविधोः तद्विति तत्कस्येव भर्तकस्यस्वेशिल्प २८

२८

शिक्षन्नाहर्तुं बांधवानामनुज्ञया। आचार्यस्यवसेदंते कृत्वा कालं सुनिश्चितं। आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनं न
चान्यत्कारयेत्कर्मपुत्रवच्चैनमाचरेत्। शिक्षयंतमसंदुष्टं य आचार्यं परित्यजेत्। बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबंधौ च सो
ति। शिक्षितोपि कृतं कालमंतेवासी समावसेत्। तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलं। गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं
प्रदक्षिणं। शिक्षितश्चानुमान्यैनमंतेवासी निवर्तत इति तदुक्तस्यांतेवासिनश्चग्रहणं। तथा च बृहस्पतिः। दासांतेवासि
भृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः। स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यंति मृतसूतके इति। शिष्योविद्यार्थी। स्वांतेवासितुल्यावरणो
ग्राह्यः। तत्सारस्वयाल्। स्मृतिकायास्तु दास्या अस्पृश्यत्वमापिमासपर्यंतमेवातदासगिरा। दासीदासस्त्रियसवोवयस्यवर्ण
स्यपाभवेत्। तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दासीमासस्तु सूतकमिति। दासश्चात्र दत्तकादिः। अत्र च वचनद्वयेपि सत्यवर्ष्ट
त्वादिनिमित्तस्वसपिंडमरणमासाघाशौचं दासत्वादिनिमित्तस्वामिकार्येस्पृश्यत्वप्रतिपादनेन वाशौचस्येवसं
केस्वस्वनिमित्तः प्रतिपादनमतिदुरदत्तकंपुकं। मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च। स्नातेशरीरसंस्कारगृह
कर्मण्यदूषिता इति वचनेन कार्यविशेषे शुद्धप्रतिपादितायामपेक्षितत्संपादककालविशेषसमर्पणाद्यधंवाव्। यत्तु
वाचस्पतिनादासादीनां स्वामिसपिंडमरणे आशौचमेव स्वामिसमकालमत्र प्रतिपादितं दसुक्तंतन्मंदं। एवमुक्तयुक्त्यास्प
शाहित्वलक्षणाशुद्धिपरत्वेन शौचशुद्धिपदयोः कर्माधिकाररूपतत्परत्वाभावात्। सत्यपि वा तत्परत्वे आशौचानुवाद
नकालविशेषमात्रविधानात्स्वसपिंडमरणे एव तत्प्राप्तत्वेवदासत्वादिनिमित्ताशौचकालसंकोचः स्यादिति न

त्रिं.टी.

हिस्वामिसपिंडमरणेदासादीनामाशौचप्रापकमस्ति। शिष्यांतेवासिनोगुरुमरणेत्रिरात्रादिवत्कामंस्वामिमरणेदासादीनांस्वा
मितुल्यमन्यदाशौचंवचनांतरबलादस्तिचेत्तत्कालनतनयावचनयोस्तत्रापिस्वामितुल्याशौचप्रतिपादकत्वेरक्तचातुर
मरणनिमित्तंत्रिरात्रादिआशौचभागिशिष्यांतेवासिसमभिव्याहारात्। अपरंचदास्यामासक्तस्तत्कर्मिसेनस्य
मभिव्याहारात्। नवपत्नीनांदासानामानुलोम्येनस्वामितुल्यमाशौचंस्मृतेस्वामिन्यासायामितिविष्णुवचनेपत्नीनां
स्वामिसपिंडमरणेस्वामितुल्याशौचप्रतिपादनाद्दासानामपितद्वदेवतत्प्रतिपादनमितिवाच्यं। पत्नीनामपिस्वसपिंड
मरणेतावत्कालास्पृश्यत्वस्यवतत्रापिप्रतिपादनात्। स्वामिनस्वसपिंडयोरस्पृश्यत्वाशौचकालयोश्चसंप्रतिपत्तेःप
त्नीषुदासेषुभेदस्यस्यदतत्। तस्मात्स्वामिमरणेतत्सपिंडमरणेवास्वामितुल्यमाशौचमितिनैषांवचनानामर्थः। किंतुप
वीक्तरवादासादीनांतुस्वामिशौचेनस्पृश्यत्वंकर्मानधिकारस्तमासावधिरेवानतदंगिराः दासादासस्त्वेयादिमिताक्ष
रायांथाप्येवमेवावगम्यते। षडशीतावप्येवमेवस्वामिशौचेनदासाघाःस्पृश्यामासानुकर्मसु। योग्याःस्युर्मासतोदासा
रायंथाप्येवमेवावगम्यतेषडशीतावप्येवमेव। स्वामिमरणेतत्सपिंडमरणेवामासाशौचसंभवः। विष्णुवचनेत्वानुलोम्येनेतिवि
स्तृतात्केरलस्यतामियादिति। नहिस्वामिमरणेतत्सपिंडमरणेवामासाशौचसंभवः। विष्णुवचनेत्वानुलोम्येनेतिवि
शेषणात्प्रतिलोमदासानांवर्णानामानुलोम्येनदास्यंनप्रतिलोमतइतिनिषेधातिक्रमात्प्रातिलोम्येतस्वाणामिवा
नाशौचाभावः। अन्यत्तुकर्मानधिकारलक्षणमाशौचंमास्तवर्जस
पिंडादीनांदाहादिरूपंस्पृष्टपूर्वमुक्तमिस्पृश्यतस्यचावर्षमुक्तंजाते। योग्याः। अपत्येजातेसतियस्मिन्न

२८ २९

दिनेयस्यांवारात्रावपत्यजन्मतस्मिन्नहनितस्यांवारात्रौवकारात्षष्ठदशमदिनयोश्चतस्यापत्यस्यमंगलंकल्याणांत
दर्थंयुदानपूजादिषुस्मृतिपुराणोक्तेषुसदस्वरप्राप्तेषुचयेषांपित्रादीनांयानिविहितानितेषुतस्यपुत्राशौचंपा
प्याअधिकारिणोजनयेयुः। तन्मांगल्यार्थंग्रहणंजातश्राद्धादरप्युपलक्षणं। तथाचब्रह्मपुराणे। देवाश्चपितरश्चैवपु
त्रेजातेद्विजन्मनां। आयांतितस्मात्तदहः पुण्यंषष्ठेचसर्वदा। तत्रदद्यात्सुवर्णंचभूमिंगांतुरगंरथं। छत्रंछागंचमाल्यं
चशयनंचासनंगृहं। जातश्राद्धेचनदद्यात्पक्वान्नंब्राह्मणेष्वपीति। अन्यदपिकर्तव्यमुक्तंव्यासेनस्मृतिकावासनि
लयाजन्मदानामदेवताः। तासांयागनिमित्तंतुशुद्धिर्जन्मनिकीर्तिता। प्रथमदिवसेषष्ठेदशमेचैवसर्वदा। त्रिष्वेतेषु
नकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनीति। मार्कंडेयेनापिरक्षणीयातथाषष्ठीनिशातत्रविशेषतः। रात्रौजागरणंकार्यंजन्म
दानांतथाबलिः। पुरुषाःशस्त्रहस्ताश्चगीतनृत्यैश्चयोषितः। रात्रौजागरणंकुर्युर्दशम्यांचैवसूतकइति। जन्मदिनेरा
त्र्यांचवृद्धिर्नालच्छेदात्पूर्वमेवद्रष्टव्या। प्राङ्नाडीच्छेदात्संस्कारपुण्यार्थाकुर्वीतेनाड्यांछिन्नायामशौचमितिहारी
तस्मरणात्। नतथानकेवलंग्रहणादिवदानस्यैवाधिकारः। प्रतिग्रहेऽपिनदोषः। तदाहबृहस्पतिः। कुमारजन्म
दिवसेविप्रैःकार्यःप्रतिग्रहः। हिरण्यभूगवाश्वाजवासःशय्यासनादिषु। तत्रसर्वंप्रतिग्राह्यंपक्वान्नंतुनभक्षयेत्
भक्षयित्वातुतन्मोहाद्द्विजश्चांद्रायणंचरेदिति। इदमपिनालच्छेदात्पूर्वमेव। कुमारप्रसवेनाड्यामच्छिन्नायांगुडतिल
हिरण्यवस्त्रप्रावरणधान्यप्रतिग्रहेदोषइतिशंखलिखितवचनात्। सर्वांतानांस्यतिश्चतुर्थस्त्रिमासीवना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ने.टी. तृतीयाश्रमी। ब्रह्मचर्यस्थितः प्रथमाश्रमी। एतेषां सर्वे सपिंडासपिंडजननादिनिमित्तकमाशौचं संध्यावंदनादिका
लोपिनस्त्वस्यादिवत्कार्यविशेषकाले नो भवति। तथा च याज्ञवल्क्यः। ब्रह्मचारिदानब्रह्मविदां तथेति। दाता दानमात्रा
धिकारी वानप्रस्थः। अयं चाशौचाभावः कर्मविशेषप्रस्थापकपदाभावान्नरशां राजकर्मणोरित्यादिवद्वचनाभावाच्च
सर्वविषयः। त्यजित्वेत्युक्तं स्यादिति। सर्वशौचापदेनत्वाच्च सपिंडसोदकदौहित्रभागिनेयत्वाद्यघनापाद्यनिमित्तकाशौ
चमेकं। एतेन त्वापाद्यदाहनिर्हारादिनिमित्तं। तस्यैव प्राग्घात्रकत्वेन निषेधार्थमनुवादोचितः स्यात्। किंत्वस्म्यादिषु
तावदन्यापाद्यनिमित्तकाशौचविषय एव निषेधः। तच्च तस्य तत्तत्कर्माधिकारप्रतिपादनार्थत्वादापाद्यनिमित्तके च
तदधिकारस्य आशौचं परस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः। क्रियास्तस्य न लुप्यंते गृह्याणां च न तद्भवेदिति वच
नेनासिद्धत्वादनर्थक्यापत्तेः। तथा च तत्समभिव्याहारादपत्यादिष्वपि तद्विषय एव निषेधः। तच्च तत्कार्यविष
य एव तु सर्वविषयत्वेनाप्यविरोधः। अत एव पित्रादिदौहित्रादिकर्तृब्रह्मचारिणाप्यनुज्ञानात् तन्मंत्राभावेऽप्य
शौचमस्त्येव अन्यस्य तु तत्कर्तुर्जितिमंत्रोपासुतां पूर्वे। अत्र च यद्यपि वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुति
चोदनादिषु नैव दीक्षितानां यज्ञियकर्माधिकारस्य सिद्धत्वात् द्विजानां दीक्षितानां चेत्यादियोगीश्वरवचन
३० त्राद्दीक्षितपूर्वे वचनानर्थक्यं यजमानेष्वस्वयं कर्तृकत्वसंघशौचपदस्य स्नानाभिधायित्वाभिप्रायावग ३०

माद्दीक्षितसमभिव्याहृतेष्वपत्यादिष्वपि सपिंडजननादौ स्नानकालावच्छिन्नमाशौचं व्रतायते तथापि स्नानमात्रौचं द्वारात्रम
न्यत्किंदीक्षितब्रह्मचारिणां सपिंडानां जननेप्येवं नैष्ठिकानां व्रतस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणां। नाशौचं सूतके शा
वे चापि तथैव चेत्यादिगौतमीयस्यादिवचनेषु तेषामाशौचाभावस्यैवोक्तत्वादेतत्प्रकरणगतस्य सपिंडशौचपद
स्याशौचाभावपरत्वमेव हरदत्तरुद्रधराद्युक्तमनुसंधेयम्। अत एव यतीनां सपिंडमरणादौ स्नानानुष्ठानं नेष्य
ष्यते। ब्रह्मचारिणां तु तदनुष्ठानं शावस्पर्शानुगमनादिनिमित्तकत्वेनान्यथासिद्धं। ऋत्विग्दीक्षितानां तु श्रौतकर्मणि
तत्कालस्नानं तच्छुद्धिमवाप्नुयादिति वचनाद्ब्रह्मचर्यस्नानं। गौतमस्त्वेवं ब्रह्मचारियज्ञोगम्ये हस्तभिन्नाभ्युप
लक्षणमिति व्याख्यातं हरदत्तेन। ब्रह्मचारिणश्च ब्रह्मचर्यकालमध्ये तेषामाशौचाभावः समावर्तनपर्यंतमेव त
दनंतरं तु तेषामुदकदानं त्रिरात्राशौचं च कुर्यात्। तदाह मनुः। आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्। समा
प्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति। आदिष्टं व्रतादेशः। सोऽस्यास्तीत्यादिष्टी ब्रह्मचारी ॥१६॥२७॥ तत्र दर्श
सत्रादेनात्रसततानुष्ठानसाम्याद्दर्शसत्रमुच्यते मुख्य सत्रे आशौचाभावस्य दीक्षितेत्यग्रहणेन च सिद्धत्वात्। त
कारिणः सत्रिणः व्रतग्रहणेन चांद्रायणवनवासादि प्रायश्चित्तं तथान्यथा वानुष्ठीयमानं कृच्छ्रचांद्रायणादि स्नात
कव्रतानि भोजनव्यतिरेकेण जपापानादिविषयाः सम्यक्तं कल्प्याश्चोच्यंते। तच्च प्रवृत्तावृतिनः। स्वपञ्जलापालनादि
कृतोऽयः कश्चित्। स्वपवानमासादिः। दीक्षिताः ऋत्विजश्च आ अवभृथस्नानात्। यज्ञियं कर्म कुर्वतामिति सुकरत्वात्॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिं॰टी॰ एकापि सप्तमी विषयभेदाद्विधते। तेन सन्ध्यादिषु लिंगेषु तत्तत्तद्व्रतव्यवहारदर्शनादिमं चादियज्ञरूपकार्यविष
यसंबन्धो यं नो भवति तेन कर्मानधिकाररूपाशौचाधिकरणं न भवती यथाः स्वदेशस्य किम्पाद्यादिभिरुपसर्ग
राजभयाद्यात्रं ह्युपस्थितविद्यमानवासाति तदभावाधीनानि कर्माणि आपद्यपि द्रव्याभावेन कुटुंबपीडायां सत्यां त
दुपशमार्थं प्रतियज्ञादौ आशौचं न भवति। अपि च श्वार्थी अनेकाः स्मृतीः शाखा वेदांश्चापठती येन कश्चित्परनः
नं घादित्वात्। इदं चोपलक्षणं मंगाध्ययनमधीतार्थज्ञानं तदर्थानुष्ठानं च द्रष्टव्यं। तस्य प्रत्यहानध्ययनेन विस्मरण
संभावनायामध्ययनेनिमज्जावघस्यनाडीस्पर्शादौ कारूणां स्वव्यापारेण कर्मकराणां रूपकारनिर्णेजकादीनां
शिल्पिनां च वासोवर्णिकादिस्वव्यवधानेन कर्मकराणां तक्षादिचक्रकरादीनां तत्तत्कर्माणि आतुराणां व्याध्याद्यभिभवेन
सुरूपणां तदुपशमार्थं दानादौ नात्राशौचं। दाने च संप्रारब्धे तदर्थनाशौचं। युद्धे च संप्रारब्धे उपस्थिते तदुपयोगिनि संग्रा
मे समुपस्थिते राज्ञां नं संनाहार्थे दिव्यादौ बलायनो कविषया क्रियमाणे संनहनादौ प्रारब्धानि कर्माणि होमादौ च ना
शौचं। प्रतिष्ठादेवप्रतिष्ठा। चूडादिकं कर्म। तीर्थयात्रा अर्थयात्रा च। जपः पुरश्चरणादि। परिणयनं विवाहः।
तदादयः सर्वाजनुत्ताः संस्काराः तडागारामादयश्च। एतेषु प्रारब्धेषु तदर्थेनाशौचं। तथा च याज्ञवल्क्यः॥
ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां। सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा। दानविवाहयज्ञेषु संग्राम ३९
देशविप्लवे। आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयत इति विष्णुः। आशौचं न राज्ञां राजकर्माणि न व्रतिनां व्रते न

३९

सत्रिणां सत्रे न कारूणां कारुकर्मणि न राजा... तदिच्छायां न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोरिति द
क्षः। ग्रंथार्थं तो विजानाति वेदांगैः समन्वितं। सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकमिति प्रचेताः। कारवः शिल्पिनो वैद्या दा
सीदासास्तथैव च राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिता इति। लघुविष्णुः। व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकमिति। प्रारंभश्च तेनैवोक्तः। प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः। नांदीश्रा
द्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति। अत्र सत्रपदेन मुख्यमेव सत्रं तत्र वरणाभावात्। आदिपदेन नांदीश्राद्धं वर
कर्ममात्रग्रहणं। तदभिप्रायेणैवोपनयनादियज्ञे। मूले गृहीतमधुपर्कस्य यजमानस्य ऋत्विजः। पश्चादशौचे पति
ते न भवेदिति निश्चयः। तद्गृहीतदा... स्य त्रिविधस्य महामखस्यानंत्यवस्थया वर्त्तमानस्य न विद्यते नियमन्नग्रह
स्यापि कृच्छ्रचांद्रायणादिषु नियमेषु होमादौ ब्राह्मणादिभोजने गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचि
त्। निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि। निमंत्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च। देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं
विद्यते क्वचित्। प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथेति। ब्रह्मपुराणवचनेऽपि निमंत्रणाद्विजः श्राद्धकर्मी
... पाकरूप एव विवक्षितः। इदं च श्राद्धकर्तुः। भोक्तुस्तु निमंत्रणादेवाशौचाभावः। पैठीनसिः। विवाहदु
र्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि। न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादिकारयेदिति। वैश्वदेवस्थितदुःसिरक्षणाधिपत्यादुर्ग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पन्नाः। शांतिकोच्चाटनादयः। ऊनु। पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यतीति। अत्र चन्द्रप्रवैद्या। दावारोचसंकोच
स्यनकाम्यविरयकत्वान्नन्यगतिकत्वनिबंधनत्वादध्ययनापदादोवार्त्तिनिबंधनत्वाद्यदासंघःत्रोनक्रियागस्यभा
वआनिश्चितदानदुष्टव्यं। अन्यदात्वेकाहत्र्यहादिकमपि। एवं च यस्य पावकालेगयंतरस्त्रावआर्थभावश्चत
स्यतावत्कालमात्रोचं भवति तथा वञ्जवर्ग कत्वं च घनादस्थाप्यन्तेकाह्मेवबा। एकाहाद्ब्राह्मणःशुध्येद्यो
ग्निवेदसमन्वितः। त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैरित्यादिमनुदक्षादिवचनानां दशाहादिष्वनोद्या
व चात्रोच कल्पप्रतिपादकानामपि तात्र विषयत्वमेव। स्मार्तिकस्य राजादेः कुसूलधान्यकादेश्चप्रथमे वति
बहुसंमतः पक्षः। अतएव सामान्येनान्यदक्षवचनं च स्य कामेति दंसर्वसूतकं परिकीर्तितं। आपद्यतस्य
सर्वस्य सूतकेपि न सूतकमिति। इद दशाद्याद्यदशाहादिष्वपि। आपद्यतस्य दसूतकेन किंतु यदा आप
दुपस्थितिस्तावदेव दशा यमवचनं च स्वरूपेव तावयं धर्म आपदिलंन्यथास्मृ न इति। ह्र ददस्तु ध्यपना
दिद्रूपनिमित्त आशौचस्येवायं संकोचो न त्वधिकारस्य कार्येविशेष दशाहाद्याशौचतु निमित्त विषय
मिया हस्ताद्वतिदाक्षिता लिंकिग्रारब्धदानाक्षवादीनां तु नियत एव तत्तत्कार्यस्य योधिकारः। तस्य लौकि
कत्वात्स्वरूपत आरंभवाक्यकत्वाच्च। अनाशौचविधिकर्त्तृत्वेन प्रमाणाभावात्। अतएव वेतानौ ३२

पासनाद्यन्येनेव दीक्षितकर्मण्यप्यधिकारसिद्धिः पिवचनांतरबलेन तस्य स्वतन्त्रागातिरिक्ते हेतु कर्तृत्वपरत्वात्तत्रापित
थाप्राश्नीयाजमानमात्रस्य स्वयंकर्तृकत्वसिद्धिर्दीक्षितयद्गण्यप्रयोजनमुक्तमिति मरायां। इममेव च विशेषं घातयितुं
क्षितयद्वपाहृतंमूलेन न तु तदेवविवक्षितं। अग्निमन्मात्रस्य तत्साध्यानन्यगतिकनित्यनैमित्तिककर्मस्वधिकारस्य
स्मृतिषु प्रतिपादितत्वात्। यथाव्याघ्रवल्क्यः वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनादिति। पठीनसिरपि
नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्नौ चैके इति। तत्रापि त्यागात्मकप्रधान एव स्वयं कर्तृत्वं तद्विषय मेव श्रौतकर्माणि
तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति स्नानविधानां। अत्र च श्रौतपदेनोपासनमपि गृह्यते। तस्यापि याज्ञवल्क्येन श्रुति
चोदितत्वाभिधानात्। त्यागातिरिक्ते त्वनाशौचिप्रयुक्त्याकर्तृत्वं अन्य एतानि कुर्युरिति पठीनसिवाक्यात्। अत्र च वे
तानान्युपग्रहतानीति मिताक्षरायां व्याख्यातं। बहस्पतिनापि सामान्येन वा सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजन
प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेदिति। दीक्षितस्य तु ऋत्विजां दीक्षितानां चाति दीक्षितग्रहणबलाद्याजमानमा
त्रेधिकारः। अन्यथा तत्र तदानर्थक्यापत्तेः। अस्ति तस्य श्रौतकर्मणीत्यनेनैव सिद्धत्वात्। एवं च सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं क
र्म कथं भवेत्। पिंडयज्ञं चरुं होमं असगोत्रेण कारयेदिति जातूकर्ण्यवचनेपि स्मार्तग्रहणमुपलक्षणं वैतानोपास
नाद्यन्येनैव सामान्यतोधिकारवगतेस्य विशेषमात्रप्रतिपादकत्वात्। तस्माद्वैतानिकेपि त्यागमात्रस्य यंक्ते सु
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मन्यत्र त्वन्यस्यैव स्मात्तद्विदितिवितानेश्वरः। अन्यत्तु सर्वकल्पसूत्रभाष्यकारादयोपि विचारः सर्वज्ञनारायणोतस्मात्तद्वि
भागव्याघ्रपादोक्तसमस्तवचनानुसारेण दैवतानिकसर्वत्रापि स्वयं कर्त्तव्यं वदंति। कर्माण्येतानि कं कार्याणि स्नानोप
स्पर्शनादि स्वयं। जन्मप्रभृत्याविवानस्य कर्मत्यागान विद्यते। शालाग्नौ कर्त्तव्यो होमः कार्याणि वान्यानाश्रित्येत्यादीनि व
हारीतजाबालादिवचनानां विस्पष्टार्थानि लिखंति। छंदोगपरिशिष्टेन्यापि विशेषः होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्कान्ने
न फलेन वा। अहुतं ना वयस्मात्तदभावे हुतान्ताहुतमोदनसक्तादितंडुलादि ताहुतं व्रीह्यादिवा हुतं तत्रोक्त
मितिह यंत्रि धा बुधैरिति। एवंच साध्यं नित्यं ... कर्मणि ... कारस्य ... भावादेवासिद्धत्वात्तीत्प्रस
वाभावाच्च पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोरित्यादिवचनं कं दैवकमनुवादरूप॥ संध्यावंदनं त्वनग्निसाध्यत्वेपि सं
ध्यामिष्टिं च रत्नामेया वत्त्वीक्समा... न्यजेस्तूतके वा। पितयज्ञं गच्छेद्याद्विजः इति पुलस्त्यवचनात्कार्यमेव तच्च
सूतकमृतकयोर्व संध्याकर्म स्मावरेत्। मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममृते द्विजः इति तत्र कारणादेकार्यं। प्राणा
यामम तमतिनमानस्त्वपर्युदासः सुखनासिकासंचारिवायुनिरोधनतन्मंत्रेत्स्यासिद्धत्वात्। किंतु मंत्रस्यैव तथात्वा
मंत्रकः प्राणायामः कार्य इत्युक्तं भवति अत्रन्वयघ... प्राणायामे व्यतिरिक्तं सर्वं मानसमंत्रैः कर्त्तव्यमित्युक्तं तथापि अ
र्घ्यदानमंत्रोच्चारस्तु उत्तर कर्माणो पश्चिदृष्टव्यः॥ सूतके सावित्र्या चांजलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नम ३३
स्कुर्यादिति पैठीनसिस्मरणात्। सावित्र्याः प्राप्तत्वात्तु उपस्थानमानसत्वनियर्मन वा च सावित्री ग्रहणम
३३

रद्वाजेनायमेवार्थः स्पष्टीकृतः सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममंत्रकं तथा मार्जनमंत्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्। गाय
त्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत्। मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हीति सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां
विधीयत इति तु समंत्रकोच्चारसंपूर्णसंध्याभिप्रायं। वैश्वदेवस्य त्वग्निसाध्यत्वेन प्रत्यहमन्नाग्निशुद्धिः क्रिया इति मनुवचना
कर्त्तव्यत्वप्राप्तावपि विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जित इति संवर्त्तवचनान्निवृत्तिः। यद्यपि च पंचयज्ञविधानं
तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति संवर्त्तवचनेनैव वैश्वदेवस्यापि निषेधः सिद्धस्तथापि येषां तैत्तिरीयादीनां पंचय
ज्ञभिन्नं वैश्वदेवं तदर्थः पृथङ्निषेधः। कन्याया अपि धार्यत्वमुक्तं तदभावे च कूष्मांडहोमादिपूर्वको विवाहारंभो
युक्तो विष्णुना। अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्मांडैर्जुहुयाद्घृतं गां दद्यात्पंचगव्यं प्राश्य ततः शुध्यति सूतकादिति। इदं च व
नमेतादृशे विषये सार्थकमिति न सर्वविषयं। अत्र च सर्वत्र केवलसूतकग्रहणं॥ मात्सौचमाचपरं॥२८॥ नाशौ। तेष
पतिताः महापातकातिपातकानुपातकिनः तद्भिन्ना अपि ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमात्यपितृयोर्मनिसंबंधागास्तेननो
त्तिकनिंदितकर्माभ्यासिपतिताः स्वाग्न्युपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति गौतमस्मृत्युक्ताश्च केचित्।
पतिसुतब्राह्मणविड्घातिन्यः पतिः पुरुषेण ता अब्राह्मणादिसुतः पुत्रडलन्नो गर्भस्थितश्चाब्राह्मणापि ब्रह्मा आस्ते
णाः विटदुहितादौहित्रैर्विद्धति मिनिमनुवचनेन तर वचनस्थविरहारस्य दर्शनात्र तु वैश्यः। तत्प्रलाभावार
सान्वाऽग्न्या गर्भस्थिताचारतेषां द्वयः। पाषंडिनो नरशिरःकपालादिभिक्षतिस्मृतिबाह्यलिंगधारिणः वीराः सुव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा॰ टी॰ ऽतिसमहारिणः। आश्रमरहिताः। अधिकारस्त्वेष्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः। स्वस्य निषिद्धासुरापपायेषां ते सुरा
पपाः। स्वापेक्षया हीनं जात्या उपगच्छन्ति ता हीनोपगाः। प्रतिलोमाश्रिताः। इदं चाशेष्यगुरुगानामुपलक्षणं। सर्पः विशु
।क्षितिपः फत्रावाणवादयः। दिवाकीर्त्यः एव दिवाकीर्त्तिकाः। अंत्यजाः। आद्यग्रहणाद्घाधनकादयः। सर्वे निर्यत्वयो स्व
घुतवक्षाघाराद्दकूपाद्यवरोहादयः स्वदर्पापतनाविपत्तिहितवाग्यंते। एते संदर्पात्त रते ग्रहणाद्हननादिसामर्थ्यगर्वि
मो ता। अयंमारयात्वितिबुद्ध्याभावेपिपापाविकेस्वानिष्टानादरणात्तद्ग्रहणादोत्रव्यत्ताहताः। शस्त्रेरखड्गासिपुत्र्यादि। ज्वलनो
भौमाग्निः जलविषं अनाशकमभोजनं। आद्यग्रहणाद्दुःखधनक्षेपातादयोग्यहंते। प्राणविपत्तिहेतवोनेनाहमात्मानं
व्यापादयामीतिबुद्धिपूर्वं घनतः एतैः कृत्वा स्वस्यैवनतु विधित्रयाव्यापादनेज्ञात्वा जले तत्र भीयादिज्ञानानंतरस्वव्यापाद
नेष्टसाधनताभ्रमवतस्तस्य वृत्तिकारणमनेनाहमात्मानं व्यापादयामीत्यभिलाषस्तात्विकोभाषणमात्रार्थं
तद्विपरीतावातस्य वर्षिताः आत्मानंव्यापादितवंतः एतेषु सर्वेषु पतितादिषु येतेषु सपिंडादिषु क्लिन्नसु ज्ञातयः स
पिंडसमानोदकाः। इदं चोपलक्षणं शिष्यदौहित्राधनापाद्येसंबंधिनामपि न विधयतेशौचंकर्माधिकाराय। यथातथाश्व
तिबंधकातिशयविशेषवंतद्व्यतियावर्ते। ताद्धानस्फुः। पतितादिमरणेतत्सपिंडादीनामाशौचंनभवतीत्यर्थः।।
उदकदानादिनिषेधमपितेभ्योवक्ष्यति। कस्मात् दोषात्पतितादीनामनाग्न्यादिसंस्तांतानां दोषवत्वान्। एवं हि निषि
नांतनान्निषेधातिक्रमाद्दोषवत्त्वंप्रसिद्धमेव। उत्तरार्धस्तु नामपि नस्ते शयमभ्यायघततस्मा दुकृतं पुरायुषः स्वः ३८

३८

कामाग्न्यादित्यादिनिषेधशास्त्रातिक्रमाद्दोषवत्त्वं। अत्रहि स्वमरणानुकूलव्यापारमात्रं निषिध्यते। भवति च सर्प
दीनां ग्रहणादिप्रयत्नः राजादीनां शाकपार्थिवातिक्रमादिकोनारसंशी तेनौकाधिष्ठानादि च न तथा। तथा स्वराज
भिर्निहतानां च म्लेंगि टं द्विस्रीस्वपेः। आत्मनस्त्यागिनां च वृक्षाद्यमेषां न कल्पयेदिति च वचनेत्यात्मत्यागिनाए
यगुपादानाच्चंडालादित्याद्यविशेषस्मरणाच्च पशुजलवैद्युतादिभिः प्रमादहतानामप्याशौचाद्यभावोप
घापिप्रतीयते तथापि श्रयानाशकशस्त्राग्निविषोदको द्वंधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति गौतमसूत्रे तावदिच्छतामि
तिविशेषणाद्बुद्धिपूर्वं शस्त्रादिमृतविषयत्वमेव तस्य प्रतीयते। नदेकवाक्यतया च चंडालादुदकादिस्यद्यापु
दके इाासंबंधी वक्ष्य कत्वेन तत्र इत्यपि चंडालादिष्वपि तत्प्रतीतिश्चंडालादिभिर्येषां मरणं तेषां पापकर्मणा
मिति वचनव्यतया चंडालादिहेतुकमरणस्य पापहेतुत्वप्रतीतेः पापस्य च निषेधातिक्रमहेतुकत्वान्निषेधस्य
चपुरुषव्यापारगोचरत्वात्समादृतेत्वमरणानुकूलतदभावात्पापकर्मणामिति विशेषणादपि तथा। अन्य
थापूर्वं तन्मा निपापकर्मणां येषां चंडालादिभिर्मरणमिति व्याख्याने तस्यानर्थकत्वात्। श्वादिदंष्ट्रा वज्राभ्यांत
रीयपापानुमानेपि निषेधविशेषानाधायकत्वात्। दष्टदंष्ट्रपविशेषणाविवक्षाप्रयुक्तवाक्यभेदस्तु अभ्युदितादि
वाक्यभावनाया अप्यभेदपक्षे मृतपोदिष्टाफकेदरूपद्वयप्रयुक्तवाक्यभेदवदानर्थक्यमपि पागौणलाक्षणि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कं वापि वा कामभेदेन वा स्वयं वेदोयमाश्रयस्य यथैकोनुतं प्रतिकूलयेदिति न्यायेनांगीक्रियत एव। गौतमस्तु त्रैवर्ण
त्रयकः। पौरुषेयत्वात्पिकत्वाच्चनातीव दोषः सुरापानादिषु स्त्रीलिंगस्य तु भर्तृघ्नी कामगा सुभियाहारेण त्रयो
गापपत्तब्राह्मणः सुरां न पिबेदित्यादिनिषेधेषु वनस्त्री। कौलस्त्रिया विवक्षा घातने नताडनादि जातिभापभिर्द्रो
पसंयहघातने नवसार्थकमाद्रुहेकत्ववदविवक्षायुक्ता। तस्मान्मरणाभिसंधिना दर्पेण तदनादरेण वा स्त्राघा
प्यनुज्ञां विना चंडालजलादिभिर्यस्मात्तेषामेवायं सर्वतएवात्मा। नंगोपायदिति विधुःपूर्वोक्तनिषेधस्य वा
तिक्रमजनितदोषनिमित्त आत्मघाद्यादिकस्य प्रतिषेधः सकलविधिनिषेधातिक्रमजन्यदोषस्य न तन्निमित्तत्वं कि
किंतु तस्यावैदवतितु शौचकसमर्थितां पुत्रा यथा ज्ञाखमिव तत्सर्वमभिसंधायां तं दोषादिति। तथा च ब्रह्म
पुराणे। शृंगिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रियाजलैः सुदूरात्परिहर्तव्याः कुर्वन्क्रीडां मृतस्तु यः। नागानां
विप्रियं कुर्वन्दग्धश्चाप्यथ विद्युता। निगृहीताः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित्। परदारान्रमन्तश्च द्वेषा
त्तु पतिभिर्हताः। असमानैश्च संकीर्णैश्चंडालाद्यैश्च विग्रहं। कृत्वा तैर्निहतास्ते च चंडालादीन्समाश्रिताः।
गरदाग्निदाश्चैव पाषंडाः क्रूरबुद्धयः। क्रोधात्प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बंधनं जलं। गिरिवृक्षप्रपातं च ये कु
र्वंति नराधमाः। कुशिल्पजीविनो ये च सूनालंकारधारिणः। मुखेभगास्तु ये केचित्क्लीबप्राया नपुंस ३५

काः। ब्रह्मदंडहता ये च ये चापि ब्राह्मणैर्हताः। महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः। पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्ये
ष्टिर्नास्थिसंचयः। नाश्रुपातश्च पिंडो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्। एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः। तप्तकृच्छ्र
द्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथेति। व्यालो दुष्टगजः। नागाः सर्पाः। चौर्यं तत्साहसादेरुपलक्षणं। रमंतो रमयंतः। क्रो
धादिति शोकादेरुपलक्षणं। मरणाभिसंध्यभावे विषादिभिर्मरणे एवमुक्तं अधुना तत्प्रावेऽव्यत इति नपो
नरुक्त्यं। कुशिल्पजीविनः। आपद्यपि निषिद्धचर्मकारादिशिल्पोपजीविनः। सूना प्राणिवधस्थानं। तदलं
कारास्तदुपकरणानि शस्त्रादीनि धारयंतीति तथा। नखकेशचाधिकृता इति या। वत्। मुखेभगो द्वयोर्नारेतःसेक
निषेधात्। क्लीबेषु पतितत्वं क्लीबत्वेन। यद्यपि दैहिकदेवताख्यापाद्यनुरूपपातित्यं प्रसक्तं तमरणान्तरकालीनं
विवक्षितं न तु द्विजातिकर्मण्यापादकपापवत्त्वरूपं एवं कालीनं ब्रह्मदंडः शापकृत्यादिः दिष्ठउसादितेहत्के
धात्ते न हताः ये च ब्राह्मणैः साक्षाद्धताः। महापातकियद्गणंगोतमोक्तानामतिपातकादीनां च तस्यैव परित्याज्याः।
शिष्यगा गुरुगा च या। पतिघ्नी च विशेषेण जुंगितापगता च यत्क्तानां च पतितानामनाश्रितानां चोपलक्षणं पूर्वो
क्तसर्वोपसंग्राहकं स्मृत्यंतरवचनमपि। आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रियेति। मनुरपि। वृथासंकरजा
तानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां। आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया। पाषंडमाश्रितानां च चरंतीनां च कामतः।
नानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां। वृथाजाता अनाश्रमिणः। दंपतिसाध्यकर्मानधिकारात्। संकर
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च

चि.टी.

जाताभिन्नवर्णस्त्रीपुरुषजाताः तेषु प्रतिलोमजा एव निंदितास्तथा जातैः सह इत्यादि प्रव्रज्यासु निष्ठितां संन्यासिनां य
तु बालप्रव्रज्या नाकापालिकादीनां वराटादिदर्शनभेदेन बहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तेश्च ग्रहणमित्युक्तं मेधातिथि
ना तस्या एवं समाश्रिता नान्वेषणेन पौनरुक्त्यापत्तेरुपेक्ष्यं बहुवचनं तु दर्शनभेदाभावेपि हंसपरमहंसैकदंड
त्रिदंडादिभेदाद्बहुविधत्वोपपन्नं अत एव त्रिदंडग्रहणादेव प्रतेत्नु नैव जायत इति त्रिदंडग्रहणमुपलक्षणं
६ निंदितसार्वयमाचं तु श्रुतिविरोधे किं विकरः। अत एव यथाशब्दान्वयेन तत्परत्वं वा वस्याप्य कमप्ययुक्तं भा
मत्युपस्थितुवाक्यात् र बलाद्वाख्यास्त्री प्रव्रज्यग्रहणं नतु यथाशब्दान्वयात्। कथायां नानुष्ठेयतेति न्यायात्। अ
न्येषु सर्वत्र दाहादिनिषेधेनाशौचनिषेधोप्युपलक्षितो द्रष्टव्यः। नाशौचं नोदकं न पिंडं न दाहाद्यंतकर्म च। ब्रह्मदं
डहतानां च न कुर्यात्कटधारणमिति यमस्मरणात् स्नेहादिना एषां दाहादिकरणे तु तन्निमित्तं एवोक्तमाशौ
चं प्रायश्चित्तं च कर्तव्यं तत्र ब्रह्मपुराणोक्तं तप्तकृच्छ्रद्वयं बुद्धिपूर्वं समुदितकरणे एतानां निश्चिवणात्। विम
ष्टिः तद्धि तु स्नेहाद्यभिप्रायं न तु दिवयाज्ञानाभिप्रायं अत एव विमादितः त्रिणि च प्रयोगः। अबुद्धिपूर्वे तु नाग्नि
६ न्येऽर्प्योऽग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथा। रज्जुछेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुध्यतीति द्रष्टव्यं। च शब्दादस्यापि स
मुदितविषयत्वं स्नानं च वस्त्रापनं रज्जुछेदश्च बहाविलकः तप्तकृच्छ्रं चात्र मन्त्रके। दाददा हसोध्यः स्पर्शा ३६

[illegible] पातव्यतिरिक्तदाहादि प्रत्येककरणे तु बुद्धिपूर्वं एषामन्यतमं प्रतंयो वहेत् कृच्छ्रं तदा। कटोदकक्रियां कृत्वा कृ
च्छ्रं सांतपनं चरेदिति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यं सांतपनं चात्र ज्ञानाबालोक्तं सप्ताहसाध्यं अबुद्धिपूर्वे तु बंधनछेदने दह
ने वा मासं भैक्ष्याहारः त्रिषवणावतिस्नमत्तकं स्पर्शाश्रुपातयोस्तु प्रत्येककरणे तत्र च एकं कृच्छ्रं एकभक्तेचापा
तितं यदि एवोक्तानामकारात्तेदकराज्ञम भोजनं निमित्तं द्रष्टव्यं क्वचन त्रयस्यापि वाक्यादक्षतणात्स्वयंकविषयत्व
मिताक्षरोक्तानुव्यवस्थावचनानानुरूप्यादुपस्थिता यद्यपि च शब्दाबद्ध वा शब्दाधकं सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वसमुद
स्यत्वे विकल्पश्चाणात्वादवितंतं तथापि व्यवस्थापक्षाया घातकं भवत्येव। प्रमादस्तु तानां त्वाशौचादिकं भव
त्येव तथा चांगिराः अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः। तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेति
तथाशौचं मत्यक्षरावदाहपूर्णमिव विज्ञाषानुक्तः प्रातिक्षात दाहं तु एवोक्तं उदकग्रहणं चोपलक्षणं तथा
नारदीयं ममत्यक्षरेण दुर्मरणत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तरूपं चैतन्तसं नान्यप्रायश्चित्तानि यद्यप्याणि
द्यदाहादिप्रमादमरणस्य दुर्मरणत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं एवोक्तं नान्यप्रायश्चित्तानि यद्यप्यणि
नाभ्यंत मरकन्याविवाहयादिस्था दिना एवं तविधानं यावदध्यादोक्षदिदिकमित्यतन्नशातात पापकृच्छ्रकारिको
यात्वा क्लेन्निदवयात्मिकादिनिर्बधेषु द्रष्टव्यामिनि बहुलात्नोभ्यंत तथाय वातजरावस्त्रादिनाशौचावमनापा
पत्वात् इत्यादिनिर्वर्षेषु द्रष्टव्यमिति [illegible] मथाऽसाध्यकित्स्यकुष्ठक्षयादिमहाव्याधिगृहीतात्वभृग्वग्न्यादिभिर्बुद्धिपूर्वं वधि
वत्स्वकर्मानुष्ठानासमर्थः अचिकित्स्यकुष्ठक्षयादिमहाव्याधिग्रहीता [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ चिं॰टी यंततेषामपि विहितमरणत्वेन दोषाभावान्नायमाशौचादिनिषेधः किंतु तेषां त्रिरात्राशौचमौर्ध्वदैहिकं च भवत्ये
वेति पाठवद्ग्राह्यं । एतद्दशौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनांबु
भिः तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति ब्रह्मपुराणे
पि दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् विशेत् प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा अगाधतोयराशिं वा
भृगोः पतनमेव वा गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् प्रयागवटशाखाग्राद्देहत्यागं करोति वा स्व
यं देहविनाशस्य कालेऽप्राप्ते महामतिः उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत्क्वचित् महापापक्षयात्स्व
र्गे दिव्यान् भोगान् समश्नुते एतेषामधिकारस्तु तपस्विषु सर्वजंतुषु नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा इ
त्युक्तं तत्कथं पापानां जीवतां कुत्रचिद्वेद । आशौचं कस्मात् एतेषां वज्रानलहतत्वेऽपि ति । वज्रानलहतत्वेऽपि
तदपि व्याघ्रादीनामेव तादृशमरणप्रकारविधानपूर्वकं त्र्यहाशौचविधायकं । दर्पादिना प्रमादेनैव तथा
मृतानामाशौचाभावसंपूर्णाशौचयोरुक्तत्वात् । अग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंपातमदृशात्तरमृतानां त्रि
३९ रात्रमस्पृश्यादिरित्यादिकात्र्यहादिवचनान्यपि वृद्धादिविषयाण्येव ग्राह्याणि ब्राह्मणाद्येकवाक्यत्वायेत्यत्र ३९
प्राक्ष्मरणकाले अविफलकमनया प्रयागसर्वस्वारादौ विहितोपायेन प्रियंतत्रियश्चर्यस्मरणे ते

वांसंपरिलीने वृत्तराज्वेमौर्ध्वदैहिकं च विहितमरणत्वेन निषेधाभावान्नास्त्रिरात्रस्यैव प्राप्तमपि युक्तकालविषयत्वात् । अतएवम
रणांतिकप्रायश्चित्तमृतानामप्येवं । यस्य तु प्राणांतिके प्रायश्चित्ते संसम्मृतः शुद्ध्यत्येव वाप्येवं तस्मिन्नुदकादीनि प्रेतका
र्याणि कुर्युरिति गौतमवचनाद्धा । यश्च प्रकीर्णप्रायश्चित्तांतरानियततत्स्याप्येवं । प्रायश्चित्ते व्यवसितः कर्तुं यदि विपद्य
ते । पूतस्तदहरेवासाविहलोकपरत्र चेति हारीतवचनाद्दोषाभावात् । युद्धमृतानां तु वचनात्सद्यःशौचं तदहरेव
च स्वेमौर्ध्वदैहिकं रकरात्रं तु युद्धक्षतेन कालांतरमृतविषयमित्युक्तं । अतएव राजन्क्रोधाद्यायुद्ध इति गौतमस्त्र
सद्यःशौचविधायुद्धपर्युदासः कालांतरमृतविषय इति मिताक्षरायां । एतद्वचनं तु दुष्टस्वपाठस्यैवसम्यक्त्वाणां का
रणादीर्घपाठव्यायुद्धमायाधनमित्याद्यङ्क्ले बांग । कारणाच्च कारमनुषङ्गप्रयोगविभागेन व्याख्यातं डिंबाहवहता
नां च विघातौ तांश्चिवन्वतिमनुस्मृत्यनुरोधात् । कात्यायनवचने संग्राममृतस्य त्रिरात्राभिधानं तु छलकालांतरमृता
दिहतविषयं क्षत्रधर्महतस्येति सद्यःशौचविशेषणात् प्राप्तमपि युक्तकालविषयं वा भृग्वादिसाहचर्याद्वा । सर्वं चैत
द्धा आदित्यनमस्कृचितं । यत्तु दांबादिः यस्य षांडिमाचान्वयनक्कस्य विदज्ञस्य व्याख्यानं । तदसमर्थसमासाप
त्तेर्दोषाहेतुकपाषंडिनामाशौचनिषेधानापत्तेर्मूलाभावाच्चोपेक्ष्यं । अतएव पतितवनस्थपाषंड्याशौचनिषेध
ऽत्रापाठः दोषहेतुकतत्तदभावात् । पतितग्रहणं च गोबलीवर्दन्यायेन । ब्रह्महादिव्यतिरिक्तपरं । यद्वा पतितेषु ब्रह्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पुराणादवोर्ध्वदैहिकदेवतालानद्दलेन प्रतिपादितेषु ज्ञातयानाशौचाः स्युरित्युक्ते तस्य पंचः पतिसुतेत्यादि भ्रूण
हादिग्रहणं च गुरुतल्पगाद्युपलक्षणमिति व्याख्यया । अयं चाशौचस्य निषेधो दशाहत्र्यहादिकालावच्छिन्न
स्य । उद्वाहवद्धतानां च विष्णुतापापि वेनचा हतानां स्यात् । विप्रस्व ष्टंचात्मघातिनो गोब्राह्मणहतानाम
न्वक्षं राजक्रोधाच्च युद्धायानाशनाशकव्यास्त्राग्निविषोदको द्वंधनप्रपतनैश्चेच्छतामित्यादि मनु याज्ञवल्क्य
गौतमादिवचनैः स्नानमात्रापनोद्यस्य तस्य प्रतिपादितत्वात् । पतितादीनां चात्मघातिभिः सहपाखंडनास्ति
नास्त्याद्यकपालिनः दस्यात् । एवं चाग्निजलादो ब्राह्मणादिभिरात्मघातस्य तिथ्याशौचाभावस्य घाशौचत्रिरा
त्रैकरात्ररूपापपक्षाः प्रतिपादितास्तेषामवश्यवक्तव्यसंपन्नात्मघाशौचाशौचाभावयोरवेधात्मघातविषयत्वं
त्रिरात्रस्य वैधव्यघातघातविषयत्वं एकरात्रस्य गवादिजनितक्षतेनकालांतरमृतविषयत्वमिति । यानु
वाचस्पत्यादिभिर्व्यवस्था । ता अप्राप्तस्य कालानामरणांतिककाम्यकर्मणि मृतैः पूर्णसद्यःशौचं तातु दशाहा
मेव प्रायश्चित्तरूपान्यादिभिर्मरणे त्रिरात्रं वज्रादिभिर्मरणे सद्यःशौचं संन्यासेन त्वभिर्मरणेऽशौचाभाव
भावप्रतिसावचनेतदनुग्राहकन्याय्याभावादस्मत्वदमीमांसगंधानां च तन्न्यस्यापरास्तम् । अस्य यदेव
किंचनानहृचानोपसंस्ताशमेव तन्त्वनात्यतदविषयत्वेनाप्रमाणत्वादुपेक्ष्या । तथा अयमेषामशौचादि ३८
३८ निषेधस्तदा तो संवत्सरादूर्ध्वं तु सर्वेषामौर्ध्वदैहिकादि सर्वं कार्यमेव । गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदैहिकमिति षड्त्रिंशन्मतात् । तच्च नारायणबलिपूर्वकं कार्यं । तथा च वृद्धयाः ।
छागलेयौ । राजभिर्निहतानां च शृंगिदंष्ट्रिसरीसृपैः । आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् । नारायणबलिः
कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः । तस्मात्तेभ्यः प्रदातव्यमन्नमेव सदक्षिणमि
ति । व्यासोपि । नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नेतदन्यथेति । शिवं दतिवाञ्चा
दृश्यार्थं । द्वितीयदिने त्रिशिवादर्शेनापि पिंडदानं स्यात् । तच्च सकलवंशवा प्रकारोपलक्षणं । दृश्यं । प्राच्यां
यत्तु नारायणं समुद्दिश्य पत्रावं यावदिति लिखितं । तदा नारायणं त्वावं समुद्दिश्य विष्णुरूपं प्रेतं ध्यात्वेत्यर्थः ।
नारायणबलिप्रकारश्चैवं छंदोभिहितः । इंद्रियैरपरिक्षेपोपेचमूढा विषादिनः
विष्णुबुद्धा समालंब्येयुक्त्वा तु । नारायणबलिः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दृष्ट्या समभिप्लुताः । यथाश्राद्धप्रतन्वंति विष्णु
घातयंति स्वमात्मानं चांडालादिहतास्तु ये । तेषां पुत्राश्च ... एकादश्यां समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् । यादिनो
नावैप्रतिष्ठितं । नहस्वर्गं प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयंभुवे । एकादश्यां समासाद्य ... आत्मघातिने । स्मृत्वा तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा । सर्पहते तु नागपदस्थ
वं विष्णुमतास्विलायो दधात्मघातिने । विष्णुं गतिं तं क्षिप्रं नात्र कार्याविचारणात्यतेन । सर्वहते तु नागवध
कृष्णपंचम्यां मारभ्य संवत्सरं प्रतिशुक्लपंचम्यां यथाक्रममनंतादि द्वादशनागमभिनागिपूजां विधाय यथाशक्ति
क्षिब्राह्मणं भोजयित्वा प्रतिपंचम्यां वा संवत्सरं तुष्यामिकभक्तपूर्वकं पंचम्यां नक्तभोजनं वा कृत्वा तेषां वर्तमानां च
क्षिब्राह्मणं भोजयित्वा प्रतिपंचम्यां वा संवत्सरं ... पूर्वकं ... । नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दुहिता पिता माता पुत्रोऽथ
स्नुषा गाबदद्यादिति विशेषो भविष्यपुराणेऽभिहितः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अं॰टी॰

वाम्नातायकर्तव्यं तद्दशमइत्यादिना सुवर्णभारनिष्पन्नं नरणं कृत्वा तथैव गां। ब्राह्मणाय दत्वा विधिवत्पितुः
नरणमाप्नुवानियंतेन। अत्र चयद्यपि विवस्वादावात्मघातिनामेव नारायणबलिरुक्तस्तथापि षड्विंशन्मते
पतितमात्रस्य संस्काराद्यूर्ध्वदैहिकविधानात्तदर्हतासंपादनार्थं प्रायश्चित्तार्हाणां ब्रह्महादीनामपि द्र
ष्टव्यः। तथा च बौधायनसूत्रं। अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामो भिन्नाः स्वपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मण
हतानां चेत्यादि। तथा च यद्यपि द्विरुक्ति क्वचन पर्यालोचनया और्ध्वदैहिकयोग्यतासंपादनेन नारायणबलेरेव निरप
क्षसाधनता प्रतीयते तथापि जलाग्न्युद्बंधनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानाशकच्युता इत्यादि यमवचने विषयपतनप्रायश्चि
त्तघातहताश्च यतिपागनुसारादात्मघातिनां तावन्नेषुम्न्तेषामपि तेषामात्मघातनिमित्तसूत्रादिभिः प्रा
यश्चित्तमपि कर्तव्यं। तत्र मिताक्षरापर्यालोचनया यमवाक्ये चांद्रायणान्युक्तानि तत्र कृच्छ्रद्वयं नवतिपठाव
गमाच्छ्रुतया पक्षे चांद्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं वा। अतएव कृत्वा चांद्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि नारायण
बलिः कार्यो लोकगर्हाभियान्नरैः। अन्नमिष्टं प्रियं चैव विप्रे दद्यात्सदक्षिणं। पिंडोदकक्रियाः पश्चाद्वृषोत्सर्गादिकं
चयत्। एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिंडीकरणं तथेति हेमाद्रौ दर्शितषट्त्रिंशन्मतवाक्ये पि केवलं चांद्रायणमुक्तं। स्मृ
तिसारादौ तु द्वयेनवतिपठित्वा समुच्चितमुक्तं। ग्रन्थकारैकीयं तु प्रमादादपि निःशंकस्य कस्मादपि विवादितः श्रृं
गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः। चांडालैश्चापि निष्ठोरैर्निहतो यत्र कुत्र चित् चांद्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं

३८ ३९

नस्य विशुद्धये। यद्बालज्ञानां च दशकृत्वा तु विधिना दहेदित्याद्यभिधाय बुद्धिपूर्वं मृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेदि
त्युक्तं। मरणविशेषाच्च प्रायश्चित्तविशेषाप्युक्ताः। इदं चात्मघातप्रायश्चित्तं तत्तज्जातिवधप्रायश्चित्तसमुच्चितं कर्त
व्यं। ब्रह्महादीनां च प्रायश्चित्तार्हाणां तत्पापक्षयार्थं तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणबलिः कार्य इति मदनपा
रिजातस्मृत्यर्थसारादावुक्तं। तत्र सर्वत्र यमाद्युक्तं पुत्रादिकर्तृकप्रायश्चित्तेन तत्पापक्षयस्य वचनं विनाऽ
संभवात्। सत्यपि च पापे नारायणबलिमात्रेण वचनादौर्ध्वदैहिकयोग्यतास्तु। अतएव माधवेन जलाग्निपतन
चैव प्रव्रज्यानाशकेषु चेत्यादिपराशरवचने तु मुख्यधर्मध्वजीवितानामेव प्रायश्चित्तं न तु मृतानां तत्कर्तुरे
वाभावादित्युक्तं। तत्र शस्त्रघातहताश्चये प्रतिवचनबलादात्मघातप्रायश्चित्तं। तेषु प्रसक्तु जातिवधपापाद्
त्वादिनिमित्तं तु वक्तव्यं विना कृतं स्यादित्येवादि कृच्छ्रं इदं च प्रायश्चित्तं पूर्वं कृत्वा तदेव कृत्वा नारायणबलिं कृत्वोर्ध्व
दैहिकानुष्ठानं प्रायश्चित्तार्हाणां द्रष्टव्यं। तदनर्हाणां तु ब्रह्मपुराणप्रकारांतरमुक्तं। पतितस्य तु कारुण्याद्घृत
र्त्तिं कर्तुमिच्छति सा हरदासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनां। अशुद्धघटहस्तां नयथाव्रतं ब्रवीत्यपि। हरदासि गच्छ मूल्य
नतिलानानय सत्वरं। तायपूर्णघटं चैमं सानलं दक्षिणामुखी। उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप। कीर्तय
पातकी संज्ञां लं पिबेन्निमुक्तुर्वदेः। निशाम्य तस्य वाक्यं सा लब्ध्वा स्वर्ण्या करोति तत्। एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानान

वान्यथेति येषामप्यौर्ध्वदेहिकं कर्त्तव्यं तेषामपि सपिंडीकरणं न कर्त्तव्यं गोब्राह्मणहतानां पतितानां तथैव
वा व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिंडता निषेधनात् ब्राह्मणादिहते ताते पतिते संगवर्जिते व्युत्क्रमाच्च मृते दे
यं यं भ्यस्ये दद्दात् एषामिति श्राद्धप्रकारापदेशाच्चेति विज्ञानेश्वरः एवं च पतितादीनां नारायणबल्यादि निर्णये
श्राद्धप्रकारापदेशात् वृत्तपतितग्रहणास्य प्रायश्चित्तानर्दविषयत्वेन कथंचित्संभवेपि ब्राह्मणादिवादिप्र
हणस्यासंभवित्वापत्तेः अत अभ्युदयकामनाप्रयुक्तत्वेन पाक्षिकत्वं तस्य यत्कैश्चिदुक्तं तदयुक्तं लोकगर्हाभ
यादिति वविशेषणान्नियतत्वावगतेः वीतायां च लेख्यायां प्राप्तवापत्ते प्रारब्धसमाप्त्यावश्यकत्वं गर्हापरिह
रार्थत्वेनैवोक्तन्यायविरुद्धेः अतएव वृतावकालं पुत्रादेर्जीवनसंदेहे द्विगुणप्रायश्चित्तं कृत्वा [illegible] दवाग्यपि
नारायणबल्यादिकरणमुक्तम् तिरलाकल्यादौ आत्मनो घातदुष्टं पंचवर्षाद्दायण [illegible] वत्सरेवतु
ष्वं वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः अर्वाक्संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि यथाविधि तेन तु च नारायणबलिमन्तरत्वान
दायुषमतः यस्तु इमाद्याः दिभिः स्वाभिरिव तत्पूर्वोक्तषट्त्रिंशन्मतादिवचनबलात्पतितादीनां सपिंडीकर
णमपि निषेधस्य च पित्रादिभिन्नविषयत्वमंगीकियते तैः श्राद्धप्रकारापदेशकवचनबलान्नवौर्ध्वदेहिका
नुष्ठानस्य पाक्षिकत्वं वत्सरादर्वाक्क्रियमाणदाहश्राद्धादिविषयत्वं तस्य वाश्रयणीयमित्यादि बहुवक्त

४८ ४८

पिदिग्राह्यं यत्तु चहेमाद्रिणोक्तं गोब्राह्मणहतपतितानामेवसंवत्सरादूर्ध्वं नारायणबल्यादिर्द्वतरेषां त्वर्वा
गपीति तदयुक्तं षट्त्रिंशन्मते च पतितग्रहणस्य ब्रह्मपुराणपारिभाषितपतितपरत्वात् नारायणबली वर्ण्यायेन
गपातितदयुक्तं षट्त्रिंशन्मतस्य पतितग्रहणस्य ब्रह्मपुराणपारिभाषितपतितपरत्वात् गोवलीवर्दन्यायेन
गोब्राह्मणहतानां पृथगुद्देशोपपत्तेः तदभावेपि व्याप्यव्यापकभावनिरपेक्षप्रसिद्धधर्महेतुकाप्रसिद्ध
धर्महेतुकाप्रसिद्धधर्मानुमानस्यानुमानवादाद्दिकामाधिकरणादौ निषेधापि बहूनामेकधर्माणामेकस्या
पि पदस्य तत्सर्वेषां तद्वत्कार्यमेकरूपाहितस्मृतादिति वचनाद्बाधकाभावे सर्वेषां तदेवयुक्तं एतेषां च मरणानं
तरकर्त्तव्यमुक्तं मिताक्षरादौ हतस्य संतरे आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया तेषामपि तथा गंगातोये
संस्थापनं हितमिति गंगेति संभवाभिप्रायेण आहिताग्नि विशेषस्तत्र च वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमानवत्प्रभुं तद्वति एवं वत्सरान्तादूर्ध्वं दाहः गरुडपुराणे तु प्रकारान्तरम् द्य
नरम पुत्रं वंडालादिग्रुधकान्नसंस्कारविधिस्तेषां नैव कार्योदकक्रिया रुदनं नैव कर्त्तव्यमेतत्कवचनव
नरमपुत्रं चंडालादिमृधकान्न संस्कारविधि स्तेषां नैव कार्यो दक क्रिया पारुदनं नैव कर्त्तव्यं पुत्रैर्श्चांद्रायणं त्र्यमिति
पुभिः दग्धाशरीरं त्रैतस्य संस्कारां ततो नियतं ततः प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चांद्रायणत्रयमिति
नात्रौ भोज्यं मधुक्षौद्रं आममपक्वं तंडुलादि भोज्यं भक्ष्यं शष्कुलीलड्डुकादि द्वे कवचादेः तेषाणि प्रस
दानि क्षीरदधिभ्यां च घृतस्य पृपलक्षणं निलेख्यते लस्य आत्रो स्वस्वामिकत्वप्रतिपत्तौ च प्रतिया
घृतलक्षणं न स्यात् द्व्यष्टवर्षो बमात्रो विस्वामिकत्वं ततोगतिर्ग्राह्यत्वादिप्रयोजनको तेशयोविशेषो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्तनाशौचवत्। अन्ये पुनरौपाधिकाशुचित्वमेवेति केचित्। मम तु प्रतिभाति। आशौचिस्वामिकत्वकृतं प्रतिग्रहाद्ययोग्य
त्वमेवद्रव्यस्याशौचं। कृष्णाजिनादिवचनं त्वतिशयविशेषप्रमाणाभावात्। एतेनैव तु दानप्रतिग्रहहोमस्वाध्यायः पित
कर्मवा प्रेतपिंडक्रियावर्जमाशौचविनिवृत्तेरिति दानाद्यनधिकार आशौचस्य निमित्तत्वोक्तेः। कर्माधिकाररूपबाल
त्यादिवन्न दानाद्यनधिकार आशौचं किंतु तन्निमित्तभूताजननादिजन्यातिशयविशेषस्वीकियते। बालत्वादि
जातिवत्। अन्यथा निमित्तनैमित्तिकभावानुपपत्तेः दानाद्यधिकमस्याप्याशौचत्वापत्तेश्च। न तु द्रव्येषु तथा किंचि
दिति प्रतिग्रहाद्ययोग्यत्वमेवं तत्राशौचं। द्रव्यविशेषगतमप्याशौचिस्वामिकत्वं तत्र हेतुर्नैव द्रव्यमात्रगतमिति शास्त्रैक
समधिगम्यत्वाद्यथा शास्त्रं। अतिशयविशेषवादिनाप्येवं वाच्यमेवं तत्र तस्य प्रयोजकत्वस्वीकारात्। यत्तु वाचस्पति
नाशुचिनादिनियोजितानामनधिकारिविनियोजितत्वात्फलाजनकत्वमेव द्रव्यस्याशौचं स्वतन्त्रतानिशुचीन्यत्र। अ
न्यथा एकतरस्याशौचाजननादादूत्पन्नतस्याशौचित्वात्स्वामिकत्वेन तद्द्रव्याणामप्यतिशयविशेषरूपकर्मानर्हत्व
रूपं वा अशुद्धत्वं सति तेन द्वयोरप्युत्पन्ननिमित्तानाशौचिभ्रात्रंतरेणाकृतं कर्माशुचिद्रव्यकृतत्वाद्यथैस्यात्। नस्यान्नत
तः कीतद्रव्येण तरेषां कर्मसिद्धिः कृपयस्याशौचापनायकत्वप्रमाणाभावात्। शुचीनामेव तु तेषामनधिकारिविनि
योजितत्वेन फलाजनकत्वं शुचिनाभ्रात्रंतरेण कृतानि विनियुज्यमानैः फलसिद्धिर्युक्तैव फलं। तदयुक्तं। तथा सति त
त्क्रयद्रव्यप्रतिग्रहेपि न दोषः स्यात्। स्वयं क्रीतेरिव प्रतिग्रहीतैरपि कर्मसिद्धिः अनधिकारिणाशौचिनाविनि ८२

पुक्तानां फलाजनकत्वे च प्रतिग्रहीतुर्विनियुक्तानां तस्याप्रमाणकत्वात्। नचानधिकारिकृतत्वेनाशौचि विक्रेतृकदानस्य
फलाजनकत्वात्ततः प्रतिग्रहीतस्य तत्वमेवनास्तीति वाच्यं शास्त्रीयफलाभावेपि स्वत्वस्य लौकिकत्वेन तदनुसत्तौ प्रमाणा
भावात्। स्वस्वत्वस्य च लौकिकत्वं लिप्सासूत्रे मतद्वयेपि प्रपंचितं। यत्त्वेकतरेणेत्यादि। तदतिमंदं भ्रात्रंतरेणापरिग्रहसं
पादिताः साधारणत्वे द्रव्यमाशौचिभ्रात्रंतरस्वत्वाभावेन तत्राशुचित्वाभावात्। साधारणस्वत्वाधिकरणस्य यथे
ष्टविनियोगानर्हत्वेन कर्मानुष्ठानार्थं तस्याक्रयकत्वात्। प्रपंचितं चैतत्स्वत्वप्रपंचेन मया। न्यत्राप्येवं रूपस्याशौचापनाय
कत्वप्रमाणाभावादिति तदपि यत्किंचित्। स्वत्वापनयद्वारेव तस्य द्रव्याशुद्ध्यपनायकत्वात्। अतस्याशौचिस्वत्व
प्रयुक्तत्वात्। तत्र चैव द्रव्यकास्य स्वत्वेनाशुद्ध्यपनयद्वारा तदपनायकत्वं वादेयत्वमष्टिक तमीमांसकैरभियुक्तोक्ति
प्रणवत्वं चाश्रमेण। एतेषां आशौचिहस्तात्। ग्रहणाद्ये तु आहादधामेवा स्मानिरा। कादीनियानि आताशौचे यान्
याति परलोकगमनं मरणमित्यादि ज्ञातं जननं। तदुभयनिमित्तमाशौचं कृत्रिमे वाप्यापाद्यनिर्हारादिनिमि
त्तकेनादितराण्यपि स्वामिनोनुमननात्स्वयमनाशौचाद्दतरस्मै दद्यात्स्वयं वा द्युताद्दद्यात्। न त्वाशौचिहस्तादि
मान्यापि। गृहीत्वा यादित्यर्थः। शाकादिष्वाशौचप्रतिषेधश्चानापद्यनिमित्तकाशौचविषयः। कृत्रिमे तु न च निषेधा
शौचाभावः आशौचं यस्य संसर्गादित्यादिवचनात्। अतिक्रांताशौचेप्येवमेव। अतिक्रांते दशाहेपि स्वादिवा
क्यात्। अकृत्रिमग्रहणं तु तत्राप्याशौचिहस्तात्सर्वाण्यपि द्रव्याणि न ग्राह्याणीत्येतद्विधानार्थं। पणि। स्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२। पषितमित्यादि कर्मणि क्तः। तेन पषितं क्रयार्थं प्रसारितं अपणितं तद्विपरीतं। तु सर्वं शाकादिव्यतिरिक्तमपि शुक्तिस्य
नरनामिनो वणिज आशौचेपि अप्रतिग्राह्य एव दके पक्वेद्व्येषु नास्ति आशौचिहस्ताच्च क्रयोपि न दोष इत्यर्थः। तथा
चमरीचिः। लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु वा शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च। तिलौषधाजिने चैव पक्वा
पक्वे स्वयंग्रहः। पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके इति। स्वयमित्युपलक्षणं। आशौचिहस्तान्मयापि ग्रहीतव्यता
कन्दादिवर्जिते। पक्वं भक्ष्यं वा पूर्वादि। अपक्वं तण्डुलादि पक्वापक्वाभ्यनुज्ञाने वा नस्ते प्रोक्तविषयं। अन्न
सत्रप्रवृत्तानामामन्नमगर्हितं तु स्नापकान्नमेतेषां चिरावतु ब्रताभवेदिसांगिरसैकवाक्यत्वात्। अत्र
पक्वान्नपदं भक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयं आमान्नग्रहणं भक्ष्यस्याप्युपलक्षणं पूर्वैकवाक्यसारात्। योग
विभागकरणाच्च पण्येषु नस्वयंग्रहनियमः। मृतसूतकग्रहणं च स्वयंग्रहो वैलोक्यमस्याप्युपलक्षणं। आशौ
चं परस्य संसर्गादितस्याशौचाभावमात्रप्रतिपादकत्वेनाशौचि विस्पष्ट। पादोननिषेधबाधेप्रमाणाभावात्। पण्या
शौचनिषेधस्य च सूत्रितमोपलक्षणं। आशौचं परस्य पण्यपणापिमवत्तेः। शाकादिनियमार्थं तु मृतसूतकग्रहणं।
ब्रह्मपुराणेपि लवणमधुमांसं च पुष्पमूलफलानि वा। काष्ठं लोष्टं तथा पर्णं दधि क्षीरं घृतं तथा। औषधं तैल
माजिनं शुष्कमन्नं च नित्यशः। आशौचिनां गृहाद्ग्राह्यं स्वयं पण्यं वस्तु जामिति मूलेजामाकरूजं। एवं च
सात्रिणामोदनादितरेषां तु भक्षतण्डुलाद्यपण्येष्वनुज्ञातं व्यतिरिक्तं सर्वमग्राह्यमेवानाशौचिनां। अत एव यमः। ४३

४२

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते। मृतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीदिति। कुलस्याशौचकुलस्यान्नम
नाशौचिभिर्न भुज्यते। नदेवान्नं कुलस्य सकुल्यस्य तु अदोषं भोज्यमित्यर्थः। अयं च निषेधो दातारशौचिनामज्ञातभोक्तृ
अज्ञातपितातुराशौचि विवात्मस्वामिके नैमवर्त्तेतरवा अज्ञानप्रवृत्तत्वानुप्रायश्चित्तस्य च भोक्तुः दाता अज्ञातो पि भोक्ता ज्ञा
ते तु नत्वस्याशौचिस्वामिकत्वाभावपि वचना प्रवर्त्तते। तथा च षट्त्रिंशन्मते। उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोष
स्त्वत्र एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहदिति। भाष्ये तु ग्रहणं तन्मोत्रुशा ज्ञातेपि तस्य दोषप्रतिपादनार्थं न पुनर्दात्
मात्रेणाज्ञाते तस्य दाननिषेधाति कर्मनिमित्तदोषानिवृत्त्यर्थमपि अर्थद्वयकरणे वाक्यभेदापत्तेः। अपि दातृमहाचार्य
सूतके तु कथं च न विज्ञातभोक्तुरेवस्याश्राप्यश्चित्तादिकं क्रमादिति ब्रह्मपु
राणमपि भोक्तुः स्यादेवेति व्याख्येयं। आदि राद्यनाशौचं। तत्र भार्याप्रसिनं सौतक एवं विवाहादौ तु आशौचस्वसंभावनया
एतमेव ब्राह्मणोपास्थ सर्वान्नसिद्धान्नमनुज्ञातव्यतिरिक्तमपि वान्यदुपादेयं। विवाहे सवयज्ञेषु तन्तरा मृतसूतके। ह।
पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तित इति स्मृतिवचनात्। सिद्धान्नभोजने विशेषः षट्त्रिंशन्मते। विवाहोत्सवयज्ञे
षु तत्रान्तरा मृतसूतके। परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः। भुंजानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके। अन्यगेहोदका
चांताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः इति। भुंजानेष्विति विवाहादिव्यपदेशप्रवृत्तान्नभोजने अन्यत्र चाशौचभोजने इत्यर्थः
अवशिष्टं चान्नं त्यक्तव्यं भोजनार्थं तु संभुक्तं विप्रदत्तं तु विपद्यते। यदि कश्चित्तदाशिष्टं त्रैलोक्यं ताः समाहिताः। आव
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मूपरकीयेनजलेनशुचयो द्विजाइतिब्रह्मपुराणात्‌ श्राद्धेन्दुक्तं॥२०॥जाता भावेजातेजातेपुत्रेतत्संबंधाग्निसाध्यकार्य
यस्वशाखोक्तविधिनायादीयमानोरणिजोनोरणिः। तन्मथिताग्निना परिणयनविधिर्विवाहविधिः इत्युपलक्षणं गृ
ह्याग्निस्वीकारकालादर्वाक्‌ तस्यनिखननाभावेदग्धिदाहः कर्त्तव्या गृह्याग्निस्वीकारादूर्ध्वं श्रौताधानकाला
त्‌ तस्यगृह्येणाग्निनादग्धिः श्रौताधानादूर्ध्वंतुविधिनाआहितैः श्रौताधानसंस्कारैः हतवेश्वेराहवनीयादिभिर्द
ग्धिः यद्यप्ययंकालोपलक्षणोपायेप्यन्यतोवगतोविशेषकालानपायः शंखवेलायांदाहवेलायामित्यादौलौकिकेप्युपयु
ज्यमनरायुक्तलीयादौ ... पन्नत्पाप्यत्रान्यभावेतत्कालमात्रेतद्दाहासंभवान्नखलक्षणेकालानुपादानान्न
कालविशेषमात्रविवक्षत्यभिप्रेयाद्अधिकाराभावेनतस्यापिवापिवाअलस्यादिनाअग्न्यभावेस्वीकारविच्छेदेवालौकिके
नएवसंस्कृतेनाग्निनादग्धिः सर्वत्रवदाहप्रकारः स्वस्वसूत्रोक्तोद्रष्टव्यः। तथाचयाज्ञवल्क्यः। आहिताग्निर्यथान्या
यंदग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः। अनाहिताग्निरेकेनलौकिकेनापराजनश्रुति। लौकिकेनतिजातारण्यजोवा। तस्याग्निसाध्यकार्यमा
चार्यमुक्तः। लौकिकविशेषमाह वेडाजंघा अमेध्यंनराश्वशूद्रादि। तादृशेनाग्निरमेध्याग्निः शेषाः प्रसिद्धाः एतांश्चंडा
लादिसंबंधिनाग्नीन्‌ जघान्‌ दाहार्थेनापादयात्‌। तपस्वदेवलः। चंडालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्चकर्हिचित्‌। पतिताग्नि
श्चिताग्निश्चनशिष्टग्रहणोचिताः इतिस्मृता। दाहः श्मशानमशानस्थाहितेनइंधनदहनार्थ ताघनं आघ्रतादन्यदपि ४३
२ प्रेतकर्मापिकरणांतिलकुशादिपूर्वादितेनसूतस्यैववर्णिकस्यदाहः उपलक्षणंचैतत्‌। प्रेतस्यानिवर्यर्थकर्ममात्रंअदाहस्या

खायोदाहोनभवतिप्रेतत्वनिवर्त्तकंनभवतीत्यर्थः। तेनमृतस्यप्रेतत्वनिवृत्यर्थंपुनर्यथासंभवमाक्षिपत्रौर्णपरिदाह
एवकेसर्वकर्तव्यं। शूद्रस्यचा ... श्यवायः। तथाचयमः। यस्यानयतिशूद्रोग्निंतृणंकाष्ठंहवींषिवा। प्रेतत्वंहिसदा
तस्यस्वाधर्मेण लिप्यतेइति। यस्यप्रेतस्यकृतेहवींषिघृततिलपिष्टतंडुलादीनिशवसमीपेदस्यन्तेतुवक्ष्यति॥२१॥स
अपवर्गे उपनयनविधिःप्रागनुपनीतस्यमृतस्यदोहादिसर्वेलुछौ। मंत्रकंविदध्यात्‌। विशेषविहितयमसूत्रकादिज
वंशाकू उपनयनविधिःप्रागनुपनीतस्यमृतस्यदोहादिसर्वेलुछौ ... यस्यतुनिखननंतस्यौर्ध्वदैहिककर्मवनास्ति। ऊनद्विवर्ष
पवर्जामेतत्रामंत्रकौर्ध्वदैहिकविधानंयस्यदाहः क्रियतेतस्य। यस्यतुनिखननंतस्यौर्ध्वदैहिककर्मवनास्ति। तथाशिष्टसमाचार
निखनेन्नकुर्यादुदकमित्यादिवचनात्‌ अत्रचोदकग्रहणमात्रंसकलप्रेतत्वक्रियोपलक्षणं। तथाशिष्टसमाचार
तः। अतएवानद्विवार्षिकमित्यादिमनुवचनेअरण्यकाष्ठवत्यक्तंश्चस्यश्राद्धादौर्ध्वदैहिककारणरूपोदासीन्यप्रख्य
नास्थिसंचयनादिनत्यस्यशास्त्यादिरहितस्य ... परतयानिदध्युरित्यस्यचनिखननार्थतया व्याख्यानं तन्मते
तेषिविज्ञानेश्वरादिभिः केचित्तुसर्वपक्षमेवव्याख्यातानयत्युक्तायुक्तत्वविवेकोन्यत्रमतद्रूतोद्रष्टव्यः दाह
निखनानावधिंतुवक्ष्यति। अत्रचयद्यपिसवीमित्याविशेषेणाकंठहगृहमेवादककुर्यात्‌ छौसंस्कारमेवच। सर्वेषां
न्तरूटेनामन्यत्रापीच्छयाद्यमित्यादिलौगाक्ष्यादिवचनात्‌ उपनयनात्‌ सर्वेत्रछौमभ्युदकदानंतदूर्ध्वंसर्वमौर्ध्व
देहिकंकार्यमितिसंकलनमिताक्षरातश्चाभ्युदकदानमात्रंगम्यते। तथापिअसंस्कृतानांभूमौपिंडंदद्यात्संस्कृताना
कुशोष्वितिप्रागुक्तसगुणविधेःपिंडदानमपिद्रष्टव्यं। व्यहाशौचादिस्वतत्प्रकारोवक्ष्यते। तथाहादशाहसरादर्वाक्योगंड

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मरणोसति। सपिंडीकरणं न स्यादेकोद्दिष्टानि कारयेदिति देवलवचनाच्च सपिंडीकरणं विना तस्य पुनास्ति सर्वं दृष्ट
या। अत्र च पूर्वावध्यपेक्षायां चूडाकर्मणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भवेत्। सूतके तेन कर्तव्यं वपनं सर्डीनं तद
तद्वदा ६ः प्रभृ न्युदकं न च निश्चितः श्राद्धानि षोडशापि स्युः सपिंडीकरणं विनेति देवयाज्ञिकोदाहृतवचना द्वि
रब्दान्तोर्ध्वदैहिकं विलक्षणा वचनव्याख्यातोदकग्रहस्यैण ऽदकदानं सपिंडे कृत चूडस्येति गोतमसूत्राच्च चूडाकं साह
रणमेव तथा ग्रतीयतेतथापि लौगाक्षिवचनेन त्रिवर्षस्य यादिमनुवचनेनोदकदानस्य दाहस्य च विगमात् स्य चापल
क्षणात्वा दाहस्य पूर्वविधिर्द्रष्टव्यः देवयाज्ञिकनिबंधे तु दंतजननादर्वाग्घृत दुग्धदानं सवयोभ्यः बालादर्वाक्त्वा पसद्ग
रवस्त्रादिदानं तेभ्य एवानिखननं चोभयत्र। तदूर्ध्वं पंचमवर्षसमाप्तिपर्यंतमप्युदकपिंडदानमात्रं तेभ्य एव भोजनादि
दानं च तदूर्ध्वमोपनयनात् सपिंडीकरणवर्जं सर्वमिति विशेषाद्वचनैर्दर्शितः। तानि यथा। गर्भनिष्ठक्रियानांतिदुग्ध
दानं च त... दशाहोत्सवोत्सर्गविधिं विना। महादानविहीनं च कु
र्याद्दिनौ मृते। परं च पायसं क्षीरं दद्या बालविपत्तितः एकादशाहाद्वादशाहे वृषोत्सर्गविधिं विना। महादानविहीनं च कु
मारस्य समाचरेत्। तथा यत्र ग्रामो यत्र बालस्तत्र प्रायः प्रदीयते। किं च समानवयसां सम्यक् त्यान्नं यथाविधि भोज्यं भो
ज्यं च दानं यत्तथा वस्त्र भक्षिका। तद्बालाभिप्रदेयानि सोपानकानि तत्समे। अत्र बाल्यग्रहणं कुमारस्याप्युपलक्ष
णं कुमाराणां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनमिति तत्रैवाभिधानात्। तथा भूमिनिक्षेपणं बाले आवर्षद्वयमीरितं ४४
ततः परं खगग्नित्रिष्वदेहदाहो यथाविधि। प्रथमवर्षतृ तच्चूडस्यापि निखननं नियच्य प्रथमाखिलमिति। उपनीतिकालादा

करिष्यमाण चूडस्यापि तदर्थमावर्षद्वयमिति। एतच्चाग्रे विवक्ष्यते तथा त्रिरात्रेपुरादंतजननाद्वालः स्यात् यावदाश्रि खं
कल्पयते सर्वं शास्त्रेषु कुमाराणां त्रिवंधनात्। अत्र यद्यप्याभौंजिबंधनादित्युक्तं तथापि पूर्ववाक्यानि पंचमवर्षपर्यं
तमेव प्रवर्तते। तदूर्ध्वं तु पंचवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि जायते। वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः अहन्यहनि सं
त्रामं कुर्याच्छ्राद्धानि षोडशा। पायसेनागुडेन वा पिंडं दद्याद्यथा क्रमं उदकुंभप्रदानं तु पददानानि यानि च। भोजनानि द्वि
जे दद्यान्महादानानि भक्तितः दीपदानानि यानि किं विपंचवर्षाधिकसदा कर्तव्यं तु रक्तास्त्रिषुवृत्ताविश्चतत्र तथा स्वाहाकार
रेणोदकं कुर्यादेकोद्दिष्टानि षोडश। समजुदर्भास्तिलैः शुक्लः प्राचीनावीतिनिश्चितमिति। प्राचीनावीतियथा स्यात्तथा य
बामार्थे षोडशश्राद्धपर्यंतं सर्वं क्रियते तेषामपि सपिंडीकरणाभावात् वत्सरिकादीनि न भवंत्येव तदभावे तद्वत् खा
पादकपि... भावात्। यति कृत्वा तद्दिनेवत्संपत्तीप्रमाणाभावात्। स्त्रीणां तु कृत चूडानामप्यापूरणायाद्युदकदाना
दिवैकल्पिकं। तस्त्रीणां च कस्तानामिति गोतमसूत्रात्। भूदाणामप्येवं स्त्रीभूद्राश्च सधर्माण इति वचनात्। परं
धानैः उपनयनविधः परं पश्चात् कृत्वा खागृहेषु सेत्स्यादि विधानं रोर्ध्वदैहिकप्रकारैः सर्वादि द्ध्यात् तथा च यात्वव
ल्क्यः उपेतश्चेदाहिताग्न्यावदर्थवदिति। अर्थवत्प्रयोजनवत्। लुप्तप्रभूतप्रयोजनं श्यात्। नं चनकार्यमित्यर्थः सकल
रावा विभक्तानामविभक्तानां वा औरसानां पुत्राणां बहुत्वे सर्वेषां सन्निधाने च सकलं दाहादि सपिंडनांतं श्राद्धमतस्यज

अ. ८।
तत्वानिच स्यापित त्यथाह्य थींविधिं अपतिताादि इन्मितः सर्वज्येष्ठ एव पुत्रः कुर्यात् ज्येष्ठस्य स्वरूपेण नावेऽसन्निधाने वापि
स्यादिनाऽनधिकारित्वेवा तस्मादवरः कनिष्ठो वा भ्राता वा सर्वे कुर्यादित्यव्यवस्थितो विकल्पः सर्वज्येष्ठकनोऽसामपि
बहुत्वेपर्वविदिद्मेवयोज्यं तयोरसपात्रिकयादानां समवायेज्येष्ठः पूर्व एव पठितरवकुर्यात् तस्मादवरावरः एवा
पठितः तथा वसुमंतुः मातुः पितुश्च कुर्वीत मन्तयारास्सः सुतः येन मधिकसंस्कारं मंत्रपूर्वकमादितः अतिक्रम्य वा
स रम्यकवचनं कर्तृत्वे विवक्षितं मधिकारित्वाच वशितं श्रमी तस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं दं प्रयत्नतः तिहः स्यात् वचनं सर्वेषा
मधिकार प्रतिपादनात् एवं नपितारं पुत्रेण क्रियाकार्यो विधानतः इत्यादि शंखादिवचने पृथक् वचनं साक्षात्कर्त्
त्वाभिप्रायमेव अधिकारत्तफलस्वाम्याख्यः सर्वेषामपि अविभक्तानां स्वत एव साधारणो न विभक्तानां वस्त्वस्वांत्रप्र
दानसंपादितसाधारण्यनऽयेण साक्षात्कर्तृत्वपि सापिंडीकरणांतकर्मणि अनुमतिव्यवधानेन कर्तृत्वात् अन्यथा
साधारणस्य केनविनियोक्तुमशक्यत्वात् यत्तु वाचस्पतिना एकस्य कर्तृत्वे पि सर्वेषामधिकारास्तित्यारांकान
न्यकर्तृके प्रयोगे न्यस्य कर्तृत्वासंभवात् साक्षात् कर्तृत्वं चाधिकारविवेकाज्ञाननिबंधनं यदपीतरेषां ज्येष्ठकर्तृ
कर्तृकप्रयोगोपसंहारासामर्थ्यं तत्र कारणमुक्तं तदपि व्यधिकरणं अनुमतिद्वारकर्तृत्वस्य शक्तितत्वात् साक्षात्कर्तृत्वा
सामर्थ्येपि वत्तत्रतरेषां सामर्थ्यस्य वि(ण) कल्पत्वात् न ह्यन्य चासामर्थ्येनान्यत्रासामर्थ्यं भवति इह चासामर्थ्यं ८५

नवाधश्च वासपिंडीकरणात्तरभावानि तु सांवत्सरिकादीन्यविभक्तानामेकस्यैव विभक्तानां तु पृथक् पृथक् भावाहरणाम
नवाद्यं वासपिंडीकरणात्तरभावानि तु सांवत्सरिकादीन्यविभक्तानामेकस्यैव विभक्तानां तु पृथक् पृथक् अन्या हरणाम
विभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्तते विभागे सति धर्मोपि भवत्येषां पृथक् पृथक् इति स्मरणात् एवं च यत् कुल्पादिना सपिंडन
विभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते विभागे सति धर्मोपि भवत्येषां पृथक् पृथक् गिति स्मरणात् एवं च यत् स्मृत्यादिना सपिंडन
तरभाविष्वविभक्तानामनियम उक्तं तद्वयं यदपि सपिंडीकरणांतानि यानि श्राद्धानि षोडश पृथक् नैव कुर्युः
पृथाङ्व्याअपि क्वचिदिति लघुहारीतवचनं पृथगद्व्याअपित्राद्यादपृथाङ्व्याश्च सपिंडीकरणांतानि पृथङ्नैव कुर्युः
तदुत्तराणि तु विभक्तानां पृथगेव अविभक्तानां च पृथग् पृथग्वेति वचनव्यक्तेः कारणांतरप्रमाणत्वेनोक्तं तदपि व
वनव्यक्त्यज्ञाननिबंधनं अविभक्तानामितरत् वत्सापिंडीकरणांतान्यपृथग्वा भवंति विभक्तानां तु उत्तरकृत्यपि भेदा
नुष्ठाने प्राप्ते पृथाङ्व्या अपि सपिंडीकरणांतानि पृथङ्नैव कुर्युरितरापेक्षत्वतु पृथक् कुर्युरिति हि तत्र वचनव्यक्तिर्न
तु पृथगपि पृथाङ्व्या अपीत्यस्यानर्थक्यापत्तेः एकपाकेनैव वसतां पितृदेवाग्निपूजार्चनं एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यादु
हरहरित्यादि बृहस्पत्यादिवचनविरोधाच्च अविभक्तं वत्सरं ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात्समेत्य वाऽर्धसपिंडीकरणात्सर्वे
कुर्युः पृथक् पृथगिति व्यासवचनमपि विभक्तानां उत्तरार्धार्थानुवाद नपूर्वार्धार्थविधायकं अन्यथा समेत्येत्यस्य
नर्थक्यापत्तेः इत्यलमनभियुक्तदूषणेन एवं बहुष्वौरसेषु सर्वेषामधिकारित्वेपि साक्षात्कर्तृत्वमेकस्यैवेति तत्र कर्ति
स्वसपक्षायां मरीचिना मं तत्पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः बहवः स्युर्यदि सुताः पितुरेकत्र वासिनः सर्वे
षां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतं द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति यदा एकत्र वासिनः अविभक्ता बहवः

टी

पुत्राः स्युस्तदा सर्वानुमत्या ज्येष्ठेनैव कृतं तत्सर्वैरेव कृतं भवति कल्प्यत्वात् । यदापि विभक्तास्तदापि अविभक्ते न साधा
रणेन द्रव्येण सर्वेषामनुमतमित्यादि इति भिन्नविषयतया यथायं । अविभक्तमात्रविषयत्वे द्रव्येणाविभक्तेनेत्यस्या
नर्थक्यापत्तेः । द्रव्येणाविभक्तेनेत्येतच्च सपिंडीकरणपर्यंतक्रियाविषयं । तच्चाशौचे सपिंडत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश
एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति वचनात् सर्वैर्वा कृत्स्नस्येत्यादिवचनाच्च । तस्माद्विभक्तानामविभक्तानां वा ने
केषामौरसानां संनिधाने पतितादिविद्यमाने ज्येष्ठ एव सपिंडीकरणपर्यंतं कुर्यात् । तदसंनिधाने तु अवरोपि पुत्रा एव षो
डश श्राद्धपर्यंतं ताः कुर्युरेव । तस्य नियतकालकर्तव्यत्वात् प्रतिनिधिमनुकल्पयेत् … मुख्याभावे पाक्षिकत्वाविशेषात्तुल्य
न्यायत्वेपि मुख्यद्रव्येणान्यस्य कर्तृत्वं … भावादसंभवि स्वद्रव्येण कर्तृत्वं तस्य … धिकारापत्तिरित्येवंरूपस्य प्राजितमते
वाथ ज्यायानेयाजमं … प्रतिनिधिभावः न्यायस्य द्रव्याधिकारसाधारण्यात् स सा … पितृपुत्रेष्वप्यवनेः कर्तृत्वाशेतेषाम
नुकल्पस्य न्याय्यत्वात् द्व्यामुष्यायणपुत्रातिरिक्ताधिकारिणां तु यथापि न्यायात्त्वेवगम्यतेति … वचनं च पिंडदो … ख
त्यादि पूर्वपूर्वस्वरूपाभावे पाक्षिकमेव तेषामंशग्रहणं … पिंडदानेपि कर्तृत्वं विदधाति तथापि असगोत्रः सगोत्रो वे
ति वाक्यारंभसामर्थ्यात् योषितां वृसितपुत्र इति वाक्यारंभसामर्थ्याच्च पूर्वपूर्वसंनिधानपक्षे तेषामपि तेषां न … कर्तृत्व
मवसीयते । पादिस्वरूपेणापूर्वपूर्वाभाव एवोत्तरोत्तरस्य कर्तृत्वं तदेव कृत्स्नं … मनर्थकं स्यात् … तदर्थस्य । यदा ४६
तु पूर्वपूर्वसंनिधानाद्यभावे पुत्रोत्तरोत्तरस्य कर्तृत्वं तदा तदसंनिधानादिनातदन्ये प्रथमादिने … तपश्चा

६

द्यासन्नसंनिधौ प्रवृत्तेपातित्वादिति न्यायेनोत्तरकर्मणि तस्यैव कर्तृत्वप्राप्तेः पुत्रासंनिधौ च सपिंडनेपि तत्पूर्वक्रियाभि
व भ्रात्रादीनामप्यधिकारप्राप्तेः इदं वचनद्वयमर्थवद्भवति सपिंडीकरणं तु पुत्राः साग्निकाश्चेदेकादशाहे द्वादशा
हे वा कुर्युरेव । पिंडपितृयज्ञार्थं साग्निकस्य तत्काले तस्यावश्यकत्वात् । निरग्निके तु चरमकालं प्राप्य ज्येष्ठा
नुष्ठानं प्रतीक्षणीयं तन्मध्ये तु ज्येष्ठेनैव कार्यं नो चेच्चरमकाले कनिष्ठैरपि कार्यं सर्वकान्यायात् । पुत्रातिरिक्ता देव
नां तु विशेषो वक्ष्यते । औरसाभावे पुत्रिकापुत्रादयो याज्ञवल्क्योक्तक्रमेण कुर्युः । तथा च याज्ञवल्क्यः । औरसो ध
र्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः
स्मृतः । कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः । अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः । दद्यान्माता पिता वा
यं स पुत्रो दत्तको भवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः । उ
त्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोपविद्धो भवेत्सुतः । पिंडदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर इति । धर्मपत्नी द्विजानां द्विजेनैव सवर्णा
मुख्यपत्न्यभावेपि तत्तुल्या परिणीता । तस्यां स्वस्माज्जात औरसः । अतएव विष्णुना स्वक्षेत्रे स्वयमुत्पादितः प्रथमः
कं एवं च मनुना संस्कृतायां सवर्णायां स्वयमुत्पादयेत्तु यं । तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकमिति सवर्णग्रहणं
तद्द्विजेषु द्विजत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्यं । यदपि योगीश्वरेणोक्तं सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति तदप्यौरस
व्यतिरिक्तविषयं विधिरित्युक्तेः तस्य च पिंडरिक्थभागित्वे … त्वेनाविधेयत्वात् । तेन ब्राह्मणक्षत्रियत्वादितयाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रियादेस्यापुत्रयोरप्यौरसत्वं द्रष्टव्यं। अतएव ब्रह्मपुराणे पुत्राः कुर्वंति द्विजाय क्षत्रविट्शूद्रयोन्यदिति सविपाके स्यापुत्र
पिपत्नीक्रियाकारित्वमुक्तं शूद्रापुत्रस्य तु तद्वा द्वादशविधपुत्राभावे तत्रानुपदमेव वक्ष्यते। औरसाभावे पुत्रिका
सुतः। स च द्विविधः पुत्रिकैव सुतस्तत्सुतः। तथा च मनुः। अक्षता वाक्षता वापि यं विंदेत्सदृशात्सुतं। पौत्री मातामहस्तेन
दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति। पुत्रिकायाः सुतस्त्वपरः। तथा च वसिष्ठः। अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां। अस्यां यो
जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति। स चौरससमो दायग्रहे। अयं च मातामहस्यैव पुत्रः। संविदा तु बीजिनोपि। अतएव यमः। कु
र्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः। उभयोरथ संबद्धः स कुर्यादुभयोरपीति। सा चैव दर्शिता वसिष्ठेन। अपुत्रो
प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां भवानपि पुत्रार्थी इदि हरेत्स नापुत्रो भवेदिति। तदभावे क्षेत्रजः। स च वाग्दत्ताविधवाय
मपुत्रां गुर्वनुज्ञातः। याज्ञवल्क्योक्तविधिना जातः। पुत्रस्याप्रियेत कन्याया वा वा सत्ये धृतपतिः। तामनेन विधानेन नि
जो विंदेत देवरः इति वचनादिति विश्वरूपविज्ञानेश्वरौ। मनुना तु पुत्रजननासमर्थस्य जीवतोपि पत्युः क्षेत्रे तन्नियोग
नसवर्णात् जातः स उक्तः। यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा। स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृत इति। अ
पंचस्वेव क्षेत्रेषु अनेन विधिना जातः क्षेत्रजस्य जो भवेत्सुतः। पुत्रत्वात् बीजिनोपि पुत्रो भागी तस्यापि। तथा च याज्ञवल्क्यः
अपुत्रेणापरक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिंडदाता च धर्मत इति। तदभावे गूढजः। स च सव
र्णजस्त्वनिश्चयेपि पुरुषविशेषजत्वानिश्चये सत्यपि भर्तुर्गृहे सवर्णादुत्पन्नः। अयं च क्षेत्रिण एव। तथा च मनुः।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पज इति। अज्ञानं च स्वर्लोके द्रष्टव्यं। तदभावे
कानीनः। स च सवर्णादेवापरिणीतायामुत्पन्नो मातामहसुतः। वसिष्ठोपि। अप्रत्तायां दुहितायस्य पुत्रं विंदेत तुल्यतः
पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति। मनुनापि परिणेतुः पुत्र उक्तः। पितृवेश्मनि कन्यातु यं पुत्रं जनयेद्
रहः। तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवमिति। अत्रैकस्यैवापुत्रत्वे तस्यैव उभयोरपि तथात्वे उभयोरपीति
द्रष्टव्यं। तदभावे पौनर्भवः। स च पुनःसंस्कृतायामक्षतायां वाजीवतापत्यौ संस्कृतायां विधवायां वा सवर्णादेव जातः। विष्णु
रपि। यातु पत्या परित्यक्ता विधवा स्वेच्छया पवा। उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यत इति। अयं च बीजिन एव। परि
त्यागेन मरणेन वा भर्तुः क्षेत्रस्वत्वाभावात्। नियोगस्य चाभावात्। स्वेच्छया ग्रहणाच्च। तदभावे दत्तकः। स च मात्रा पित्रा
वान्यतराभावेन्यतरेण वा स्वयं तु दुर्लभापरणासामर्थ्ये न विधिपूर्वकं दत्तः प्रतिग्रहीतुः सवर्णः प्रतिग्रहीतुरेव पुत्रः। तथा
च मनुः। माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुत इति। अद्भिरिति च वसिष्ठोक्तवि
धेरुपलक्षणं। आपद्ग्रहणाद्नापदि दातुर्दानं निषेधः। यत्तु वाचस्पतिना आपदि दद्यात् ग्रहीतुः पुत्राभाव इति व्याख्यातं तद
ज्ञानविनाय पाते संसद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः। न त्वेकाद्वा पुत्राः स्युः पुत्रिकौरसयोर्विनेति दृष्यातिव्यवहारं जा
दीन्सुतानेतानेकादशायथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति क्रियालोपहेतुकोरस
प्रतिनिधित्वोक्तेश्चेतरवद्दत्तकस्याप्यौरसपुत्राभावविषयत्वसिद्धे आपदर्थकासमभिव्याहारविरोध

ष्पपुत्रं सदृशं प्रतिग्रहीतुं सवर्णं आतिसंयुक्तमिति दयपत्रक्रियाबणां विक्रयं चैव दानं कन्नेयाः स्युरनिष्ठ वद्भति
वनाले मातापितोरश्चायं विशेषः उभयोजीवतोः पुत्रकरणे पित्रनुमत्यैव दानं न कथं विदपि तदनुमत्यभावे येना
पतिपत्रः स्यात् तमपि पत्न्यास्तु पत्यो जीवति सति निन्दितत्वात् तदनुमत्यैव दानं तं मतेन तु स्वातंत्र्यमिति तथा च
शिवः श्रुकरशाणितसंभवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं पु
त्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः पुत्रं प्रतिग्र
हीष्यन्बंधूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबांधवं बंधुसंनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्
संदेहे चोत्पन्ने दूरे बांधवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायत इति एकं पुत्रमित्युपलक्षणं ज्येष्ठो पि न देयः स
स्य पुत्रकार्यकरत्वात् पुत्रत्वात् ज्येष्ठेन पुत्री भवति इति विषयत्वात् च ज्येष्ठो यतः न तु सर्वदा उपक्रमविरोधात्
विशेषणानिषेधसंभवात् एतेन स्त्रीशूद्रयोरपि प्रतिग्रहे अधिकारः हो मस्तु न भवति सतिसंभवे बंधुसंनिकृष्टं पुत्रं
दिकं तदभावे दूरबांधवं सान्निहितदेशवर्तिपित्रादिकं ज्ञातकुलशीलमन्यमपि परीक्षितस्यापि कथंचिद्गुणे
दिसंदेहे उत्पन्ने यावत्तन्निवृत्तिः दूरे शूद्रवत् स्थापयेत् न तेन व्यवहरेत् अपुत्रस्य पुत्रकरणावश्यकत्वे हेतुर्नापि
दिसंदेहे उत्पन्ने यावत्तन्निवृत्तिर्दूरे स्थापयेत् न तेन व्यवहरेत् अपुत्रस्य पुत्रकरणावश्यकत्वं घोतनाय इह
याकर्णः विज्ञायते इति श्रूयते इत्यर्थः एकेनानौरसेनापि पुत्रेण बहून् पित्रादीन् नरकात्त्रायत इति अत्र च होमा ४८
८ दिरिक्तः सर्वो पि विग्रहणोपादानग्रहोत्सगाव्वरानियमेः क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेष्वपि यथासंभवं द्रष्टव्यो ध

स्त्रार्थं चान्ये वसिष्ठेन विक्रयत्यागोपादानाद्वा स्वयंदत्ते तु होमो पि तत्राधिप्रतिग्रहस्य चाभावात् दत्तकाभावे क्रीतो मातापि
तृभ्यां पूर्ववत् यत्तु क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमंतिकात् स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशो सदृशो पि वेति मनुवच
सदृशस्य ग्रहणं तदगुणासादृश्यपरं सजातीय विषयं श्रोक्तं रूपसंहारात् तदभावे कृत्रिमः स च मातापितृविहीनः
श्रेष्ठाधनादिप्रलोभनेन स्वयं पुत्रार्थिना पुत्रीकृतः पूर्ववत् मनुरपि सदृशं प्रकुर्याद्यं तु गुणदोषविचक्षणं पु
त्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिम इति तदभावे स्वयंदत्तः स च मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तव वाहं पुत्रो स्मी
ति स्वयमात्मानं दत्तवान् पूर्ववत् होमः मनुरपि मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् आत्मानं स्पर्शयेद्य
स्तु स्वयंदत्तस्तु स स्मृत इति तदभावे सहोढजः स च सवर्णात् सम्भूता गर्भस्थिता गर्भिण्य परिणीता यां स्त्री यतः पर्या
दुत्पन्नो वोढुः पुत्रः तथा च मनुः या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्य
त इति ननु कन्यामुपयच्छेत् इति कन्याया एव विवाहविधानात् कथं गर्भिण्याः संस्कारः अत्र केचित्तावदाहुः न पु
त्रस्य संबंधेन कन्यात्वमपैति किं तु मंत्रवत्संस्कारेणैव पाणिग्रहणिका मंत्रा नियतं दारलक्षणं तेषां निष्ठा तु विज्ञे
याविद्वद्भिः सप्तमे पदे इति मनुवचनात् अत एव मनुनाप्यवायपूर्वकत्वेनोक्तयोरापि गांधर्वपैशाचविवाहयो
रश्व पाणिग्रहणहोमादिसंस्कारः तथा च देवलः गांधर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः कर्तव्यश्च त्रिभिर्व
र्णैः समयेनाग्निसाक्षिक इति न चोपगतैव संस्कृता गर्भिण्यास्त्वन्यस्यापि तत्र अत एव च नियुक्तागमनं गर्भिवाह
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्धर्ममात्रं तत्र होमादि। न तु भार्यात्वलक्षणालौकिकातिशयजनकं संस्कारकर्म संस्कारकर्म विवाह एव चक्कन्यासु
प...नतिर्विधिरिति यानिर्देशादित्यपि नांगीकर्तव्यं। क्षतयोनित्वेपि संस्काराभावेन कन्यात्वानपगमादत्रापि
तादृशसत्तो बाधकाभावात्। प्रथमव्यवायमत्त्री पुरुषयोः कन्यापत्यन्यगमननिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवाय
संभवेपि श्रेयो गांधर्वादौ तस्यैव पुरुषस्य गर्भिणीपरिणयनं न्यस्य स्त्रियाः भोग्य यत्र तत्परिहारार्थं गांधर्वगर्भिणी
परिणयनादरपि भार्यापतिभावसंपादकत्वेन संस्कारकर्मत्वाच्च। अतएव गांधर्वोढायां गर्भिण्यां च जातः पु
त्रो वोढुरेव तस्यां भार्यात्वस्य न स्वत्वात्। नियुक्तायाः संस्कृतत्वेनाकन्यात्वाद्देवरादिपरिणयनं धर्ममात्रमेव य
थाभर्त्रे नियोगो वाग्दत्ताविषये पि वाग्दानसंप्रदानस्य पतित्वात्तेनियुक्तां जस्य मेनियुक्त्वोक्तेश्च संपूर्णभार्या
त्वाभावेपि वाग्दानमात्रेणैव ज्येष्ठत्वं कन्यात्वापगमश्च द्रष्टव्यः। कन्यात्वेन संपूर्णसंस्काराभावाभिप्रायेण संपूर्ण
संस्कृतायां नियोगं प्रतिविध्यमनुनाकस्य भर्तृत्वस्याधिकृतत्वेः अन्यथा पाणिग्रहणिकामंत्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः।
नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रियाहिताः इति निषेधापत्ते तेनोक्तविवाहविधिवैयर्थ्यप्रसंगात्। अतएव वाग्दत्तेना
न कृतपाणिपादानेन च विषयत्वाद्विजन्मनि विवाहस्यासार्थविवाहाच्चोदकप्रामाण्यप्रसवाप्पुसापवादत्वेनापुत्रा
गुर्वनुज्ञातः स्यादित्याख्यातं विज्ञानेश्वरेण। अनन्यपूर्विकां वरेच्छेत्कन्यां यवीयसीं समानार्षत्वादन्यादृतापरेव पुनरन्य
न्यानुपभुक्तपरापि गर्भिणीसंस्कारानुपपत्तिप्रसंगात्। न वा संस्कारोविधीयते तयेनानियुक्तावद्वाचनिकधर्ममात्र ४९

भिकन्यैनां बलादपहृता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृता। अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा। इत्यनेनापि वाक्येयुक्ति वि
त्रेषणापहरणेन कन्यात्वनिवृत्तिरिं कापित्राख्यानिरासमात्राक्षेपतेन च कन्यायाएव तस्याः कन्यातुल्यत्वेना
न्यस्मै दानं विधीयते स्वनभारकल्पनापत्तेः कन्यात्वेबीजाभावाच्च। अतएव कन्यकानां कर्णोत्पाद्यपि युज्यते
अक्षतयोनित्वसत्वेन कन्यायाः पुनश्च्युतिव्याघानात्। वर्ण्यं तेन वंशं कुतलोपाख्यानादावितिहासपुराणेषु क्षतयो
नानामपि विवाहः एवं च सवर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु आनुलोम्येन संजातासु भार्यास्वेवं न भूता भूता
मनुक्वने क्षतयोनिषु वोढरव्यसन्नाना ताज्जातीयत्वमिव सर्वप्रमक्षतयोनियम्यं पश्चापुक्तं। अन्यथा तासां विवाह
संस्काराभावेन मुख्यपत्नीत्वाभावात् कुण्डगोलवत्तत्सप्तापोऽननलाभात्तद्वैयर्थ्यप्रसंगात्। न च तासां विवाहस्तोपि
कर्माधिकाराधस्सयोगनिमित्तं पत्नीत्वं नास्त्येवेति वाच्यं। विवाहरूपपत्नीसंयोगादेवत तदुपपत्तेः तस्यापि र एव
रूपादियागरूपत्वात्। पाणिग्रहणिकामंत्राइत्यादिनिषेधापि संस्कृतविषयएवन क्षतयोनिविषयः मंत्रलिं
गस्य हेतुत्वाभिधानात् मंत्राणां योगार्हत्वात्प भार्यापतिभावाय देवाम हामवलान् दत्तवंतान यन्यस्य अहम
वत्वा मितः पितृकुलात् अमुं वामिनत्वन्येन तत्तथाहृता अर्यमा दया देवा ऽदानीमिमामितः प्रमुं वंतुन तु पूर्वप्रमुक्त
वं कृता वा वामि ह विवहा वहेन तु पूर्वप्रदाविद्यादिप्रकारेण संस्कृतापरत्वान् न च क्षतयोनिपरत्वे किंचिन्म
त्रलिंगं प्रत्ययामः संभोगमात्रेण तत्रक्ष्यापनयः पितृकुलसंबंधाभावात्। कानीनपौनर्भवपयोमातामह

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्वानपापाद्युच्यतएवगांधर्वादिषुकुर्भिण्याअपिपरिणयः। केवलंनिषेधातिक्रमं एवकन्या
कन्यागमनेनिषेधाप्रवृत्तिः ५

पुत्रत्वाद्यनुपपत्तिप्रसंगात्। यत्तुवैदिकत्वाभिमानार्थमज्ञानाभिः साहसिकैः कुल्लूकवाचस्पत्यादिभिः कन्याअग्निम्
युग्ततानिमंत्रलिंगमुदाहृतंतदयुक्ततेतिबहुवचनांतम्। तनिर्देशसमभिव्याहाराद्धि व्रतिपानमिबहुवचना
तदेवकन्यापरकन्याशब्देनसंक्षिप्यमाणकन्याप्रकाशनानाम्। वादसंस्कृतोक्षतयोनिपरत्वेनतस्यसंदि
ग्धत्वाद्धापेक्ष्यं। अतएवधर्मपामित्यादिमंत्राणांकन्यात्वेनत्वपिपतिसयोऽप्यत्वमुक्तंवनिवृत्ता। तस्माद्गृहपुरु
षसंप्रयोगाया अपिसंस्काराभावेनकन्यात्वंकन्यासंपादनेनचकेवलदृष्टार्थत्वान्नहदेवनिषेधः। अतएवगांध
र्वादौनामैथुनमात्राद्धितत्वलक्षणंमैथुन्यपूर्वंतज्जातपुत्राणांस्वसंतानावर्धनत्वमुक्तंस्मृतिषु पूर्वोपिंतुर्वा
दुष्यन्यत्वेननिंघतमत्वाच्चविवाहस्तुगर्भिणीपरिणयस्यापाठइति। मेधातिथिप्रभृतयस्तुकन्याकुमारीश
दौप्रथमवयोवचनात्सुपभुक्तस्त्रीवचनोवाकोशप्रयोगाद्धनत्वसंस्कृतमात्रवचनोतप्रभावात्। वरेजोवि
नीनामसंस्कृतानांगमनेकन्यागमनदोषापत्तेश्च। विवाहप्रकरणेतुमनुपयुक्तवचनावेवलौकिकेपितत्प्रसंगे
अज्ञानात्। क्षतयोनिपरिणेतुकामस्यान्यनेनाकुमारीनमस्यांकौमारमित्यादिबाधनादिव्यवहारस्यतद्धि
षयत्वात्। अन्यथाविप्रासुर्वणतत्रेवप्रयोगाच्च। क्षतयोन्यपिपरिणयेगर्भाधानादिसंस्कारागमंत्राणांवि
क्षुर्वानिकल्प्यत्वितिपादानामसमवेतार्थत्वापत्तिः। मैथुनक्षमत्वरूपस्ययोनिकल्पनस्यप्रथमवयच्चत्व ५०
नप्रत्यर्थेनासंभवात्। नचगांधर्वादिभिन्नोढाविषयत्वंवेषापुत्रमाविशेषप्रवणात्। तथाचकन्यामुपय

छेतेत्यक्षतयोनेरेवविवाहविधानात्। अथवेलप्रमाणापेक्षयान्योन्यसंयोगःकन्यायाश्चवरस्यचेतिमनुवचनेसंयोगए
कन्देशसंमतत्वान्यइच्छयात्वंमपतिर्भवत्वं मभार्याभवेतिसमयरूपा इष्टव्यः पैशाचलक्षणार्थेषु तामतांअसनांवा
रहायत्रोपगच्छतीयत्रोपगच्छतिरालिंगनोपरूढम्नुबनाकृपगमनार्थव्यापारकरोइष्टव्यः अतएवाश्वलायनसूत्रेथा
स्वल्पवस्त्यादोमिथःसमयकन्याउपहरणमात्रंतयार्लक्षणमुक्तं एवंचविवाहविधौकन्याशब्दस्याक्षतयोनिकन्य
नत्वेनगर्भिण्यास्तदाक्षर्यागर्भिण्यात्यत्रसंस्कारस्यानुवादप्रतीतावप्यनुपपत्त्वाविधिरेवइष्टव्यःसचसंस्कारःक
न्यासंस्कारएवनभार्यापतिभावसंपादकःप्रमाणाभावात्किंतुतद्धर्मकंधर्ममात्रंनियुक्तासंस्कारवत्। तस्यचप्रयोजनं
तस्याःकन्यात्वपरभार्यात्वविधवात्वभावानऽप्रसन्दितियापगंतुःकन्यादिगमनानिमित्तदोषाभावपित्रसभार्यात्वस्याप्य
भावात्स्वदारनिरतःसदातिनियमातिरिक्तमनिमित्तप्रसक्तदोषपरिहाराभार्यात्वासंपादनेपितद्धदेवअन्यथानर्थक्यापत्तेः। वोढरि
त्वेनापिनविवाहःप्रत्यभिज्ञातस्यस्वीकर्तृमात्रवचनत्वात्। एवंकिनीयागर्भिण्याविवाहाभावात्। तंकानीनंवदेन्नाम्नावोढः
कन्यासमुद्भवमित्यत्राप्येवमेवप्रयुक्तइतदामातामहस्ययद्धातुदावोढरितिमिताक्षरापियद्युपगंत्रदीयतेतदातस्यनवोढे
मातामहस्येत्येवंव्याख्ययाविवाहासंभवात्। नचोपगंतेवस्त्रीकर्तागर्भिण्यास्त्वन्यइतिविशेषःएवंकुसावेदक्षतयोनिस्यास्ते
इत्यागतापिवापौनर्भवेनभर्त्रासापुनःसंस्कारमर्हतीतिमनुवचनेक्षतयोनःपुनर्भवासंस्काराद्दृष्टाविःसाच्छतेअन्यथात
स्याःसंस्कृतत्वेनतदनुपपत्तिप्रसंगात्। धर्ममात्रत्वेचपुनःशब्दानुपपत्तेःगतप्रत्यागतायामप्यक्षतयोनित्वमपेक्षितमवाप्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ वोनुपयासयक्ताविधवावाऽयंतत्स्तूयमेवजावंपूर्वंपतिंसत्का।आगतेतिभेदः।अतएवकन्याभिण्यादिपरिणायस्यविवादेषुप्रवदः।यत्
सर्ववर्णेष्वित्यादिवर्णलक्षणायमनुवचनेऽक्षतयोन्युद्वाहःपांतल्लुकंसंस्कृतास्वपिण्डक्षणयारजकस्यपत्नीत्यादिपत्नीश्चवक्ष्य
यागदर्शनादेवचलाक्षणिकत्वंप्रमाणाभावपिमंदमत्याशंकानिवृत्त्यर्थमितिमिश्रैरुक्तो।मेधातिथिनातद्व्याख्यानाग्रस
रापाणिग्रहणिकामंत्राइत्याद्यपिअक्षतयोनिपरमेव।कन्यामुपयच्छेतेतिनियमविधेःपूर्वोक्तयुक्त्यातत्परत्वात्।तत्सिद्धयथानु
वादत्वाच्चैतस्य।मंत्रगतानांवतत्त्वात्इममित्यादीनांनिहितवाविपदानांविधिपरतंत्रत्वेनविधिविषयाहतत्तत्परत्वान्नि
यमादिसमर्थत्वप्रमाणाभावेनमद्यत्वादुरित्यादीनामौदासीन्यात्।यथाकथंचिद्वियानःअसम्भवमवरुद्धविषयानोक्षणाति
विकृतादेस्वितत्पश्चादेवप्रजाप्रजनयावेदप्रजोत्पत्त्यनुकूलंव्यवायलक्षणंव्यापारंकरवावहैननुपूर्वोक्तत्वंनाक्रियादिक
रणाक्षतयोनिपरत्वस्यापिदर्शयितुमशक्यत्वात्।अतएवमेधातिथिनाकन्याशब्दस्याक्षतयोनिवचनत्वात्कन्याश्रि
मयक्षतातिमंत्रगतपुराकल्पेकन्यानांविवाहयोगकर्तृत्वनिर्देशात्।शार्ङ्गिनयपूर्वपक्षानुसारेणमत्रबलादेवाक्षतयोनीनां
विवाहइत्युक्ताःतत्रापरितोषात्परमार्थतस्तुकन्यामुपयच्छेतेतिविधिबलादेवतासोमविवाहमंत्राःपुनर्विवाहितमप्यभिव
दंतिनएवमंत्रेषुकथात्रावहत्रेवणात्कन्यानांविवाहइत्युक्तं।प्राच्यस्तुमीमांसानध्ययनात्तदभिधानात्सपमंत्रानानःसाक्षि
यमाण।कन्याप्रकाशकत्वेनैवकन्याअग्निमयक्षतेतितेनादर्शतामितिधर्मेण।कन्याविवाहितस्यासमवेतार्थत्वाप
५ तिरस्कृतंतदुपपद्यमित्युक्तं।कानीनःकर्णप्रत्यादौतुलक्षणायाऽसंस्कृतापरंवंकन्यात्वादस्यति।अत्रदंतस्यकन्यात्र ५९

दृश्यानन्यपूर्वाशब्दपर्यायत्वात्सर्वजनीनप्रयोगाच्चदानोपभोगोभयाभावःप्रवृत्तिनिमित्तं।एकंवान्यतरत्सत्वेऽप्युभयाभावाभावे
नकन्यात्वाभावान्मुख्यविवाहाशास्त्रःस्मृतिसूक्तः।पुनर्भूसंस्कारःउपभुक्तासंस्कारश्चद्वयमपिवाचनिकंधर्ममात्रंप्रयोजनंच
तस्यपूर्वोक्तमेव।अतएवचद्वयस्यापिविवाहस्यपाठः।तथाचमिताक्षरायांदानेनोपभोगेनवापुरुषांतरपरिग्रहतामि
त्यनन्यपूर्वापदंव्याख्यातं।अन्यपूर्वानपरिणीयेत्युक्तंकासान्यपूर्वेत्यपेक्षायांचतत्स्वरूपप्रतिपादकत्वेनाक्षताचाक्षता
चेत्यादिव्याख्यातं।अन्यत्तुपूर्वोक्तमेवेत्यलंप्रसंगागतेनसहोढजाभावेऽपिकद्रुःस्वयमातापितृभ्यांतदन्यतरेणवादोषा
भावेऽपिभरणासामर्थ्येनमूलजातत्वादिनावात्यक्तःभ्रातपित्रादिसवर्णःपुत्रत्वेनपरिगृहीतः।मनुरपिमातापितृभ्यामुत्सृ
ष्टंतयोरन्यतरेणवा।यंपुत्रंपरिगृह्णीयादपविद्धःसउच्यते।इति।एतेचद्वादशपुत्राः।यद्यपिऔरसःक्षेत्रजश्चैवपुत्रिका
पुत्रएवच।कानीनश्चसहोढश्चगूढोत्पन्नस्तथैवच।पौनर्भवोऽपविद्धश्चदत्तःक्रीतःकृतस्तथा।स्वयंचोपगतःपुत्राद्वादशै
तप्रकीर्तिताः।इतिनारदस्मृतौमन्वादिस्मृतौचक्रमांतरेणाक्तास्तथापितत्रपरिगणनमात्रदर्शनात्क्रमोयोगीश्वरोक्तएवग्राह्य
ःपूर्वाभावेपरःपरइतिक्रमविधानात्।विष्णुस्मृतौतुऔरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोढदत्तक
क्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्रक्वचनोत्पादितानांप्रथमद्वितीयादित्वेनाभिधानात्तेषांपूर्वःपूर्वःश्रेयान्सएवदायहरइत्य
क्तेश्चयद्यपिक्रमोविहितएवतथापिविज्ञानेश्वरादिभिर्योगीश्वरोक्तक्रमस्यैवादृतत्वात्सर्वोऽपिक्रमः।प्राच्यानांतुयाज्ञवल्क्या
कानवेयक्रमातिक्रमेणनारदीयपाठक्रमांगीकरणंक्रमभ्रमप्रमाणस्वरूपतद्बलाबलाज्ञाननिबंधनं।अत्रयत्यध्याख्यानस्तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts.

॥ यो कामादुत्पादयेत्तं सपारयन्नेव शाक्तस्मात्सारश्चवः स्मृतः पुत्रकास्ते जादीन्सुतानेतानेकादशाय यथोदिता
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति मनुना क्लीबादि … ध्वनोपादितस्तु … इति विष्णुवचनाद् ब्राह्मणेन
न कर्तव्यं ॥ इदमस्यैवौर्ध्वदैहिकं ॥ इदं … ब्राह्मणस्य विना पत्न्या वा कश्चिदिति पारस्करवचनाच्च पूर्वोक्तद्वादशविध
पुत्राभावे ॥ इदानीं पुत्रस्यापौत्रस्य … पुत्रो ध्वैदैहिकेऽधिकार इति प्रतीयते । विज्ञानेश्वरादिभिस्तु याज्ञवल्क्यादिभिरनुक्तत्वा
द्यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् नाधिकं दशमाद्दद्यात् … पुत्राय धर्मतः इति मनुना न्यपुत्राभावे पितृस्व
स्त्रश्च दायालाभोक्तेः … सपिंडदाय … विष्णु … आपस्तम्ब … अधिकारश्चोक्त
१८।१७ त्वोक्तेः षंढस्याप्यनधिकारावगमान्नाधिकारिषु परिगणित इ । पञ्चभारते … नाम कश्चित्पुत्रवान्भवेत् सर्वा
सां तेन पुत्रेण पुत्रिणीर्मनुरब्रवीदिति मनुवचनं … पुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवेऽप्ययं पुत्रीकरणनिषेधार्थं तु तस्य
पुत्रत्वप्रतिपादनार्थं श्राद्धादिकृत्यकरणप्रभावानंतरं तस्याधिकारस्मरणात् सपत्नीपुत्रस्य तु गौणपुत्रत्वमस्त्येवाते
न … औरसस्तदभावे पौत्रिकेयस्तदभावे सपत्नीपुत्रस्तदभावे क्षेत्रजाद्या इत्यधिकारिक्रमः ॥ … नाम कपर्दी
नामका क्व पुत्रिणी भवेत् … पुत्रेणाग्रहः पुत्रवती … संभवे पि विद्यादौरसः पुत्रोऽजनन्या
और्ध्वदैहिकं तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तदपि … तेषामभावे तु पतिस्तदभावे सपिंडका इति कात्यायनवचना
दरेव पुत्राभावे … हितादिदं तत्राव सपत्नीपुत्र इति … क्रमो ह्ययं पुत्रस्य चानुपनीतस्याप्यधिकारः । ५२

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौंजिबंधनात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते इति मनुवचनात् … दस्यैव त्रिवर्षा
… कृतचूडस्यापि तथा च सुमंतुः अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मंत्रवत्पैतृमेधिकं यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सर इति य
त्तु श्राद्धं पकलिकादौ कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडमेव च स्वधाकारं प्रयुंजीत वेदोच्चारं न कारयेदिति व्याघ्रनाम्ना लिखि
तं वचनं तन्मनुस्मृतौ विरोधान्नादेयं । यदपि देवयाज्ञिकेनास्य प्रथमवर्षे कृतचूडविषयत्वमुक्तं तदपि सुमंतुवचने यदि
स्याच्च त्रिवत्सर इति पृथगुपादानात् … कृतचूडस्य मंत्रवदधिकारावगमादयुक्तं । अशक्तौ त्वग्निदानमात्रं सम
चकेन कर्तव्यमन्यत्सर्वमन्येन । असंस्कृतेन … कर्तव्यमितरत्सर्वं कार्यमन्येन हीति कात्यायनव
चनात् । यत्तु देवयाज्ञिकेन शक्तेनाप्यनुपनीतेनाग्निदानमेव कर्तव्यमित्युक्तं न कुर्यादनुपनीत … एकस्तु यः सुतः पि
तु यज्ञार्हो नापरो जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सदेति मनुवचना … अप्यधिकारावगमादयुक्तं । एतच्चौरसविषयमेव अन्ये रुपनी
ता एवाधिकारिण इति कालादर्शे ॥ पुत्रा ॥ ×इदं× भार्या ॥ पुत्राणां पूर्वोक्तानां गौणमुख्यानामभावे स्वकुलजाः पौत्रप्रपौ
त्रादयः सपिंडाः सोदकाश्च जननी वंध्या मातुलतत्पुत्रादयः सपिंडाः सोदकाश्च शिष्यः ऋत्विग्वा आचार्यो वा क्रमेण पू
र्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तर एवं सकलश्राद्धविधिं कुर्युः तत्र पुत्राभावे पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता भ्रातृ वा
संतानः सकुल्यसंततिश्च वक्रियाहान्नृपजायतदिति विष्णुपुराणात् । अत्र च पुत्रपदं जन्य … वचनात् गौणमुख्य
पुत्रपरं । पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधामिति … वचनात् । नेतद् … कर्तव्यं पुत्र वा … पितामह इति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कात्यायनवचनाच्च। क्षेत्रजादिपुत्रत्वोक्तेश्चेदमेव प्रयोजनं यत्पुत्रग्रहणेन तेषामपि ग्रहणमिति। तथा च पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः
स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ। रिक्थे च पिंडदाने च समौ तौ परिकीर्तिताविति बृहस्पतिवचनेन पौत्रगौणपुत्रयोर्विकल्पार्थं किंत्व
धिकारमात्रप्रतिपादनार्थं द्रष्टव्यं। कालादर्शे तु औरसाभावे पौत्रः प्रपौत्रश्च। तदभावे क्रमेण पुत्रिकापुत्रक्षेत्रजदत्त
ककृत्रिमस्वयंदत्तापविद्धा इत्युक्तं। पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च पुत्रिकासुत एव च इति वृद्धस्मृतिसंग्रहवचनं तत्र प्रमाण
त्वेन लिखितं। प्रपौत्राभावे पत्युः पत्नी पत्न्याश्च पतिः। तथा च शंखः। पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिंडदानोदकक्रियाः। पुत्रा
भावे च पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः। भार्यापिंडं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव च। श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिंडका
इति। न भार्यायाः पतिर्दद्यात्सत्यभार्या तथैव च इति च्छंदोगपरिशिष्टं प्रपौत्रपर्यंतसद्भावविषयं। सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः
स्वभर्तॄणाममंत्रकमिति मार्कंडेयपुराणं। कुलद्वयेपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्याः क्रियाः नृप इति विष्णुपुराणं चासुरादिविवा
हादाविषयं। स्त्रीग्रहणात्। तथा च गौतमपत्नीः धर्म्यविवाहोढायां सा पत्नी परिकीर्तिता। सहाधिकारिणी या च यज्ञादौ
धर्मकर्मणि। क्रयक्रीता तु या नारी सा न पत्न्यभिधीयते। न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां मुनयो विदुरिति। असवर्णाविषय
मिति शूलपाणिः। अत्र च यद्यपि अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेत च इति वृद्ध
मनुवचने सहनिर्देशादविभक्तासंसृष्टस्य पत्नी तद्धनग्रहणाधिकारा न। अविभक्तसंसृष्टस्य तु सोदरस्तस्याः तदभावा
दिति प्रतीयते तथापि वचनांतरस्वारस्याद्धनहारकाद्यधिकारिणी भार्या एकयोगनिर्दिष्टयोरपि वचनांतरवशाद्भिन्नभिन्न ५३

विषयत्वेन दोषः। यश्चार्थहरः स पिंडदायी इति तत्संसर्गः दुहित्रादिसत्त्वे पुत्रादीनां मात्रधनग्रहणाधिकाराभावेपि तदौर्ध्वदे
हिकादावधिकारात् सर्वसंबंधाभावे धनग्रहणाधिकारप्रतिपादकं वा। कालादर्शे तु पूर्वोक्तापविद्धपर्यंतपुत्राभावे
लीनतदभावे गूढजकानीनपौनर्भवसहोढा इत्युक्तं। कानीनगूढसहोढजपुनर्भूतनयाश्च ये पत्न्यभावे तु कुर्युस्ते अप्रश
स्ता यतः स्मृताः इति स्मृतिसंग्रहवचनं तत्र प्रमाणत्वेनोक्तं। अप्रशस्तास्तु कानीनगूढो
त्पन्नसहोढजाः पौनर्भवश्च नैवैते पिंडरिक्थांशभागिन इति मत्स्यः। स्मृतिसंग्रहविरुद्धक्रमाभिधानं तत्र वचनांतर
बलादन्यथाव्यवस्थानौरसादीनां क्रमनिर्देशात् सतामनव्यवधानमात्रबोध्यपौर्वापर्यं तु योगाभ्यवरात्क्रमेवग्राह्यमित्यभिप्रा
यः। पत्न्यभावे पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे सहोदर इत्यादिवचनैर्भर्तुरधिकारः प्रतीयते। पुत्रेषु विद्यमानेषु
नान्यं वै कारयेत्स्वधां। अपुत्रस्य तु या पुत्री सापि पिंडप्रदा भवेदित्यादिवचनेभ्यश्च दुहितुः। अङ्गतो वा द्वितीया पर्यायवद्
सहजात्सुतां पौत्रीमातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमित्यादिभिश्च दौहित्रस्यापि तत्रैव व्यवस्था। विभक्तासंसृष्टस्य
पत्न्यभावे दुहिता। पुत्रवद्दुहिता ह्यस्य तस्यां तिष्ठत्यधनवद्धनमित्यादिवचनात्। तद्धनग्रहणात्तस्या एवाधिकारात्। तथा च बृहस्पतिः। भर्तुर्धनं
हरापत्नी तां विना दुहिता स्मृता। अंगादंगात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणां। तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः
वर्धिति धनग्रहणस्य चोपकारकत्वात्। यश्चार्थहरः स पिंडदायी इत्यस्य च विरोधव्यवस्थापनमपि प्रयोजनं संभवत्य
व। धनग्रहणं च यद्यपि नोढायाः अपि तथापि पिंडदानादौ संस्कृतैवाधिकारिणी। दुहितापुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तु

पं.२१

संस्कृता। औरसो वसुदकं पिंडमेकोद्दिष्टं सदा तयोरिति भरद्वाजस्मरणात्। तस्यैव दुहितृभावे दौहित्रः। तदभावे तस्यैव तद्धन
ग्रहणाधिकारात्। अकृतावस्थादिमनुवचनात् अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः। पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका
स्माद्विनिविष्ठदसनेयतेन सह निर्देशात्। तस्यैव दौहित्राभावे भ्राता। पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तत्सुतश्च शाब्द
कदौहित्रानंतरं तस्य तद्धनग्रहणाधिकारप्रतिपादनात्। स्मृतिसंग्रहे स्वदस्य थमुक्तं। सुतः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी चैव तद
संनिधौ धनहार्यपि दौहित्रस्ततो भ्राता तत्सुत इति। पत्नीत्येतच्छ्राद्धे। दुहिता। अविभक्तसंसृष्टस्य तु पत्न्यभावे भ्रातैव
न तत्पत्न्यभावे तु सोदरः स्यादिवाक्यप्रवृत्तेरसत्त्वहत्यात्। आदित्यपुराणेऽपि। भ्रातुर्भ्राता स्वयं कुर्यात्तद्भार्या विन्नविघ्नते। त
स्यभ्रातृसुतः कुर्याद्यस्य नास्ति सहोदर इति। तत्र सोदरासोदरसमवाये सोदर एव संनिकर्षात्। तत्रापि ज्येष्ठकनिष्ठ
समवाये कनिष्ठः नानुजस्य तथाग्रज इति लिंगदर्शनात् परिशिष्टस्य भ्रातृत्वाद्विप्रादिवर्णाधिकारत्रासौ कनिष्ठस्तु ज्येष्ठ
ष्ठस्य तन्निषेधकत्वात्। तत्समभिव्याहृतस्य नयोषितः पतिर्दद्यात् नपुत्रस्य पिता कुर्यादित्यस्य वचनान्तरस्य वैरारोधाया
धिकार्यंतराभावविषयत्वात्। कनिष्ठबहुत्वे प्रथमं तदनंतरः। तदभावे तदनंतरः संनिकर्षात्। कनिष्ठाभावे ज्येष्ठः भ्रा
त्वात्तन्निषेधाप्रवृत्तेश्च। यदिस्नेहेन कुर्यात्तां सपिंडीकरणं विना। गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेदिति लिंगदो
गपरिशिष्टाच्च। ज्येष्ठबहुत्वे चम तदनंतरक्रमेण सोदराभावे भिन्नोदरः पूर्ववत्। तस्य क्लिष्टत्वात्। केचित्तु दुहितृदौ
हित्रयोर्भिन्नगोत्रत्वान्न कदाचित्सगोत्राणां श्राद्धकार्यमिति गोत्रजेरित्वस्मात् सदा विभिन्नगोत्रस्य श्राद्धधनाधिकारो दौ ५८

भक्तासंसृष्टस्यापि भ्रातैव कुर्यादिति वदंति। तदभावे भ्रातृपुत्रः। भ्राता वा भ्रातृसंततिरिति विष्णुपुराणात्। आदित्यपुराणेऽपि स
होदरग्रहणं भ्रातृमात्रोपलक्षणं पूर्ववत्सामान्योक्तेः। सोदरासोदरभ्रातृपुत्रादिसमवाये पूर्ववत्। भ्रातृपुत्राभावे पिता। पुत्रा
भ्राता पिता वापीति प्रचेतःस्मरणात्। दत्तानामपि दत्तानां कन्यानां कुरुते पितेति ब्रह्मपुराणाच्च। तदभावे माता धनग्रहणापि
तराविति निर्देशात्। अस्मात्तत्तु तस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः। श्राद्धादि मातापितृभिन्नेतु तथा करोति स इति आस्नाच्चानन्य
माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृमेधिकमिति कात्यायनवचनं तु भ्रातृपुत्रपर्यंतस्य प्रावेद्रष्टव्यं। मात्रभावे श्वशुरयोः स्नुषा। श्व
श्वादश्च स्नुषाश्चैव तथा लोके सपिंडका इति शंखवचनात्। स्नुषाभावे भगिनी। तत्रानुजाग्रजा सोदरासोदरसमवाये भ्रातृवत्
तदभावे तत्पुत्रः समवाये तद्वत्। तथा च कात्यायनः। अनुजो वाग्रजो वापि भ्रातुः कुर्वीत सत्क्रियां। तन्न सोदरात्तद्क्रम
पाततनयस्त्वाविरिति। स्मृतिसंग्रहेऽपि। पत्नी भ्राता भ्रातृजश्च पिता माता स्नुषा तथा। भगिनी भागिनेयश्च सपिंडः सोदक
स्तथा। असंनिधाने पूर्वेषामुत्तरे पिंडदाः स्मृता इति। तदभावे पितृव्यतत्पुत्रादयः सपिंडाः प्रत्यासत्तिक्रमेण। तदभावे सोदकास्तथ
वा। तदभावे मातामहमातुलतत्पुत्रादयो मातृसपिंडाः प्रत्यासत्तिक्रमेण। तदभावे तत्सोदकास्तथैव। तथा च विष्णुपुराणे। पुत्रः पौत्रः
प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः। सपिंडसंततिश्चैव क्रियार्हा नृप जायते। एषामभावे सर्वेषां समानोदकसंततिः। मातृपक्ष
स्य पिंडेन संबद्धा ये जलेन वेति। तदभावे त्रिविधा बांधवाः। गोत्रजानंतरं शिष्यादिभ्यः पूर्वं बांधवग्रहणाधिकारप्रतिपाद
नात्। तत्रापि प्रत्यासत्तेः प्रथमं स्वबंधवः पश्चात्पितृबंधवः पश्चान्मातृबंधव इति क्रमः। तदभावे स्त्री। तत्रापि प्रथमासुरा
दिविवाहोढा सवर्णा। तदभावे परिणीता सवर्णा। तदभावे असवर्णापि... दायेति रिक्तेति क्रमः। तथा च तत्रैव। कुलद्वयेपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सब्रह्मचारी वा । पुत्राभावे सपिंडा मातृसपिंडाः शिष्याश्च दद्युः तदभावे ऋत्विगाचार्यावितिगौतमवचनात् २

सब्रह्मचारी वा । पुत्राभावे सपिंडा मातृसपिंडाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्यावपि तत्संबंधात् । तदभावे गुरोः शिष्यः तदभावेप

श्रे.टी. चामन्तेवासिभिः कार्याः क्रियाः न पतिकुलद्वयपदेन च बांधवा अपि दद्युः । तेषामपि तत्संबंधात् । तदभावे गुरोः शिष्यः तदभावे अगुरोस्तु पुरोहितो मंत्री

ब्रह्मानस्य ऋत्विक् । तदभावे शिष्यस्याचार्यः शिष्यानंतरं सब्रह्मचारी धनग्रहीता बौधायनः अस्थिपुरोहितो मंत्री चाग्रतः । ब्राह्मणस्य ऋत्विक् तदभावे शिष्यस्याचार्यः शिष्या नंतरं सब्रह्मचारी वा रिक्थधनग्रहीता बौधायनः करोति स इति ब्रह्मपुराणात् । ब्राह्म

ण्यपि क्रमेण । मृते राज्ञः सपिंडेपि निरपत्यपुरोहितः मंत्री वा न दद्यान्वं तु ता वा पश्चात्करोति सः इति ब्रह्मपुराणात् । दाय

युष्विक्रमेण । मृते राज्ञ्यसपिंडेपि निरपत्ये पुरोहितः । सचिवो वा न दद्यात् सवंतु तद्वा पश्चात् करोति सः इति विष्णुपुराणात् । तदभावे जामा

मी तस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः । ज्ञातिबंधुसुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भिश्च पुरोहितैरिति वृहस्पतिवचनाच्च । तदभावे जामा

ता श्वशुरस्य श्वशुरश्च जामातुः तदभावे सख्या सखा । तथा च मार्कंडेयपुराणे । सखा सन्नबंधोः सखा वापि श्वशुर

स्य च जामाता स्नेहतः कुर्याद्दखिलं प्रेतकर्माधिकर्मिति ब्राह्मेपि जामातुः श्वशुरः श्वशुरश्च केतषां तेवापि संयतानिति । यद्य

पि च मार्कंडेयपुराणे सख्युः पश्चात् जामाता निर्दिष्टस्तथापि तस्याधिकारः सामान्यतः पादनपरत्वात् संबंधविशेषज्ञापकत्वा

मातुरेव प्राधान्यमुक्तमित्यभिप्रायेण कालादर्शे तथोक्तं । तदभावे संघातांतर्गताः प्रत्यासत्तिविशेषक्रमेण । संघातांतर्ग

तेवापि कार्याः पित्रिस्तस्य सत्क्रियेति विष्णुपुराणात् । तदभावे ब्राह्मणाधनग्रहणे राज्ञोधिकाराभावात् ब्राह्मणस्य धनग्राह्य

हाय कश्चिद्ब्राह्मणः । पश्चात् धनहरः सपिंडदायीति विष्णूक्तेश्च । ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां तु राजा धनग्राही वा तेन धनेन

न्येन कारयेत् । उत्सन्नबंधुरिक्थं तु राजा कारयेद्वनीपतिरिति विष्णुपुराणात् । एतस्य च ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयत्वं तत्र

वराज्ञा वा धनहारिणा ब्राह्मणेभ्यस्ततो राज्ञा ब्राह्मणधनग्रहणानधिकारात् । मुमूर्षुणा वासांनिहिताधिकार्यभावे धर्म ५५

पुत्रः कार्यः स्वतस्य मृते तस्य सर्वं कुर्यादिति । अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिंडोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तना

यर्थेति वचनात् । अकृत्वा पुत्रग्रहणं सांनिहिताधिकारिमात्राभावपरं । पिंडोदकक्रियाहेतोरित्युक्तत्वात् स्वश्राद्धस

थिकारिक्रमविशेषः अनेकधा पत्नी पिता तदभावे भ्रात्रादिः इत्यादायास्त्वौरसः पुत्रिकापुत्राभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे क्षेत्रजाद्याः

प्रपौत्रांताः तदभावे पतिः तदभावे दुहिता दौहित्रो पुंवत् । तदभावे पत्नी माता तदभावे तत्पुत्रः तदभावे स्नुषा । तदभावे

पितृमातृभ्यां ततसुतादयः पूर्वोक्ताः विवाहेन तस्याः पितृगोत्रहानेन पतिगोत्रापत्तेः न कदाचित्सगोत्राय श्राद्धं

कार्यमगोत्रजैरिति निषेधादिति । एतेषु चाधिकारिषु केषांचिन्मावश्यकं कर्तव्यमित्यपेक्षायां विष्णुपुराणेभिहितं । पूर्वाः

क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिप्रकाराः क्रियाश्चैतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे । आदाहाद्वादशाहाद्या मध्ये याः ५६

घं तश्च याः क्रियाः ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः । प्रेतपितृत्वमापन्ने सपिंडीकरणादनु । क्रियंते याः क्रि

याः पित्र्याः प्रोच्यंते ता नृप उत्तराः । पितृमातृसपिंडैस्तु समानसलिलैस्तथा । संघातांतर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्वाः क्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा । मृताहनि च कर्तव्याः स्त्रीणामप्य

तरा क्रियाः प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः इति । अस्यार्थः । जलादिप्रदानादितो द्वादशदिनविहितश्राद्धो

क्ता रम्याद्योऽन्वमध्यकर्तव्याः क्रियाः पूर्वाः एकादशाहमारभ्य सपिंडीकरणपर्यंतं मध्यमाः । तदूर्ध्वं सांव

त्सरिकाद्या उत्तराः । तत्र सपिंडादिभिरपि नृपांते पूर्वाः क्रियाः कार्या एव उत्तरास्तु न कर्तव्याः । मध्यमास्तु नियम

पुत्राद्यैर्वा नृप सत्तम तैः दौहित्रैस्तत्तनयैश्चोत्तरा अप्यवश्यं कर्तव्याः मात्रादीनां पूर्वमध्यमा वत्सर्वोत्तराः क्रियाश्च

मोपार्द्धं संख्याप्रतिसंवत्सरं मृताहन्येव स्त्रीणामुत्तराः क्रियाः कार्याः न तु दर्शादौ तत्र तु पत्याद्यंशभागित्वमेव

नासां । तत्रैवैकोद्दिष्टविधानतः इति पाक्षिके कोद्दिष्टानुवादः इदं च वक्ष्यमाणेकोद्दिष्टकादेरप्युपलक्षणं । तत्रापि स्त्री णां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शु०३१

पपकृत्याद्विधानात्। न येषिद्धाः प्रत्यदद्याद्दक्षानदिनाद्दतो खमल्पैपिंडमाचाम्यतस्य मिरास्त्रीयतस्य तैतिपरित्रि
एवं च प्रकर्मध्यमास्तु प्रपक्रमवंत्ये वा अनवरा जव्यतिरिक्तानां तदीयधनाभावेपि स्वद्रव्येण एवं क्रियास्वधिकारः
राजकृत तदीयधनस्स्वीर वा राज्ञा वा धनहारिणा कर्त्तव्या। सवर्णभावे तु पतिः कारयेत्तस्य सर्वं कृतमिति मार्कंडेयपुरा
णाच्च। स्वयं तदीयधनग्रहणे तु सपिंडीदानामपि न्यूनानां नामधर्मो नराणां वक्ष्यकाः। तथा वैरके द्रपुराणे। मलमेत
न्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितं। तद्गृह्णन्मलमादत्ते ज्ञातिनां ज्ञातिनामपि। [illegible] निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी
परा। आदह्यतनात्कुर्यात्पिंडदानोदकक्रियामिति। पुत्रपौत्रप्रपौत्रपत्नीभ्रातृतत्सुतमातापितृदौहित्रस्नुषाशिष्या
णां तु तदीयधनाभावेपि तु नरक्रियापर्यंतमावश्यकं। पुत्राभावे च न तु पुत्रः पत्नी माता तथापिता। वित्ताभावे बसलिबाः
कुर्यात्तस्यौर्ध्वदेहिकमिति मार्कंडेयपुराणात्। ब्रह्मसोपि च पापुत्रः पितुः कुर्यात्क्रियां न्यपतथामातामहस्य। पि
दौहित्रकं कुर्वीतेति भविष्यत्पुराणात्। स्त्रीणामप्येवमेव पूर्वादिक्रियाभेदनाविकारि च्यवस्थासपिंडीकरणं
त्रतासां पुत्राभावे न भवतीत्युक्तं मार्कंडेयपुराणात्। स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतं सपिंडीकरणं तासां पु
त्राभावे न विद्यत इति हारीतोपि पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः। पुरुषस्य पुनस्त्वन्यथा त्वपुत्रादपि प्र
इति पुत्रग्रहणं प्रकरणोपलक्षणं। अपुत्रायास्तासां तु पतिः कुर्यात्सपिंडतां श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवे
दितिपठीनसिवचनात्। सपिंडीकरणाभावेपि त्वभावादपतिपुत्रायाः सर्वो नरक्रियालोपप्रसक्तपित्राभावेपि एवं ५६
दृष्टविधिना संवत्सरिकं कर्त्तव्यमित्युक्तं मार्कंडेयपुराणे। इति संवत्सरे कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः। मृताहनि यथान्यायमिति ५७

बाध

डादीनां तु पुत्रादेरभावे संनिधाने वा मध्यमास्त्वनियमस्त्वेकर्मण्यधिकारबहुवि वा रणायेपि पितुस्तरजया द्रुपरमते
रः। आनामबाल। नामकरणकालादर्वाग्बालो नरदिनादर्वाग्वा दिनमध्य इति यावत्। उपरते बालके न नरवानस्त्वन्मा
र्थं कर्तव्यं न जलं कुतवहोदातव्यो। जलादिग्रहणं पिंडदानादेरप्युपलक्षणार्थं। नामत्ववर्षत्रयं वर्तन्नावत्तावनिति
कर्तव्यं न जलं कुतवहोदातव्या। अन्यार्तमध्यपात्रोवा तरदिनाद्रस्यपत्नी बवसमातिपर्यंतं तु उपरते जलं कुतवहोका
नीयवर्षपूर्तिर्भिरितियावत्। अनुपार्तमध्ये जातो वा नरदिनादस्य पत्नी ... निषेधः जलादिग्रहणं तस्योपलक्षणत्वात् पिंडादिकमपि। तच्चकस्यक्रियादिस्य
मंपात्रिकत्वेन दातव्यं न तु पूर्वं वर्तयोनिषेधः। जलादियत्र तस्योपलक्षणत्वात्पिंडादिकमपि। तच्च कस्य क्रियादिस्य
दत्तव्यं वमुक्तं। वर्षत्रयात् दूर्ध्वं तु उपनीत्या सहैव तत्स्यादिपक्षाश्रयणादेवोलकप्यपरते जलं कुतहोन्निस्यादातव्या वह
भवनः त्वोपसुक्तं उपरतकालाद्वित्रात्रादूर्ध्वं त्रयमध्यापनिस्त्रोभवतः तथा वमनुः नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुद
कक्रिया। जातदंतस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति तिल्लोमाक्षिरपि। तद्दृष्टीमेवादंकं कुर्यात् दृष्टी संस्कारमेव च सर्वं
चौलकृतं चूडा नाम त्र्यत्रापीच्छया द्वयमिति। अत्र चानाद्वर्षे वनिखननादियनेन सामान्यप्राप्तदाहपवादत्वेनानद्वि
तर्षस्यानिखननविहितत्वं तीयवर्षमारभ्य दाहस्य वप्राप्तौ तृतीयादिवर्षमतु वचनेन वैकल्पिके तन्निषेधाद्वा रानिखन
नेपिहितेन दूर्ध्वमकृतचूडस्या पिसामान्यप्राप्तो दाह एव भवति। लौगाक्षिवचने वसवयेहणा हूनाद्वितवर्षस्यापि तत्त्व
डस्य निखननबाधनदाह एव भवति। यत्तु त्रास्यत्रिवर्षस्याप्रविष्टतृतीयवर्षस्य सपाद्योगात्कारणानां द्विवर्षविषयत्वम
वनाज्ञिवर्षस्यस्यादरकृतं तद्युक्तं। अतश्चासनायामाद्यमानात्रिवर्षस्य वजिवर्षपदादप्रतीतेः नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा० ७

पपकृथ्वाद्वविधानात् नयोर्षिद्धः एथमद्याद्वसानदिनादनो खसर्ल्पिंडमाचाम्यस्त्मिरास्यायतस्मे तेतिपरिशि
ष्टवत् एकमध्यमास्तुप्त्पक्षमर्त्वे वा अत्र वराजन्म्यतिरिक्तानां तदीयधनाभावेपिस्वद्रव्येणापूर्वक्रियास्वधिकारः
राज्ञस्तु तदीयधनसत्त्वे एव राज्ञा वा धनहारिणा फलत्वात् सर्वभावेनैतुपतिः कारयेत्तस्य सकृत्तं इति मार्कंडेयपुरा
णात् स्वयं तदीयधनग्रहणात्तु सपिंडीदानमपिन्यायं ताना मध्यमोत्तराश्च यावश्यकाः तथा वस्के दपुराणे मलमेत
न्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितं तद्गृह्णन्मलमादत्ते ज्ञातिनां ज्ञातिनामपि ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी
परा आदेहपतनात्कुर्यात्पिंडदानोदकक्रियामिति पुत्रपौत्रप्रपौत्रपत्नीभ्यात्नसुत्रमातापित्रोदौहित्रस्नुषाशिष्या
णां तु तदीयधनाभावेपि तत्क्रियापर्यन्तमावश्यकं पुत्राभावे वनस्तु पत्नी मातानां तथापि ता वित्ताभावेपि स्नुषाः
कुर्यात्तस्यौर्ध्वदैहिकमिति मार्कंडेयपुराणात् अतस्त्वोवियथापुत्रः पितुः कुर्यात्क्रियां नृपा तथामातामहस्य पि
दौहित्रस्तु समर्हतीति भविष्यपुराणात् स्त्रीणामप्येवमेव पूर्वादिक्रियाभेदनाधिकारिव्यवस्थासपिंडीकरणं
तु तासां पुत्राभावे न भवतीत्युक्तं मार्कंडेयपुराणे स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतं सपिंडीकरणं तासां पु
त्राभावे न विद्यत इति हारीतोपि पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः पुरुषस्य पुनस्त्वन्यथा पुत्रादपि पि
इति पुत्रग्रहणं पस्कारकफलक्षणं अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंडतां श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवे ५६
दिति पैठीनसिवचनात् सपिंडीकरणाभावेपि प्रेतत्वाभावादपतिपुत्रायाः सर्वोत्तरक्रियालोपप्रसक्तेपित्र्याभावेपि एका
दिष्टविधिना सांवत्सरिकं कर्तव्यमित्युक्तं मार्कंडेयपुराणे प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः मृताहनि यथान्यायमि ५०

वा० ५

डादीनां तु पुत्रादेरभावे सन्निधाने वा मध्यमाश्च नियमइत्युक्तमित्यधिकारे बहुविवारणायेपि विस्तरभयादुपरम्यते
शीतज्वरदिनादावागौचदिनमध्यइति यावत् उपरते बाले खननं वा तत्र जन्मा
रभ्य नामकरणकालादाराद्दशाहान्तरदिनादावा अग्नौचदिनमध्यइति यावत् उपरते बाले खननं वा तत्र जन्मा
कर्तव्यं न जलं कुर्वहोदातव्य जलादिग्रहणं पिंडदानादेरुपलक्षणं अस्यार्थः नामकरणपूर्वं तथावर्तते भवतित
नीयवर्षपूर्तिपर्यन्तं यावत् अनुपारतमध्यपारोवा तरदिनादारभ्य तृतीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तं तु उपरते जलकुंभदानं
मपि नैकत्वेन दातव्यं न तु पूर्ववत्तयो निषेधः जलादिग्रहणं तस्यापि उपलक्षणत्वात् पिंडादिकमपि तच्च कस्य क्रियादित्या
दित्तवर्षपूर्वमुक्तं वर्षत्रयादूर्ध्वं तु उपनीत्या सहैव तत्र त्यादिपक्षाश्रयणाद्वोपकं पूर्वतेजलकुंतदानं नित्यं दातव्यं वह
भवतः चौलमुक्तेपूर्वं रतेकाला विशेषाद्वर्षत्रयमध्ये पितेस्योभवतः तथा च मनुः नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुद
कक्रिया जातदंतस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सतीति लोगाक्षिरपि तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च सर्वे
षां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयमिति अत्र वा नाद्विवर्षे वनिखननादि यनन सामान्यप्राप्तदाहपावादे खनेनानि
दिष्टस्यानिखनने विहिते तृतीयवर्षमारभ्य दाहस्य प्राप्तौ तृतीयवर्षमप्युत्खननेन विकल्पिते तन्निषेधः सर्वस्यानिखनने
नोभय हितेन रूधमिकृत चूडस्यापि सामान्यप्राप्तो दहएव भवति लोगाक्षिवचने चूडवर्षग्रहणं तु द्विवर्षस्यापि
डस्यानिखननबाधेन दाह एव भवति यत्तु आत्रिवर्षस्यात्रविष्टे तृतीयवर्षस्य सप्रयोगकारणानां द्विवर्षविषयत्वमे
वनाग्निवर्षस्यादेरकृतचूडस्योक्तं अतएवास नाशयोगाच्च अन्नत्रिवर्षस्यैव अत्रिवर्षपदार्थतीतः नास्य कार्योग्निसंस्कारो

नापि कार्यादकंकियत्यननेवानद्विवर्षस्यदाहादिनिषेधादानर्थक्यप्रसंगात् अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं मेधातिथिनाप्य
नतीता द्विवर्षस्यप्रतिषेधइतिन्वतथापिरद्वीनिषेधानर्थक्यमितिवाच्यं ऊनद्विवर्षस्यतदितरस्यचसत्यपिपक्षद्वय
ऊनद्विवर्षस्यनिखननपक्षोपिइतरस्यःतदितरस्यदाहपक्षएवइतिमुख्यानुकल्पलवैषम्यघातनार्थं वाच्यं अनर
तरयदापिमुख्येनामवर्षत्रयातःकामिमितिविकल्पमात्रमुक्तं तथापीदृशंमुख्यानुकल्पलविभागनङ्दृष्टव्यं तुल्यव
द्विकल्पकथनाभिधानेनवानद्विवर्षस्यापिदाहस्यवमरणावसर्वस्मृतिषुनिखननविधानात् नद्विवर्षग्रहणावैयर्थ्यापि
त्तेः ब्रह्मपुराणेवस्पष्टमेवानद्विवर्षदाहस्यानुकल्पत्वमुक्तं अनतीतद्विवर्षस्तुप्रेतोयत्रापिदह्यते अतिमोहा
मेभृतैदह्यत्वासाधर्म्यमादेवात् आत्रोत्तं ब्राह्मणानां तुत्रिरात्रं तत्रविधतइति अतएववक्ष्यमाणतैत्तिरीयदंतस्यभू
मौभूतेदुद्व्यासाधर्म्यमादेवात् आत्रोत्तं ब्राह्मणानां तु त्रिरात्रं तत्रविधतइति अतएववक्ष्यमाणतैत्तिरीयदंतस्यपृ
कुर्युर्नाग्निवा पिण्डतस्यतीतिप्रतिप्रसवविधिदुपजातदंतस्यदाहानुकल्पःकृतनाम्नस्त्वयंतानुकल्पइविधातर्थोनो
ननसार्थकं अन्यथाजातदंतस्यवस्यस्यानर्थक्यात् यच्चसर्वत्रैवस्त्रीपुंविषयत्वंप्रतिप्रसवद्वयस्योक्तं तन्मनाभा
वस्युलिंगविरोधश्चापत्त्यं तस्मान्निखननविवादोदाहादिनिषेधोवानद्विवर्षग्रहणास्यनात्रिवर्षस्यैतद्द्विवनवक्तव्य
सपिंडनान्तराथत्वारूणोद्विवर्षस्यापिनीयवर्षसमेधाप्यौनिरवननपक्षोऽस्य वत्सभिखननमवर्षत्रयान्तरि
युक्तं एकाहात्रोत्रविधावप्यनद्विवर्षग्रहणांवित्रन्यनन्निभिर्वृथावियेत कथनाविरोधान्नविरोधकं किंतुपूर्वोक्त   ५८
मयाजनार्थमेवयुक्तं तृतीयश्लोकः अथान्ततं पितृमरखराःपिचाधाःमृतंपुत्रादिस्नापदिलाअंगस्पृगांधेराध

रादारूपसुगंधिस्रग्णादिभिश्चशोभयित्वादहेदुरितिशेषः पुत्राणांमरणाधिकारित्वाद्दाहस्त्रापांतत्संभवादुत्रमुख्वराद
नेवाच्योपित्रग्रहणंबालोपक्रमादुत्तरत्रचतत्संभवात् तथाचयमः प्रेतंदहेच्छुभैर्गंधैःस्नापयित्वाविभूषितमिति प्रचेताअ
पिस्नानंप्रेतस्यपुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैःपूजनंतदा नग्नदेहंदहेन्नैवकिंचिद्देयंपरित्यजेदिति किंचिद्देयमितिशववस्त्रैकदेशंश्मशा
नवास्यर्थदेयंपरित्यजेदित्यर्थः ब्रह्मपुराणेपि दरिद्रापिनदग्धव्यानग्नःकस्याश्चिदापदि केनापिवस्त्रखंडेनछादितव्यःप्र
यत्नतःपयत्नंनभवेदुःखीयदिनग्नस्तुदह्यते निःशेषस्नानदग्धव्यःशेषंकिंचित्यजेन्नतद्भूतिततःशवछादनवस्त्रादिदिन
मृतस्यदाहोरात्रौनकार्यःतथावनिगमः संध्यायांवानपारात्रौदाहःपायेपुकर्मवनवक्ष्येवनौत्पत्तितानिः
फलतांवर्जीदिति मातृमृतस्यरात्रावेवदाहादिवपनंतुप्रातःतदुक्तंस्मृतिसंग्रहेरात्रौदग्ध्वातुपिंडांतंकृत्वावपन
वर्जितंवपनंनेष्यतेरात्रौश्वस्तनोवपनक्रियेति अथ निष्य खननयोग्यंपस्यखननंकरिष्यतेतंआउपोर्वलि
व्यापित्पुरखरानिखनेयुरितिशेषः नभावयमःऊनद्विवार्षिकंप्रेतंघृताक्तंनिखनेद्भुवि यमगाथांगायमानाय
मस्यक्रमनुस्मरन्निति गाथासूक्तजपस्तुयमस्तुतं तथागाथाजपांगेलौकिकाग्निनासदाद्यव्याउपेतश्चेद
द्विताग्न्याकृतार्थवादतिदाहयोग्यविविधानान्निखननयोग्यमात्रविषयलाभावान्मूलेनोक्तः ध्युधापिवध्यतने
नस्मापुक्तं छत्रावेदहशोधनंतेनाभ्युदयपुरस्तात्पनयंतंपेतरवनमितिवराहपुराणदाहस्यापिद्यतत्साध्या
श्राद्धिहिनातथापितत्रतस्यानिरर्थक्यसाधनत्वाभावाद्विलेपनाभावाद्वा तद्विलेपनस्यानिखननयोग्यपमा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रे॰ ८१॰ त्रविषयत्वान्न तत् दुष्टं ॥ २४ ॥ अस्य यामः । अवनिसुरं ब्राह्मणं प्रेतं नगर्याः प्रत्यग्द्वारा पश्चिमद्वारेण क्षत्रियं तूत्तर
णा नगर्या द्वारेण वैश्यं प्राग्द्वारेण शूद्रं तं शूद्रं पितृदिशि दक्षिणस्यां द्वारेण पुत्रादिभिर्नाययित्वा बहिर्निःसा
र्यस्त्वसपिंडसगोत्रा वर्षीयः पूर्वं वृद्धतमः वृद्धतरः क्रमादिक्रमणान्नाद्वितीयातिरिक्तं व्रतं नियमेनानुयायुरनु
गच्छेयुः ऊनद्विहायनः अपूर्णद्विवर्षस्य तत्परतो अनुयानो नियमो नियमो वक्ष्यमाणवर्त्मना नास्ति व्रतास्युदये
कामनायां कर्तव्यं प्रकरणत्प्रत्यवायो नास्ति प्राग्द्वारेणातिसमानमपि द्वारपदं बुध्यानिबुध्य तरणात् पित्रादेरीय
नवसंबंधनीयं तथा च मनुः । दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजातयः इति
अन्वयधायगमित्यनेनाक्रस्य क्रमस्यानुलोमप्रातिलोम्यविशेषापेक्षायामुपस्थिति क्रमानिबंधनस्यानुलोमक्रम
स्य वैसर्गिकत्वात् पूर्वाचीपश्चिमे तन् शूद्रेण त्वा [illegible] धानाद्वैपस्य वर्णावस्थितत्वात् द्वयादुत्तरावधिभूतनपूर्व
वृधिभूतब्राह्मणस्यापि प्रथमोपस्थितिसंभवेन शूद्रापक्रमस्य प्रातिलोमक्रमा नियामकत्वात् ब्राह्मणादिक्रमणेनव
श्चिमाद्यन्वयमभिप्रत्यमन्वेतथाक । विशेषात्तु कर्विसानेश्वरस्यापि । इमं वाभिमतं लक्ष्यते । मेधातिथिप्रभृतयस्तु
शूद्रापक्रमणाव्यवधानाद्वैरूप्यस्य प्रथमोपस्थितत्वादन्यथा शूद्रापक्रमाभिधानस्य निरभिप्रायत्वापत्तेरमंगल
त्वेन तदभिधानं चापि प्रातिलोम्यस्येव युक्तत्वात् शूद्रस्यादिक्रमणपश्चिमाद्यन्वयमाहुः देवदासस्तु काश्यां तु प्रणु ५०
दक्षापश्चिम द्वारे इति पाठः तदा प्रातिलोमान्वयापेक्षा विरोधः । पुरनगरीग्रहणं च संभवद्द्वारग्राममात्रोपलक्ष

ण्यत्तु द्वाराभावस्तत्र दिङ्मात्रनियमः । संभवतस्याग्रामयोगात् यत्र लेके द्वारतातत्रासंभवान्नलोपः हारीतेन विशे
षांतरमप्युक्तं नयामाभिमुखं प्रेतं हरेयुरिति जीवतश्च नयनं नो दाग्रादिनियमः । म तद्ग्रहणात् या तत्कल्पः ऊनद्वि
वर्षं निरवनन्तं कुर्यादुदकं ततः । अरण्ये वाना दनुव्रज्य ततो ज्ञातिभिर्मतं इति । तत ऊनद्विवर्षादितरोनुव्रज्यः
तिनियमाद्दूनद्विवर्षस्यानियमः । आश्वलायनः । अनेकेनामात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनि
ष्ठजघन्याः इति गच्छेयुरिति शेषः अधःकृतं निवीतमुपरिवस्त्रमुपवीतं वा येस्ता शिखाः प्रवृत्तशिखामुक्तशिखाः ज्या
यो ज्येष्ठः स पुरतो गच्छेदाय कनिष्ठः स पश्चात् [illegible] मनुजयवचनं इतरथा सर्वे ज्येष्ठमात्रप्राथम्यं स्यात्
निर्हरणपूर्वेत्यनिर्हरणप्रकारांतराहस्तु राणादौ स्वस्वसहायपुत्राद्यैः शूद्रेः । मुक्तिः । मतस्त्वे वर्णिकुः
शूद्रः स्पृष्टाथवाढा यदि भवति तु धृतस्य प्रेतभावात् । सुमतुः अपजनिता त्वेन दुःखानुभवावस्था नामुक्तिर्नभ
वतीत्यर्थवादः । ननु शूद्रस्पृष्टानिंदमितप्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च मनुः । नाविप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रे
णाहारयेत् । अस्वर्ग्याह्याहुतिः सा स्यात् तेन संस्पर्शदूषिता इति । अतः स्वपुनिष्ठास्वित्यनतं अस्वार्थत्वाद्दानश्रव
णाद्विजयग्रहणं च द्विजोपलक्षणं तथा च विज्ञः । मृतं द्विजं न शूद्रेणाहारयेन्न शूद्रं द्विजेनेति । स्वपर्यंतन
भिन्नेन मकामिश्चकारादिषु त्रिविकायो विमानेवाम्रवतोवाचनादि हनिशेषिका दिनापि वहनविधानात् नस्पृ
[illegible] स्पृष्टाविनापि संभवाद्वहनस्य पश्चात्मुक्तिः तेन साक्षात्परंपरा साधारणस्पर्शस्य दोषत्वमुक्तं भवति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रि-८१

प्रायश्चित्तं चात्र भूदसंस्पर्श्यादि विचितेति अस्य त्र्यस्पृश्योदोषस्यैव हेतुत्वाभिधानात्तदपनयनमेवात्र स्मृतिकायां स्नातायां
उकपंकुर्वीतयाज्ञिकाः। कुंभसलिलमादाय पंचगव्यं तथैव वा पुष्पपल्लवैर्मिश्रं च्यापा वाच्या द्विजलभेत्ततः तैनेवस्नापयि
त्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधीतिस्मृतिकामरणे तत्प्रकारेणैवाइमेवाभिधायादग्धास्मृतिकावापियदि तत्तस्य शांतिक्रियात
स्यैषविधिदत्रादिष्टावास्य नापि महद्भूतेन तिघकारिकायामभिधानात्। यद्यपि चात्र भूदग्रहणं नास्ति तथापि
स्याप्यस्य स्यत्वात्तत्स्पर्शिवादेमेवदृष्टव्यं भूद्रणाद्विजदाहतु भूद्रणादग्धायादिशानलमेवाभ्वतीमानि प्रायश्चि
त्तं प्रकुर्वीत वा धव त्यावच्छेद्य त्वां द्रायणं परा। कंचप्राजापत्यं विप्रशोधनं विप्रभ्यो दक्षिणां दद्यात्तत्स्यादोर्ध्व
दैहिकमिति जावाल्यफलं द्रष्टव्यं और्ध्वदैहिकं च पंचगव्य प्रक्षालितानामस्थ्यां पलाशावृतानां वा दाहमारभ्य
सर्वं द्रष्टव्यं अस्य त्र्यस्पृष्टस्य मरणे तु उच्छिष्टाधरोच्छिष्टाभ्यामुच्छिष्टा तथैव च अस्पृश्यस्पर्शनिर्विवन्तराल
मृतो तथा रज्वद्वायामरणे चैवतथा निगडबंधनात् स्तस्वैतशुद्धेश्चत्वांसाजातनवशादशत्रास्मात् पंचदशाकमेणैव
यथासंख्यं प्रकल्पयेदिति। घकारिका। च द्रष्टव्यं यथासंख्यं प्रकल्पयेदिति पंचसप्तमेव हद्रयारस्याद्येकवि
ंशतिं च कल्पयेदित्यर्थः। रजकादस्य त्र्यस्पृष्टमरणे विशेषस्तु चैवा समा तस्य शापरमोपदिदेवालोकपंचनाएक
विंशतालकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं कामना नाभिधायि। तद्वार्घेदग्धावितरस्य त्र्यस्पृश्योपितु चैवा कृष्णपालवधे दत्र च न्यस्य ६०
स्रात्यजादिभिः तत्स्पर्शिजं दूषणं चान्तिमिः कृतो विंशतियतानि अन्यानि च दुर्मरणप्रायश्चित्तानि स्मृतिकाद

कादिमरणा कर्तव्यानि चशातातपीयगृह्यकारिकायुक्तानि दयानि कदवदासादिनि वंधेषु द्रष्टव्यानि॥२५॥ज्ञा
ती॥ मंभः। ज्ञातीनां सपिंडस्समानोदकानां पित्रादीनां मातुः पितरामातामहीमातामहश्च तयोः परमगुरोराचार्यस्य अपिज्ञा
त्या द्यत्तनाष्ठ्ये हितशिष्यान्यान्येषाम नवस्यमसलिलादकं वदामावास्कारणादयमिति विशेषः। षष्ठीत्वसंबंधसामान्यवि
वक्षया। तेन ज्ञात्यादिन्योज्ञात्यादिरवसमुदकं दद्यात्। अदानप्रत्यवेतीयर्थः। तथा च यात्रुवल्क्यः। सप्तमाद्दशमाद्वा
पि ज्ञातयो भ्यपयंत्यपः। अपनः शोशुचद्घमनेन पितृदेवतासुखागतिअस्यार्थः। वाआपअपी॥ छेदः ज्ञातयः सप्तमा
द्दशमाद्वापि वादिनाऽतत्पर्यंत अपाभ्य पयंति अपाभ्यवनयमयोदकं ददतीस्वजलस्त्वार्थलक्षणयार्थः अन्यथा एवमाता
महस्वाचार्यप्रेतानामुदकक्रियेत्यतिदेशानुपपत्तेः। अत एवावभ्यषणमप्रयोजनत्वाविशेषाविनस्नानं लक्ष्यते उदकदान
लक्षणाया आवश्यकत्वाच्चावतेत्वानुपपत्तिशांतेः स्नानरूपांगानुक्तेश्चपाषाणादनुक्तिवदुपपत्तेः। अत एव देवाकं
याख्याते यैस्नानानंतरं कार्यमिक्षुक्षास्मृत्यंतरं तत्र प्रस्तत्वेन दर्शितमिताक्षरायां तन्नापनः शोशुचदघमिति
मंत्रस्यापि तद्दिङ्मुखत्वस्य स्वोदकदाननैव संबंधः अपीतमंत्रानंतरं वामुकनामामुकगोत्र तस्य पवित्रयावि
मंत्रः पठनीयस्त्वस्यापि सहस्रसिंचक दकं नामगोत्रेण वाग्यताऽतिविधानात् स्नानलक्षणायामपि प्रजानत्वादु
दकदानेनैव मंत्रस्यान्वयान्तु स्नानेनतस्य गुणत्वं। दवभ्यषणमनेनेव एवं चापनः शोशुचदघमिति दक्षिणा
मुखा निमज्जंती तिपारस्कर वचनात् मंत्रशोविविकल्पः समुच्चयो वाप्तुनत्तुतद्गुरोभादत्रस्नानान्वयोपयुक्तस्सा।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पितृदिग्गुरवतंचोदकदाने ब्राह्मणाभिप्रायेण । तेनोदग्गुरवाः आद्गुरवाश्चस्वजन्यपदेरपयोरित्यनेननविरो
धः । केचित्तु सप्तमा दशमा द्वापुरुषा द्वादशा तयापाक्रप्य पंतिदकसमापत्त्वा तत्रस्नात्वा दकं प्रयच्छंतीत्य
र्थः । स्नानेवमं त्रपितृदिग्गुरवत्वाच्चयउदकदानं तु नामा दियुक्तं एवमंचाव एणभिदेनादि त्रियमध्ये अतानविरोधं
इतिव्याख्यातस्वदत्तेन तमथेणास्कुरः । संयुक्तं मैथुनं यावेरन्नुदकं करिष्याम इति कुरुध्वंमावंचपुनार्
यत्रातवर्षप्रेतकुरुध्वंमवेनरस्मिः सर्वज्ञाभयापान्यप्यंस्याः सप्तमा पुरुषा दशमा द्वासप्तान्येयाम वासयावसं
बंधमनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यानामिकयापनोद्य पनेनशाम्भुच दघ्मिति दक्षिणामुखा निमज्ज्य
तिप्रताया दकंसकृत्प्रसिंचयंजलिनासावेनतउदकमिति । संयुक्तं विद्यादिना प्रतसंबद्धं मिथुनमवमैथुनं स्त्रीपुरुषयु
गं । विद्यासंयुक्तमुत्तरदानाभिसंमैथुनं स्यालकमिति कर्कः । बालप्रतवर्षप्रेतकुरुध्वंमावंचपुनरिति याचितस्या
तरइतरास्मं नुतवर्षं कुरु ध्वमित्सेव सप्तमदशमयहणम्वियक्षितं न मानामैत्तानपर्यंतविदक्षितं एतदेवविवय
तयावसं बंधमिति । एकवासस्त्वं चाचोक्तं बैजवापोक्तं ना ब्राह्मणविषयं अपसव्यं यज्ञोपवीतं नवासस्ततिप्रा
चेतसमपसव्यान्तरा पतंचक्षत्रियवैश्यविषयं राजन्य वैश्यावपसव्यं वासप्रतापवीतं ब्वतिरिवं बवचनात् ॥
अतानविरोधः अपनोद्यसंतोदकमित्यनुषंगः । असावित्यत्र संबुद्ध्यंतं प्रेतनाम निर्देशः । आचार्यादीनां चोदकदा
नावश्यकत्वमुक्तं तेनैव । आचार्यं चैवं मातामहं चैश्वश्च गांवीप्रत्तानां कुर्वीरंस्तान्येतेषामितस्त्री पावमंत्रा ६१

नजवति । अमंत्राहि स्त्रियोमता इति बौधायनवचनात् । एवं चैवमा तामहदत्तत्रयोगाश्च रवचनेएकैबणानामम
नजवति । अमंत्राहि स्त्रियोमता इति बौधायनवचनात् । अथ पंचहंसमात्तदुहितृभगिन्यादयः गुरुरूपाध्यायाः सुहृत्संबंधमातु
लपुत्रादयः अप्रनाय दृष्टाचाचा मन्त्रा अपि । अथापंचैहं मंत्रादुहितृभगिन्यादयः ... यायाः सत्या दानयंमंप
लमातृसपत्नीयादिः । अन्येप्रसिद्धाः एतेषां मित्वादीनां एतेभ्यः तयावरायपेच्छेतं तान्फदयकामनायां सत्यां दानयं मंप्र
रदानेप्रलवाया । नास्त्रीमर्थः तथाचयाज्ञवल्क्यः । कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरत्विजामिति स्वर्गलिखितो अ
दकक्रियाकामश्वशुरसा तुलयोः शिष्येभ्यस्त्वतायां पितिरा जनिर्वाति नव्रा । दकः आत्ययथाका लमनुपनीताः ब्र
लनः प्रक्रांतप्रायश्चित्ताः चोराः सुवर्णस्तेयमे दृव्यापहारिणः । अन्येप्रसिद्धाः एतेब्रात्यादयः स्वदत्ताप्यादिभ्य
उदकं न दद्युः । इदंचोपलक्षणं दाहपिंडदानादि कर्मापिनकुर्युः । तथाचयाज्ञवल्क्यः नब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं
पतितास्तर्पयेति । एवमनुरपि स्त्रीबाघानोदकंकुर्युः स्नानाव्रात्या विधर्मिणः गर्भभर्तृद्रुहश्चैवसुरापश्चैवयोषितः इति
आयपदनअस्मत्दपे । विधर्मिणः पाषंडिनः मनुरपि आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्य समापनात् समाप्तेतूदकं
कृत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति मनुः । पतितः किंचिन्नकर्तव्यं न स्वान्येषां करोतीत्यर्थः । ब्रह्मचारिविषया विशेषः स्मृत्यं
तरे । स्लेत्वोरग्रहणाखलीवर्दम्यापन । पतितास्त्रजाः । पिंडानलजलश्राद्धेस्तद्दानंलक्ष्यते । यत्तु पिंडानलजलदानं
किं बहुना कथनेपि किंपुनः स्पर्शनवरनादो अनर्हका अयोग्यास्तेअत्रैवनात्रावाज्ञातयः स्युरिति स्मृता कातुश्मता
यथादोषादात्रायंनकार्यमित्युक्तं नेष्टउदकदानाद्यौर्ध्वदैहिकमपिनकर्तव्यमित्यर्थः । अत्रवक्तव्यं सर्वे

वमेवोक्तं तथाप्येतेष्वेकोदकदानादिकं न कर्तव्यं तथा च ब्रह्मेऽवराणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः यतेः किं
चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति स्मृतिः दत्तात्रेयोऽपि कर्मनिष्ठेषु सः सूत्रपितृषु एतेषु तेः दहनं तस्य कर्तव्यं श्राद्धपिंडो
दकक्रियाः एकोद्दिष्टं जलपिंडमाशौचं प्रेतसत्क्रियां न कुर्याद्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मभूताय भिक्षवे स्मृतिः वार्षिकादन्य
दिति सपिंडीकरणांतं क्रियाणां निषेधः न तु दर्शादिश्राद्धस्यापि संन्यासिनो मृताहिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि मम
हालयं तु पक्षेषु दद्यादस्या भवतं देवादिति वायुपुराणात् यतिसंस्कारविधिश्च बोधायनोक्तो द्रष्टव्यः तस्य च क
ालपेतु पक्षे ... दस्यामेव तद्देवादिति वायुपुराणात् ... सपिंडीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः त्रिदंडग्रहणा
त्प्रमुक्तः दत्तात्रेयेण अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते सपिंडीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः त्रिदंडग्रहणा
देव प्रेतत्वं नैव जायते एकोद्दिष्टं न कर्तव्यं संन्यस्तानां कदाचन नारायणबलिश्चास्य कर्तव्यो द्वादशेऽहनीति
तत्प्रकारश्चोक्तः स्नात्वैव कृत्वा विष्णोर्महापूजां पायसं च निवेदयेत् अग्नौ हुत्वा तच्छेषं व्याहृतिभिः समाहितः
ततः ... अभ्यर्च्य पुष्पाद्यैर्धूपदीपैर्नामभिः संभोज्य ब्राह्मणान्नन्न
घृतैः गंधैः स्रग्वस्त्रसहितैः द्वादशावरान् ... तन्त्रं विष्णुपदात्पाद्य यथाशास्त्रविधानतः दत्वा
दक्षिणां ... निवेदयेत् ... दत्तं ... नास्ती
पुरुषसूक्तेन गंधपुष्पादिकं क्रमात् ... बलिं ... नारायणबलिर्द्विजः ... विष्णुलोकसदा
... तस्यैव ... तस्य बाजपेयफलं ततो ... ६२
ज्ञातिपुरुषान्नात्र संशयः अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ततो ...

ति कृत्वा तच्छेषं पायसं निवेदयेदित्यन्वयः अत्र त्रयोदश्यां द्विजभ्रष्टैरुचितिप्रतिग्रहे ... शिष्यैः ... संग्रामादिकः । बलि
त्रयदाना ... कस्य नारायणबलरूपकमद्वादशेऽहनि कर्तव्यत्वाभिधानात् २५ ननु दकदानमिति कर्तव्यमिति
संस्कृत तत्र येषामनुगमनाधिकृतं सकलाः कुलस्थुः सर्वा याः सपिंडाः सोदकाश्च ... परंपरया च ... तं संस्क
... नमनीक्षमाणाः संतो बालपूर्वकनिष्ठपुरःसरं ... समीपं व्रजेयुः ... नादेयपयसि ... एकव
रं वा दूरं ... ज्येष्ठपुरःसरं निमज्य ... तीरसमीपमागत्य ... तस्मिन् प्रतिदिनं ...
दिनं ... सह ... एतेन ... तिलमिश्रमुदकं ददीरन् ... एतावद्दिवसं ... वर्णभेदेन ... यावि
... ब्राह्मणाम ... दक्षिणामुखा ... विनि
यमः तत्र उदकदाने ... पुनरपि स्नात्वा ... कुर्युः ... नवे समाप्ते आर्यान्
नादेयपयसीति व्याख्यानमयुक्तं तथा च बैजवापः ... मरणं ... पयो ... न ... अन्वे ... समाणा ... ता
कवासस ... कनिष्ठपूर्वा इति अरण्यं श्मशानं ... इति पाठक्रमेणाभूताः
प्रवेता अपि ... बांधवा यथाव ... दकमवतीर्य ... पुरःसर ... यज्ञोपवीतवासस ... दक्षि
णामुखा ... दक्षिणामुखाः प्रागुग्रा राजन्य ... सरित्वा नदीकूलं ततो ...
... प्रयतमानसः पा
... संबोध्य यदादात ततः स्नानं समाचरेत् ... ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रा०दी०

णांततआवयविशेदद्याद्दृत्वांजलीन्। द्वादशाक्षत्रियेदद्या। द्वैश्येपंचदशस्मृताः। त्रिंशच्छूद्रायदातव्यास्ततःसंप्रविशे
त्। ततःस्नानंपुनःकार्यं। गृह्योक्तंस्वकारयेदिति। दशद्वादशाद्यंजलिदानंवाच प्रथमदिनएवनविधीयते। किंतुसर्वे
ष्वेवदिनानिमित्ते[illegible]वा। एवंस्वपक्षेकांजलिदानमुक्तंभवति। गृह्येवाश्वप्रथमदिनएववक्ष्यमाणकाले। केचित्तुप्रथ
मदिनएववृद्धाद्यंजलिदानाविभागः। स्नानंगृह्योक्तंतापेन्यपाठक्रमबाधेनापीत्युपरीतक्रमादृष्टव्यः। पुनःशब्देन
सकलस्यैवस्नानधर्मातिदेशोननदीरूपाधिकरणमात्रस्य। गृह्यवेशानस्वतस्संभवात्। पुनर्नदीगमनकल्पनागौर
वात्। नपैवनिदिष्टसम। वारा। श्च। गृह्यचोवंचकारयेदित्यादौ। वांसादिनेभवनदीकूलमिसुलम्। ततःस्नानादेवडत्सुके
नद्धयनभागारप्यादिनेदानंद्विषेपदृष्टव्यं। धर्म्याश्चाविविनिवेजवापोतेअयनमनुनतोदसीतिरातनतडागादौ स्थिरजल
एवस्नानादिकर्त्तव्यं। यचोदकमवहृद्भवतितस्मापसदृन्मध्येका[illegible]मुहूर्त्तं तस्यगोत्रंनामच्योत्वोन्नीर्य
वासांसिपरिधायसकृदन्यान्यपापीडचन्द्वान्निविशेत्ततआनक्षत्रदर्शनादित्याश्वलायनसूत्रात्तोत्स्कानंरा
वसंच्चवितामत्रदक्षिणमावर्त्यजलसमापंगंतव्यं। तथाविष्णुः। निर्हृत्य बांधवाः प्रेतंस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणंचितामप
गम्याप्सुसवाससोनिमज्जनंकुर्युरिति। आश्वलायनोपि। सव्यावृतोव्रजंत्यनाक्षमाणाइतिः। प्रघापिवाचो।
दकमियेवीतत्तापिकृत्वातिलमिश्रितंदेयं। दक्षिणाग्रकुशान्स्थलासीनतिलकुशपूर्वकपाणिनिकारापनवद
नात्। कुशानांचसव्यापिपित्र्यत्वोद्गुणामुग्मनानकार्याः। सपिंडीकरणंयावदृजुदर्भैःपितृक्रिया। सपिंडीकरणा ६३

द्वर्ध्वंद्विगुणैर्विधिवद्भवेदितिविष्णुपुराणात्। प्रघापिवगोत्रेणप्रथमत्ततोऽयंप्रेतममुप्तम्नवमेतदकतिपेतिविषम
त्रिनवादकदानमुक्तं योगीश्वरेण। वसप्तमाद्दशमाद्वापीतिसप्तमदिनपर्यंतमपक्वंतथापिपावदशोवंप्रेतस्याद
कंपिंडश्चदद्यादितिविष्णुवचनेनपूर्वलिखितप्रचेतोवचनेनचदशाहादर्वाक्क्रियाकृत्याकःसवोक्षोभदिनपक्षएवप्र
ताभकृदयहेतुत्व। श्लिष्टाद्दत्वाचमूलडक्तः। अंजलिसंख्यापक्षाश्चत्रयःस्मृतिषुदर्शिताः। योगीश्वरेणतावत्सकृदु
पक्षउक्तः। सकृत्प्रसिंचंत्युदकमिति। आश्वलायनेनापिसएवोक्तः। एकांजलिमिति। प्रचेतसानुपक्षत्रयमप्युक्तः। तच
नदीकूलमित्यादिवाक्यदशाहदशोद्वाघुत्यादिसपक्षउक्तः। त्रिःप्रसेकंकुर्युःप्रेतस्यत्रितित्रयपक्षउक्तः। दिनोद
नेनस्नीन्यपूर्णान्यदद्यादेतकारणात्। तावृद्धिश्चकर्त्तव्यायावत्पिंडःसमाप्यतइतिप्रथमदिनेत्रयोदत्तानदानवद्वि
तीयदिनेषट्तृतीयदिनेनवेत्यादिक्रमेण। एषकल्पः। द्वितीयदिनेद्वौतृतीयदिनेत्रयेइत्यादिक्रमेणदिनसंख्ययावृद्धिगुण
वैगुण्यादिवेद्विपक्षोपृकृतः। तत्रान्यतरानुष्ठानेनशास्त्रार्थसिद्धावपिगुरुपक्षानुष्ठानेनप्रेतोपकारातिशयःकल्पनीयः।
अन्यथातदाम्नानानर्थकप्रसंगात्। उदकदानमंत्रश्चनानाविधाउक्ताः। प्रचेतसाप्रेतस्त्वपात्रितिबेनबापेनामुकोस्वधाति।
पारस्करेणासावेतत्तउदकमिति। हारीतेनासावेतत्तेस्यतामिति। कात्यायनेनगोत्रनामपदांतेस्वतर्पयामीत्यहंवदेदितिरामाप
ताउदपुरुषशाहृत्वादिमन्त्रेदध्यमक्षेयं। पितृलोकेषुपानीयमक्षय्यमुपतिष्ठतामिति। एतेषांविकल्पोदृष्टव्यः। एतस्यवादा
कदानस्यतर्पणत्वेनान्वारब्धसव्येनापिपक्षेप्राप्तौअंजलिनियमायमुक्तंवसिष्ठेनसव्योत्तराभ्यांपाणिभ्यामुदकाक्रि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिं॰ टी॰ यां कुर्वीरन्निति। अन्यदप्यंगजातं स्मृत्यंतरे यथा संभवं द्रष्टव्यमिति॥ २९॥ मरणाशौचिनां विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानि
दानीं तंत्रयोरुक्तं आह। आशौचिनां कर्माङ्गतयोपवासित्वं स्नानं भोजनं च कर्तव्यं दानादिकं स्वधर्मं न कुर्यात्। चतुर्थे
र्थं वाधःशयनं येषामवर्णसहितानां वा तावद्देवं भवेयुरिति शेषः। तत्रैव विशेषः। पयो नोद्धृतं च कल्कादिकं। आमिषं मांसं लवणं स्वे
च्छया मुद्गादिपयो दुग्धं क्षारं सर्वं गोरसमपि उद्घृत्यन्नं भक्ष्यं भोजने स्वजेयुः। स्त्रीसंगं मैथुनं मसलान्यादर्शादर्शनादानि च
स्नानानि घृतादीनि हसनं हास्यमुदंसेतो वा वस्त्रानरोदनमुत्रासनं वमनादिं यजेयुरिति अनुषंगः। नाशौचेन निर्मितं कटा
दितैने वास्तीर्णायां क्षितौ तत्रान्तयो निनियतः। यदुक्तं वृद्धपुराणादौ। वैविहितं मौन्निनं शुचयः संतो निशायां शयीरन्
कुर्वीत। किं न संविशेयुस्तथा यीरन्। इदं चोपलक्षणं। दिवाष्टपवेशनं तथा पाणिना क्षितौ विचरेत्। तथा च वसिष्ठः। मद्यो
च्छिलाः। अधस्स्वस्तरे शयीरन् नभैवन्नात्मनासीरन्ननेन वावर्त्तेरन्निति। भगवता यम नो च मन्येन निर्मितं सत्त्वमयः
कटादिरुपलक्षणं। आश्वलायनः। नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन्। क्रीतान्नेन वावर्त्तेरन्निति। मनुः। अक्षारलवणान्नाः
स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहं। मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ। वितिः। क्षितिग्रहणात् खट्वादौ कंबलादि निषेधो न तु
कटस्य। भस्मोपस्तरस्यापि नइति विष्णुपुराणोक्तेः। क्षारगणश्चोक्तोऽग्निपुराणे। तिलमुद्गादृते शैब्यं सस्यं गोधूमकोद्र
वौ। धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैव च। खिन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणाः स्मृताः। क्षारायवः शाकादिः। ले
वणाविशेषणं वा क्षारग्रहणं तेन सैंधवादेर निषेधः। तिमधातिथिः। निमज्जेयुरिति माज्जनरहितं मज्जनमात्रं कुर्युरित्यर्थः ९८
तथा वगोतमः। अधःशय्या शायिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे न मार्जयीरन्मांसमभक्षयेयुरा प्रदानादिति। सर्वेषां तयः सस्ना

पुरिसर्थे रघुन्यो प्रदानमेकादशाहिकं श्राद्धं तत्पर्यंतमिति मांसभक्षणादीन्यनेकः यहणं विकल्पः। विष्णुपुराणे। अस्थिसंच
यनमवधित्वेनोक्तं। शय्यासनोपभोगस्तु सपिंडानामपीष्यते। अस्थिसंचयनादूर्ध्वं संभोगस्तु न योषितामिति। योषितां स
ंगो मैथुनं तु यावदशौचमेव वर्जनीयं तदर्थः। सपिंडग्रहणं पुत्रव्यतिरिक्तपरं। पुत्राणां तु यावदशौचमेव। दशाहकं दशमुपा
सहत्या तापि जोरवमरणादिति बोधायनवचनाद्यच्च दृश्यान्तरपि। अधःशय्यासनादीनां मलिनाभोगवर्जिताः। अक्षारल
वणान्नाः स्युः क्रीतान्नाशनाभ्यां वि। दानादि विहितं हास्यादि निषेधः। मलिनाः इति मार्जनवस्त्रक्षालनादि निषेधः। अ
त्र वक्षालनार्थी निर्णेजकादिहस्तदानर। पो वाससस्त्यागस्तेनैवान्त्योपायादिनैव विहितः। न चेमं वासः संत्यागो नस्वरो
त्यानं तदेतत्करति। ब्रह्मपुराणादौ लिंतिमादिनवस्त्रशुद्धिर्विहिता। यस्य यस्य तु वैदस्यैव घृत्या। पश्चिमं बहुः। सत तूपग
च्छाद्धं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपीति। प्रथमे तृतीयेवं वमससमनन्तरमेवं दशकक्रिया वाससा वेत्यागो नत्वं स्नानामिति गो
मोक्तस्तु वासस्त्यागः परिवर्त्तनमात्रं। पिंडदानादौ बैदेहिककाल एतयोस्तु स्नानमेव। यामाद्विहिस्त तागत्वा प्रेतस्य
सु वाससा। अंत्यो नाम आश्रितानां वसह स्नानं करोति निवातिब्राह्मणात्। परन्तु वाचस्पतिना गोतमेनेप्यानांस्त्राणा
मंते वासस्त्यागविधानाद्धा हस्य सवाससस्त्यागस्याद्विजविषयत्वं न संकोचः हेतः। सानभन्नविषयत्व। इयुक्तं। भागवर्जि
नाद्भुतिस्वक्ते दनादिधारणमसनाद्यासनादि निषेधः। तेन तैलाभ्यंगतांबूलचर्वणादिकं सर्वं भोगस्य। धनंस्वल्पेपलक्षि
तं दृष्टव्यं स्पस्तु मार्कंडेयपुराणे तैलाभ्यंगो बांधवानामंगसंवाहनं च यत्। तेन चाप्यायते जंतुर्यच्चाश्नंति स्वबांधवाः। इति
तैलाभ्यंगो विहितः तं तंतिमादिने यथा मान्निः क्रमशोऽत्वातेद्धूत रमक्षकर्मणि तिलकल्केः सर्षपकल्केर्वा स्नातो विपरिवर्त

नवास्येपटंसेविश्चयुरितिविष्णु तिलकल्कस्नानविकल्पितो द्रष्टव्यः। रोदनं च निषिद्धं याज्ञवल्क्येन। श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं
प्रेतो भुंक्ते यतोऽवशः। अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः इति। की तं लघु वाप्यना नमेव भोक्तव्यं। की ब्राह्मण्या वाप्यरण्य
हादेकान्नमलवणमक्षारांश्च अहन्यहनि निर्विष्टवापस्नानं। आशौचमध्ये भोजनं च श्रोतिभिः सह कर्तव्यं। आशौचमध्ये
न भोजयेद्धरणागानां वर्जमिति ब्रह्मपुराणात्। महाभारते पुक्तं। तिलान्ददत पानीयं दीपं दत्त जाग्रत। ज्ञातिभिः सहभोज्यमेतत्प्रे
तेषु दुर्लभमिति। मरीचिना तु दिनत्रयं वसेत्भोजनमुक्तं। प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा। ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्
प्रेतेषु दुर्लभमिति। लब्ध भोजनं दिवैव कर्तव्यं। दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभेति विष्णुपुराणात्। भोजनपात्राणि
चानि हारीतेन। पाणिषु मृन्मयेषु पर्णपुटेषु वाश्नीरन्निति। अन्नविशेषनिषेधश्चापस्तंबेनोक्तः। लवणक्षीरमाषान्ना
न्मांसादीनि पायसं। वर्जयेदेतान्येषु मालवश्चातुरर्विंनेति। एवमन्येऽप्याशौचधर्माः स्मृतिनिबंधेषु द्रष्टव्याः। एतेषु च
धर्मेष्वनुक्तकालविशेषाणामवधिर्जेयं वकल्पिकमुक्तं। आसंकल्पेत। संस्कर्त्तोदाहकर्तानित्यपश्चादागतः पुत्रादिः
संनिहितोऽपि स एव कर्ता वनु जलदानकर्ता। आशौचे दर्भपुंजस्मधुक्षयं यथा भवति तथा दहनतः दशाहदिनात्स्वस्र
यहं एकैकपिंडमापयेत् दद्यात्। अत्र यद्यपि प्रत्यहमित्यसाधारण्येनोक्तं तत्सर्वेषां पावदशौचं प्रत्यहं पिंडदानात्स्माद्ब्राह्मण
स्य दशापिंडाः क्षत्रियस्य द्वादश वैश्यस्य पंचदश शूद्रस्य त्रिंशदिति वर्णभेदेन पिंडसंख्याभेदः प्रतीयते। पारस्करेणापि तथा
क्तं ब्राह्मणे दशपिंडाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः। वैश्ये पंचदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिता इति। तथापि शास्त्रीयो बहु
क्तवर्णानां क्वचिद्देवहि दशाधर्मान्पुरस्कृत्य प्रेतपिंडान्वपेत्सपातिप्रवक्तिसंख्याया दशाविशेषविषयत्वमभिधाय प्रेतेभ्यः ८५

सर्ववर्णेभ्यः पिंडान्दद्यादशैव चेति ब्रह्मपुराणेऽभिधानात्सर्वस्मृतिपुराणेषु च दशानामेव पिंडानां शिरः प्रभृत्यवय
वनिष्पत्तिरूपप्रयोजनाभिधानात् ब्राह्मणस्याविच्छेदेन वदशापिंडदानं क्षत्रियादीनां नवदिनपर्यंतमविच्छेदेन नव
... नदशमपिंडदानं वाशौचांत्यदिनेऽपि द्रष्टव्यं। तथा च ब्रह्मपुराणादिवसे दिवसे देयः पिंड एवं क्रमेण तु। प्रेतेषु क्रमेण तु
... दानं दशमपिंडदानं त्वाशौचांत्यदिने इति द्रष्टव्यं। तथा च ब्रह्मपुराणे। ... स्याद्दशमः पिंडो मासस्य
... देयस्तु दशमः पिंडो राज्ञां वै द्वादशे दिने। वैश्यानां चैव पंचदशे दशमस्तथा। शूद्रस्य दशमः पिंडो मास
... दीयत इति। पिंडदानप्रकारोऽपि तत्रैव। मन्मयं भांडमादाय नवमन्नं तु संपतः। लकुटं सर्वदोषघ्नं सत्वा तोयमा
नयेत्। ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वाल्य वह्निना तंदुलप्रसृतानां प्रक्षाल्योद्धृत्य पक्वं च स्वयं। सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रं कृत्वा
... ततो वनजं दद्यात्। ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं ... तत्तस्तरं भिन्यान्यायान्देशासंभवात्। ततो वनजं दद्या
कांतविवर्जितां। द्वारापांतेन ततः क्षित्वा सुष्ठु शाखोरमृत्तिकां। तस्मिन्संस्तरे ... दघ्नेतायापिंडं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः। फलमूलगु
... रजोवनामनी। तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः संसिक्तं तमम वहिः दद्यात्तेनायापिंडं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः। ... पिंडमर्चयेत्
इत्यादि तिलमिश्रं तु कुर्वीत। अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैश्च ... शीतलैः। उर्णातंतुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिंडमर्चयेत्।
... पिंड एवं क्रमेण तु प्रयाति दिवा कार्यः पिंडो द्वाष्पमयीं शिरवां। तावत्समुखः सिक्त्वा सर्वं तोयं क्षिपेत्ततः। दिवसाद्दिवसे देयः पिंड एवं क्रमेण तु
एकतोया जलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दापयेत्। द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन्चतुर्थे चतुरस्तथा। पंचमे पंच षष्ठे षट् सप्तमे सप्त वै वहि
... तावत्ततोऽयपात्राणि संपूतानि ति
... वनेवेदद्यात्दशाहं वस्फः पंचपात्रात्तोयस्यांजलयः क्रमात्। ... फलमूलेश्च पय
लादिभिरिति तंडुलोनमुख्यः कल्पः। अनुकल्पत्वेन तु अन्यदपि द्रष्टव्यं। तथा च पुनः पुच्छः। फलमूलैश्च पय

३२.२१. ताज्ञाकेन च मुंडेन चाविलमेश्वं तु दर्भेषु पिंडं दक्षिणानोहरेदिति । शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेदिति च । धा
रोपांतदेशे खनननियतः । यामाद्दक्षिणे कर्तव्यस्तलाशयसमीपतः । पिंडदानं दशाहानि प्रेतायार्थ प्रमाश्रितेरिति ब्रह्म
पुराण एव देशांतरस्यापि विधानात् । स्मृत्यंतरे तु पुत्रोपि द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतने भुवीति । मृत्तिकाक्षेपश्च स्थंडि
लनिर्माणार्थं स्थंडिले त्वन्नभागं तु दद्यात्सर्वो [illegible] एवं तु [illegible] वा तु पिंडसंकल्पनामगोत्रेण तु दद्यादिति वाराहपुराणाद्
भक्तिरत्नावोपनीताविषयं । प्रेताय पिंडं बर्हिषि दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितमिति मरीचिवचनं चानुपनीताविषयं । तथा च प्रचेताः
असंस्कृतानां भूमौ पिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्विति । मूले च यथा पाषाणानि च [illegible] पिंडमेव कारकरणं सर्वस्मृतिपुराणेषु भुक्
त्वात् [illegible] स्मरवाधिकरणत्वाभिधानात् । हारीतस्मृतौ प्रेताय पिंडं निर्वपेत्पुष्पैर्भौमात्यंपानार्थं चोपलिमायां घृतप्रचे
तोवचनानुसाराच्च भूमौ मात्यूमित्यादि [illegible] पलिमायामित्यपपाठस्त्वसंमतिप्रदर्शनाय पाषाणे वा दद्यादिति
पाठविपाषाणमये दत्र इति कश्चित् । पिंडदानं च यथाविधि । गोत्ररणपिंडयत्नाच्च तादृयप्रेताया न्नादिनत्र [illegible] मिति पिंडपित्
यत्प्रकारोतिदिष्टस्तथापि स्वधाशब्दादर्भं [illegible] तथा च मरीचिः । पितृशब्दं स्वधाशब्दं च [illegible] प्रयुंजीत कर्हिचित्
अनु [illegible] तथा च हस्रप [illegible] नेन विधिना [illegible] पतितुष्ठता मयपिंडः प्रेतायेति समुच्चरन् । [illegible] गंधं पुष्पं च धूपं दीपं तथै
नयेति । स्मृतिवचनमपि [illegible] तिलस्य नादरूपलक्षणं । अत्र च संख्याविकल्पः फलतारतम्यं कल्प्यं । एतेष्वपि च पंचाशांजलितोया ६६
जलयः पिंडोपरि दद्यात् । तीयादिवादेः सन्निहितपिंडानामेवाभिधानात् । पिंडानामवयवपूरकत्वमुक्तं [illegible] पाथांजलीना

६६

पा

मिंडिपरकर्त्वाभिधानाद्बाष्पवृत्तोपांत्लानानां च तापोपशमनार्थत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणे । शिरस्त्वाद्येन पिंडेन प्रेतस्य
क्रियते तथा । द्वितीयेन तु कर्णौ शिनासिकास्तु समासतः । गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात् । चतुर्थेन तु पिंडेन नाभि
लिंगगुदानि च । जानुजंघे तथा पादौ पंचमेन तु सर्वदा । सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः । दंतलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन
च । दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः । एकादशोऽह्यवधाः संतु वृद्धिवधेः सह । सर्वेषामेव भूतानां परलोकसमागमे प्रेत
भावगतानां तु शरीरवादिषु वर्तते । पंचभिः पंचभिस्त्वेभिः पात्रैरंजलिभिस्तथा । एकादशे द्वादशे वा [illegible] दर्शनादिति ।
वैशंपायनश्च [illegible] गंधादिभिस्त्वन्यथोक्तं तद्विस्तरभयात् । [illegible] जनाभावाद्धनप्रदर्शनेन यत्र तु संस्कारे वा दश पिंडदानमुक्तं घ
पूर्वं [illegible] मासमृत्युकालभृग्वादिमरणादौ तत्र तत्प्रकारो ब्रह्मपुराणे । सप्त [illegible] प्रदातव्याः सर्वेष्वपि युगपत्तथा । त्र्यहात्रो
च प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि । द्वितीये [illegible] तृतीये पंच चैव हि । एकस्तो यांजलिस्त्व [illegible] दीयत इति । प्रसह
मकस्तो यांजलिरेकं च पाचमित्यर्थः । त्र्यहाशौचप्रकारांतरमप्यपरार्के पारस्करेण । प्रथमदिवसे दद्यात् त्रयः पिंडाः समाहि
ताः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा । त्रीस्त्र दद्यात्तृतीयेह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्तथेति । प्रथमेऽह्नि त्रयो दद्याद्द्वितीयस्याप्येदधा
दित्यर्थमभिप्रेत्य संस्कर्तुरुक्तं । तथान्यदपि कर्तव्यमुक्तं पारस्करेण । मृन्मये तां रात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेताय
स्नाहि पिब चेदमिति । विहायसि शिक्यादौ गरुडपुराणे तु पृथक्शरावपादेधा दद्यादाकाशे क्षीरमंबु वा [illegible] पुत्रः
अपक्वमन्नपपात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयं । काष्ठत्रयं गुणैर्बद्ध्वा [illegible] सैरात्रो चतुष्पथ इति मत्स्यपुराणात् यावदाशौचं तन्निधा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रि॰ ७ नमुक्तं। तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा। सर्वतापोपशांत्यर्थमध्वश्रमविनाशनमिति। अन्यदप्येकोद्दिष्टघका
रिकायां। तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखंडितं। कुर्यात्प्रदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकं। भोज्यभोजनकाले सम्यक्संमुदि
तनिर्वपेत्। नामगोत्रेण संबुद्ध्या धारिण्यां पितृयज्ञवदिति। एवमन्यदपि स्मृतिभ्यो वगंतव्यं। अपारिष्टात्। प्रथमद्वितीय
ववैषतंडुलनीवारादिक्रमेण गृहीतं। तंडपरिष्टाद्याविंपिंडदानं तद्वयाद्यं। तथाच विष्णुः पुत्रः प्रथमेऽह्नि यद्यत्तदवस्या
श्ववैषतंडुलनीवारादिकं यद्गृहीतं तं परिष्टाद्यावत्पिंडदानं तद्वयाद्यं। तथाच पृथ्वीचन्द्रोदये प्रथमेऽह्नि पिंडदानमिति दृष्टांति। कर्त्तृदेशादिविपर्ययस्य पूर्व
दृष्टादिक्रममिति त्वस्य ग्रहणात् तस्य मुख्यत्वं सक्तुगुडादिकं तु पाकासंभवे ग्राह्यमिति दृष्टांति। कर्त्तृदेशादिविपर्यये
कः। उत्तरायाद्यविपर्यये पिंडद्वयं। एतेषां चविपर्यये एकोद्दिष्टघकारिकायां। उत्तरायस्त्रिलापाच कर्त्तृद्रव्यविपर्यये
र्वदत्तांजलीन्दद्यात्पिंडदानं तथैव च नेति। एतस्मिंश्चादकपिंडदानाद्यौर्ध्वदैहिके प्रक्रांते समाप्तेऽवक्रोपपाते विशेषमा
विष्यपुराणे। प्रक्रांताशौचवतं वस्तु यदि दत्तं प्रिपमतां समाप्यं चोदकं पिंडान्नानमात्रं समाचरेदिति। इदंच मातापित्रभि
न्नविषय। तद्विषये तूक्तं कर्मनमः। अंतर्दशाहे चेत्तत्रसर्वं समापयेत्। पितरं तु यावद्दशाहं चैव सपिंडं तिलांजली
निति। इत्यमपि च्यवनम्। त्रिरात्रासरं तु दशाहपातेमातापितृविषय एवं यवदेव। तथाच गालवः पित्रोरशौचमध्येपियदि
दर्शसमापतेत्। तावदेवांतरं तत्र पर्यवस्यति ह्यवरमिति। अन्यषां तु अह्नः एवमपि दशाहांतेत्र तंत्रसमाप्तिः। दाह। दिन। ६७
चयनस्यास्ति संचयनस्य दिनंवक्ष्यमाणं प्रथमादिषु नाह्नि तान्यपि दाहाद्दाहादिवसाद्वगण्यं। तथा चांगिराः। अन
ग्निमतउक्तं ते साग्नेः संस्कारकर्मणः। शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथीति। दाहाद्यादिषु पपाठः। इदं नवाहृद

चास्थिसंचयनं आदितः दाहदिनमारभ्य चतुर्थ्यामित्यामेकस्मिन्प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा सप्तमेऽह्नि नवमदिने वा
स्थ्यस्थिप्रकारेण कर्त्तव्यं। तथा च संवर्त्तः। प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा अस्थिसंचयनं कार्यं दिनेतद्गो
त्रजैः सहेति। अदाग परिशिष्टे अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थिसंचयनं भवेदिति। अपरेद्युर्द्वितीय विष्णुः चतुर्थे दिवसे स्थि
संचयनं तेषां च गंगांभसि प्रक्षेप इति। ब्रह्मपुराणे तु वर्णविशेषेण कालविशेषव्यवस्था प्रकारद्वयेनोक्ता। चतुर्थे ब्राह्म
णानां तु पंचमेऽहनि भूभृतां। नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे। क्वचित्तृतीये विप्रस्य चतुर्थे क्षत्रियस्य चाष्ट
प्रज्ञेय जातेश्च शूद्रस्य दशमेऽहनि। अस्थां च संचयः प्रेतक्रिया तद्दशाहे वादिति। आश्वलायनेन त्वन्योपि काल उक्तः। संव
त्सरे धे दशम्या कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्र इति। कृष्णपक्षसंबंधि दशम्या ऊर्ध्वमयुग्मासु एकादश्यां त्रयोदश्यां प
ञ्चदश्यां मज्जकस्यां विशिष्टा थावषाढाफल्गुनीप्रोष्ठपदा व्यतिरिक्ते एकनक्षत्रे संचयनं कार्यमित्यर्थः। अयं च कालो नत
त्राशौचकाले यथासंभवमतीते पिसंवत्सरांतादिसपिंडीकरणपक्षे इष्टव्यः। यदा तु द्वादशाहे सपिंडीकरणं क्रियते
तन्मध्ये चायं कालो न संभाव्यते तदा पूर्व एव संचयनानंतरं श्राद्धमप्यादघस्त्रिकोदिष्टविधानात् सपिंडीकरणात्प्रागिति
धेयान्। संचयनप्रकारश्चाश्वलायनकात्यायनाद्युक्तो द्रष्टव्यः। आंगिरसाच विशेष उक्तः। अस्थिसंचयने प्राग्देवानां प
रिकीर्त्तितः। प्रेतानं तत्तदादिश्यय शुचिर्न करोति वरं देवतानां तु यजनं तत्राप्यथ देवताः। श्मशानवासिनो देवाः श्रावा
नां परिकीर्त्तिता इति। ततः स्नानं तत्कारश्च ब्रह्मपुराणे। स्नात्वा चिरात्र कुर्वीत प्रेतायोदकतर्पणं। श्मशानदेवतायाग

श्रि° ८१

चतुर्थदिवसे ततः सर्वं निष्पादितायस्मान्नवश्राद्धाः शंकरादयः स्नातैः सुधौतवस्त्रैश्च स्मशानस्य समीपगैः स्वजातिविहितै
र्द्रव्यैर्यथाशक्त्या समाहितैः मृन्मयेषु च भांडेषु कुंभेषु स्रुच्केषु वा सुप क्व भक्ष्य भोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा फलै
र्मूलैर्वनोत्थैश्च सूपाः कव्यादे देवतानां केचिद्दध्येप्रदातव्यं केचित्पुष्पं च चाक्षतं भुनं धूपादीपस्तथा माल्यं केचिद्द
पंत्वराच्चितं तत्र च पात्राणि पूर्णानि स्मशानान्ते समंततः केचिद्दधीनि सर्वाणि पानान्यन्यक्षतानि च निवेदयाद्दै
वतेभ्यो ततः सर्वैर्नम्रहृष्टैः नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ये चात्र स्मशाने देवाः स्मृता भगवंतः सनातनाः ते
स्मत्सकाशात् कृत्तु बलिमष्टांगमक्षयं प्रेतस्यास्य शुभांल्लोकान् प्रयच्छंतु च शाश्वतान् अस्मात्कर्मा पुरादौ पसुख
मतसकाशा ... कृत्तु बलिमष्टांगमक्षयं ... विसर्जनं तु देवानां कर्तव्यं च समाहितैः वतोयाज्ञिप
न ददतान्विरं एवं कृत्वा बलिं सर्वान्नक्षारेणाभ्युक्ष्य वाग्यतैः अपसव्यं क्रमाद्दत्त्वं कृत्वा कश्चित्समाजैत्रैः प्रेतस्या स्थीनि गृह्णाति प्रधानानां द्वानि
यां शारवामादाय वाग्यतः अपसव्यं क्रमो दस्तं कृत्वा ... प्रक्षिप्य मृन्मये भांडे नवसाच्छादने शुभे अरण्ये वृक्षमूले वा
व पंचगव्येन संस्नाप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्टयेत् प्रक्षिप्य ... निक्षिपेत् ततः स्मार्जनं भूमेः कर्तव्यं गोमयांबुभिः ...
संस्थापयेत्प्राप्य गृहीत्वास्थीनि ... वातायविनिक्षिपेत् ततः समार्जनं भूमेः कर्तव्यं गोमयांबुभिः एवं च
संस्थापयेत्पाप गृहीत्वास्थीनि तत्र स्मनीत्वा ... पुष्करको पिवा पदको वा प्रकर्तव्यस्तत्र सर्वविधा
पुष्पधूपार्घ्यबलिभिः पूर्ववत्क्रमात् भूमेराच्छादनार्थं च वृक्षः पुष्करको पिवा पदको वा प्रकर्तव्यस्तत्र सर्वविधा
पुष्पधूपार्घ्य बलिभिः पूर्ववत्क्रमात् भूमेराच्छादनार्थं च ... प्रधानं भक्ष्यादीनां प्रकाकरणत्वोक्तेः अर्घ्यः पुत्तुपुष्पा
नतश्रितः भक्ष्य भोज्य पायस पान कफलमूलात्मको बलिः प्रधानं भक्ष्यादीनां प्रकरणत्वोक्तेः अर्घ्यः पुत्तुपुष्पा ६८
नत इति भक्ष्यभोज्यपायसपानकफलमूलात्मको बलिः ... पानीयपवाधक्षताश्च तदंगानि प्रधानांगानि
णि धूपादीपः माला तंडुलादिपूर्णपात्राणि केषुचिसात्रेषु पानीयानि पवाघक्षताश्च तदंगानि प्रधानांगानि

वाक्यानि गृह्यकारिकायां शिरसो ... पाण्योः पार्श्वाभ्यां चैव पादतः अप्रदक्षिणमस्थीनि गृह्णातीत्याह गोभिल इति पु
ष्करः पुष्करिणी पद्कश्च बृहः संचितानां चास्थ्नां प्रतिपत्तिः काविष्णुमतेषां गंगांभसि प्रक्षेप इति तत्र विशेषो
ब्रह्मपुराणे तस्मान्नाद्यनेके नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले कश्चिक्षिपात्ते सुचाहोदिजो वासहोदरः मातुः कुलं पितृ
कुलं वर्जयित्वा नराधमः अस्थीन्यन्यकुलस्थस्य नीत्वा चांद्रायणं चरेत् अस्थीनि मातापित्रोः पूर्वजानां नयेत्तु गंगामपि
कुलं वर्जयित्वा नराधमः अस्थीन्यन्यकुलस्थस्य नीत्वा ... तेषामनुतार्थं निफल ... कुलद्वयं चाप्यपवर्जयित्वा मातापितोर्जन्मभूस्या
गं कथंचित् सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषामनुतार्थं निफल ... दानि कुलद्वयं चाप्यपवर्जयित्वा माता पितो जन्म भूस्या
श्रितं च अस्थीनि वान्यस्य नवत्वहस्य भागपक्षयं लभते कृतं च भागीरथ्याय चगता सुतीर्थे कुलेनरः कोपि मृदा विपन्नः
तदा तदा तत्र तथा प्रभत्तया भावेन वास्थीनि विनिःक्षिपेत् स्नात्वा ततः पंचगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्यात
सात्मसिंडपुटे निधाय पश्चाद्दिशं प्रेतगणो पगूढां नमोस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेत् उत्थायभा
स्वतः मवक्ष्यस्व सदक्षिणां विप्रमुख्याय दद्यात् एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे गतिः स्यादमहेंद्रतुल्येति प्रथमदिवसा
यादिदिने चितिं चमत्कृते द्वादशाहाशौच सद्यःशौचा चादौ तु ब्रह्मपुराणे सद्यःशौचे तथैकाहे त्र्यहः स्वपनं भवेत् त्र्य
हाशौचे द्वितीये कर्तव्यस्त्वस्थिसंचय इति संचयनानंतरं चैकोद्दिष्टश्राद्धं तु कुलमर्कलापनेनाग्नौ मत्सेर्दकारि
तिविषमश्राद्धादीनि वसन्तोतिनि बंधांतरेषु द्रष्टव्यानि अनुगतः अनुपते अनुपनीतः स्त्रीतदाग्निपि ... संचयनं
नकार्यं २८ वर्षा नित्यं कश्चिद्वर्षीयसि स्वायनया वयाधिकस्य पिंडदानं तं स्यतकन्यायस्ता तत्सपिंडानाडपरिवर्तमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मुखस्य रोम्णां वपनं नखच्छेदनं चो क्तं दैकल्पं । केचिदिति पाक्षिकत्वं दर्शयति । तेन प्रेताभ्युदयकामनायां व
धेकसापि निष्ठेऽर्थवादिभिरपि वपनादि कर्त्तव्यं । पितृपरमगुरुबंधुमातापित्रोः भार्याया अतेन निर्णय
परिग्रहणादि कर्त्तव्यं । वा पदग्रामे इति संप्राप्तेस्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्र स्नाड्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि
खननात्स्नानवत्सल वर्षावपनादोषा नेत्ययं यो दकसंस्पर्शननिं नावर्तकालमनुभाविना संपरिवापनमित्युक्तं
नीयः सपिंडानां तन्निपत्यते । एवं बहुतर श्मश्रुकर्माणादि इति विष्णुादिवचनात्तमपि बहुवचनमनुभावि
संकुचितत्व युक्तं व्यं । श्मश्रु इत्युत्तं वापलक्षणां तेनैव वपुवापो तत्कर्माति देशाद्विशिष्यस्यापि वप
मातापित्रोर्गुरौ तास्मैतो । आधान कालेस्वो वपनं सक्ष्कुत्य तामिति वचनान्मातापित्राद्या
कृत्य कत्वमन्यत्रवानियत त्वं कल्पनात् अन्यथैतस्यानर्थक्यापत्तेः । वचनमप्रपंचित संरक्षाया अत्राकालानि
पनसत्वाद्वा अत्र यागंगापदस्य सर्वतार्थं प्रयं विधिरिति सर्वतापि पदस्य वपनस्य पागमात्रपरत्वं को न विद्वां
त्रस्वलासंतावन्म्पित व्यपचरणः प्रबंधेन निराकृतं । तत्राधिकं च वक्तव्यमन्यत्र महत्तोऽद्रष्टव्यं । पित्रादिग्रहणं
उपलक्षणं । पुत्रः कनीयस्त्व वपनं कुर्यादितयथा विधि । पिंडदानांचितान्यापि कुर्यादित्यस्मात्तहितः इति व्यास वचने ६८
अपि वपनविधानात् । तत्र कालविधिः । स्मृतकांतेस्मृतकशब्द आशौचमात्रपरः स्वाशौचं वांते अपरिवपनं न
खच्छेदनं कुर्यात् । अयं च मुख्यः कल्पः सकलस्मृतिपुराणेषूक्तत्वात् । दशमग्रहणमस्याशौचांतादिनोपलक्षकत्वात् । मध्य

या केचिदिमं चापि संबध्यते । केचित्स्मृतिकाराः अस्नाननाम्निं विशेषात् आशौचमध्येऽपि द्वितीयादिदिने वपनाहुः । तथा
वमिताक्षरो दाहतस्य पुत्रः द्वितीयहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्मप्रयत्नतः । तृतीये पंचमे वापि सप्तमे वाप्रदानतः इति आत्र
अनलप कादशाहिकं दर्शादिति च तुर्थादीनामपि विधिः । अन्यथा तस्यानर्थक्यात् । केचित्तु दाहं गमत्तेत दाहव
यमादिनेऽपि वपनमुक्तं । अत एव स्मृतिसंग्रहे । रात्रिप्रतस्य रात्रौ वेवदाहनं देवता तस्यपत दर्शाभत्तस्य वपनस्य
निषिध्यद्वितीयादिनेनुष्ठानमुक्तं रात्रौ दग्ध्वा तु पिंडांतं कृत्वा वपनवर्जितं । वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तनी वपनक्रि
केचित्तु सर्वेपुराणामुक्तं । मदनपारिजाते दोऽप्रथमादितिनहूतवपनस्यापि पुत्रस्याशौचांते वपनमुक्तं । न च स ७
गांगमपं । अन्य दप्याशौचादिनक्ष संब्रह्मपुराणेऽभिहितं । यस्य यस्यं तु वर्णस्य यद्यस्याः सपिंडसंवहः स
शुद्धिं बन्हशुद्धिं करोति यः समाप्य दशमं पिंडं यथाशास्त्रमुदाहृतं । ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे तु वाससी
नानां पित्रिता नांचैव कालानं करोति वः श्मश्रुलोमनखानां च वपनं तज्जहनमपि गौरसर्षपकल्केन
न पुंसं तं शिरः स्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य याप्यतः । वालो पुरुषं न वंशुकं मध्यस्तदुमेलवा गर्ह्यलवणं
जेवमगत्यानिदुर्मानिवस्पृष्ट्वा संकीर्त्य पित्रादावपथ्यादु दुमके नरमति । अत्र च । नार्थ अत्रशावांते विशेषताते
गां तिस्वस्य वपनादि विशेषतः स्नानहे भणितं ततेर भणितं वान्यथा हे भणितं तेरेव विदित्वा शुभा
देसामान्यता विशेषतथ्यज्ञातिमरणस्पृवित माप्यनिष्ठानुसन्नयेऽभार्थव महसुरभ्याबाले ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सोदक...नियमं हिरण्यादि दद्यात्। तथा च हारीतः। दत्तामेकन्यरणपंगत्वात्तत्रप्रथम कर्मणाः स्पष्टमेनुक्तज्योतिलका का
वमस्तो। सर्षपैः सचित्रैः स्नात्वा अहतवाससः शुक्लवाससा वा आवृत्या हिरण्यादीनाम्पर्यवेक्षेण शांतिं कुर्यात्
...तरका...हृदिं प्रदायस्वस्त्ययनादिभिर्वर्तयतीति। त्थं भूतेन निर्णीत्याद्य... पिसंबध्यते। विष्णुरपि। तत्र शा
तिं कृत्वा ब्राह्मणान्नापृज्जनं देवाः परोक्षदेवाः प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणा इति अत्र च पदात्रा नान्तराद्दिनएकत्रांतिकमुक्तं
...ठीनस्युक्तप्रकारेण द्रष्टव्यं यथा। भ्वाभूतेऽग्निमुपसमाधाय शांत्युदकं कुर्यात्। शंनोदेवीरभिष्टय इति तेन प्रथमं। इमा
दिनाश्च। शंनो देवीरभिष्टये। शंनइंद्राग्नी। तदक्कामित्रावरुणाति ली पं। शंनो वातः। तं डो वपाः। कोदाशस्त्वपिवी शांति
नेव त्रुभिश्चितुर्थी। अपतः सर्वत्र सावित्रा शांतिं कुर्यात्। ततापरा कर्शकुलक्षं... नावम्यनिष्ठीवन्द। विवस्वानिंदु
मेषुकं। दशामरा त्रैकेशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा। आत्मनः शांतिसिमितं शांत्युदकं कुर्याद् पुमान् ब्राह्मणा अ
जर्यादिनि। दशमरात्रइति वापयित्वेयनेनैव संबध्यते तत्र शांत्युदकं कुर्यादिर्लनेन स्वाभूत इत्युपक्रमे तस्याशौचान्त
दिन कर्तव्यतोक्तेः। ...णाभिमताअन्यतो वापक्षायमाणा अमावास्यायां शांतिकर्म कुर्वीरन्नित्याश्वलायनाद्युक्ते
नप्रकारेणानुआशौचान्तरं यथाकालं द्रष्टव्यं। पंचकविपाद्दक्षमरणादेस्तदाह्मकारः। स्मृतकौतुकशांतिकाविशेष ७९
प्रकारो ब्रह्मपुराणोक्तो द्रष्टव्यः। २७। दत्वाऽन्त्रायुः सपिंडाः पिंडं दत्वा एकः पुत्रादिः साक्षाद्दन्येष्वतस्तः शाख्यान्य
रणान्परंपरया प्रथमदिन पिंडदानं कृत्वा नानोदकदानादिकं कृत्वा परे असपिंडा अपि यदैकोऽसपिंडवर्हो नित्स्ना

...कृ वाते वाते वस्त्रं शमितमनसः। अन्ये पुरातनैरितिहासैः पुत्रादीनां विक्रोशकाले कृतमनसः पुत्रादयश्चते स्युः
नेरितिहासैर्विवेकेन विद्यौ कीदृक् तस्युमनसः। सर्वतः। इं वामरणौ। नक्षत्रोदयपर्यन्तं रात्रिमरणे सूर्योदयपर्यन्तं बहिरेव
म...दुर्गा दुर्लभस्मो वस्त्रघोषणादि कुर्वतः स्थित्वा। कनीयःपुरःसराः तस्य तस्य पुत्रादेर्वा वेश्मद्वारं जित्वा। अस्य तदस्य
नाद्वार्ये वस्थित्वा निंबपत्राणि विदश्य दन्तैः खंडयित्वा न तु भक्षयित्वा। यत्का आचम्य अग्न्युदकं विगुरव रख्य
मानअक्षतान्यवादीन् गोमयं सिद्धार्थान् गौरसर्षपान् तं वसद्वारं प्रदेशादि द्वारपाषाणोपदेशे वैपरस्यापि त्वा नतु
न मुख्यं च्य सर्वे सपिंडादेयक्तद्वेश्मा वेशायुः। प्रविशायुः। कनीयःपुरःसराएकतथा वयाज्ञवल्क्यः। कृतोदकान्समुन्नी
...दुर्गा दूर्वासंस्थितान् स्नानानपवदेयुस्ता निति हासैः पुरातनैः। मानुष्ये कदलीस्तंभनिःसारे इत्यादि क्रियाः कार्याः
स्वशक्तितद्रूपं तं। इनु संश्रित्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः। विदश्य निंबपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याग्न्यादि
सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः। प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि। इच्छतां त
क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमादिति। शंखः। दूर्वांगवालमग्निवृषभाव इति अप्वालम्भनः। आस्तन आनक्षत्रदर्शनात्
दित्यस्य वा दृश्यमाने प्रविशेयुः कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्याः प्राप्यागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्तिलान्पउपस्प
शन्तीति। अवधिद्वयस्य व्यवस्थोक्ता पारस्करेण। प्रेतस्पर्शिनां नयामप्रविश्यपुरा नक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्येति
...रातेन्द्रनावद्धाहिः स्थित्य...काक्वुकल्पापुत्रकः। ब्राह्मणानुमत्या वेति अत्रप्रस्परश्चिदश्वलायनोक्तः पदानधान...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दएवृष॰ ॰॰ कस्यनालाघवान्॥ पारस्क॰ निवेश्यान॰॰ मं॰ पक्व आ॥ विदस्पाव्म्यो दकमायेगोमषंगो
॰र्धपं॰ ॰॰ मालभ्यास्मानमदके म्यूमविशेषु॥ तेवेडदाः पनतु केषांचिदालंभे मंत्रा अप्सु का०॥ रामामालभ्यंता
मोषा दं॰ राम॰ खिति अश्मानमालभते अश्मवास्तिरा॰भ्यासामिति॥ अग्निमग्निनः शर्मयच्छाखितिमस्लेचराग॥ ति
लाडपलसिता दृष्टव्याः पस्कविप्रउध्यम पः स्पष्ट क्षिचियावा हनापुर्य॥ वेदपः अतो दस्मान्वायर्षिंश॰ ड॰
तक्रियश्तिमन्त्रको वायापुधादिस्पश्सिआरोग्यो नरादिनः ॰ली यमि धानादिसु॰॥ दशामपिंडसुस्ज्येरा
चि॰बद्धा द्विविदितेतचु॰कादशाहि क्रमा॰ बालपानिमंत्रणादिविषयं॥ एवंवाशाद्यदिन कर्तव्यमध्याय
कन्नादिस्पश॥ लिखनंवावास्यादी नातद्वासा॥ आशौचस्यादिनापि॰नातरंगोहिरण्यादिस्पर्श॰ ॰ एका
दशाहादिकर्तव्य॰न्यतावगत॰॥ मसुपरम्पते॥ काम॰ वेदरसभूमिमितेशाका॥ देवैशास्तितहारातयोरघुना
धनामा॥ रामेशास्त्रिसुतमाधवात्तु जन्म॥ ८॥ कास्यमापयादिमांस्मृतिपार ८ ॰वा॥ २॥ अहस्पशाकमय
स्पष्टतस्मिन्नातिदुःशाके॥ पक्षारगमन॰॰हेतुगुरु॰ बस॥ ३॥ न बुद्धोपादिमा॰ रामपन्चे॰ ॰॰रारा
पक्र॰षंताल्लुकंपंपरस्कपदिनामारोपयतेनाकिं॥ ६॥ वस्त्वपिताद्धि॰॰ ॰जिडरघसजदोषंन॰ससेवेपो॥ दश
एवजातुसभ्येघोवदतलंखलु॥ ३५००॥ इति श्रीमत्सदवाक्यप्रमाणज्ञमहामहोपाध्यायभट्टमाधवसुतभट्टवि
नभट्टरघुनाथविनिर्मिताविंदाछ्लोकीविवृतिः संपूर्णा॥ ॥श्रीरामार्पणमस्तु॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७९